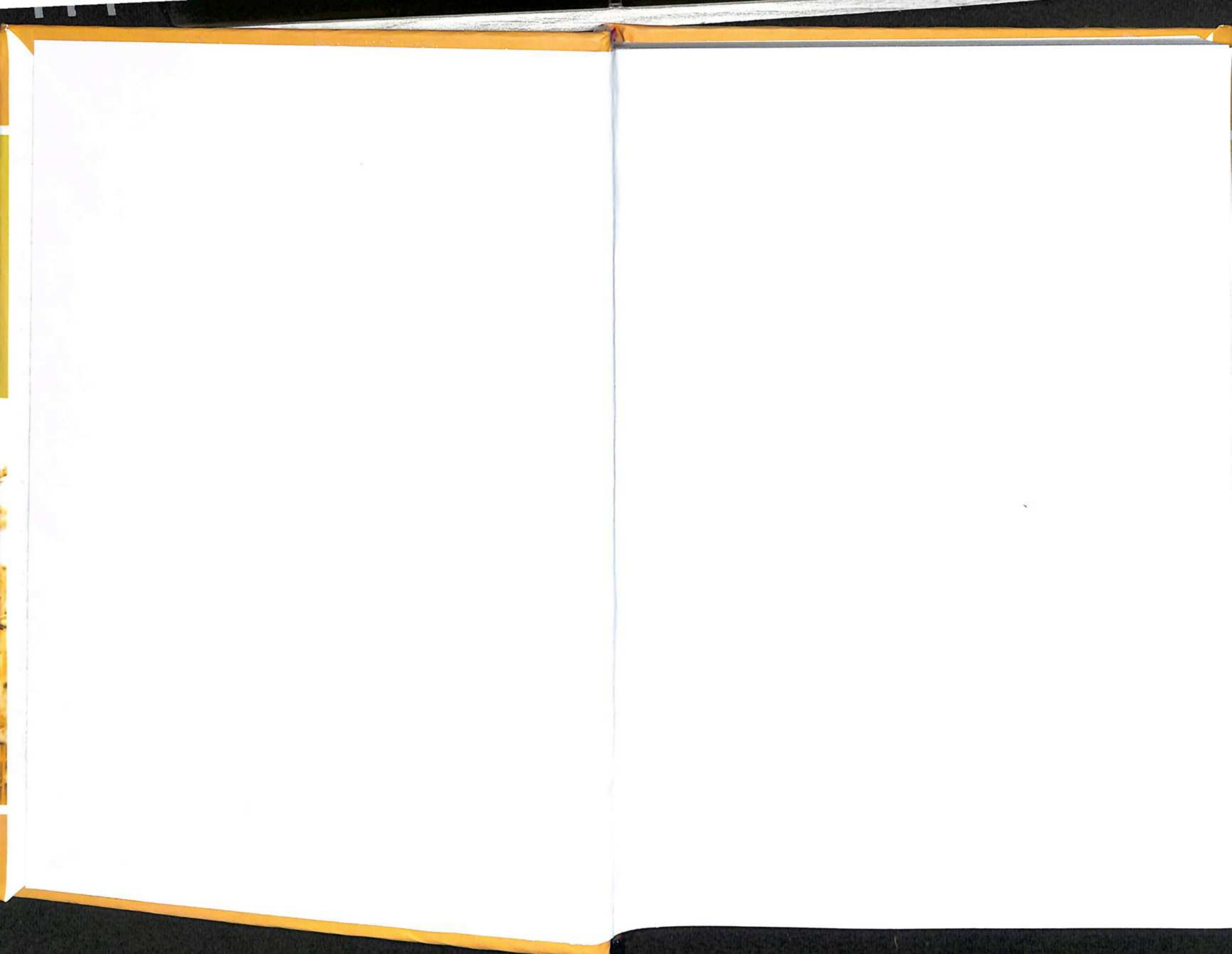

XO'JAGELDIYEV CH. P.

QISHLOQ XO'JALIK ISHLAB CHIQRARISH IQTISODIYOTI

USLUBIY QO'LLANMA

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIV TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
DENOY TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI**

Xo'jageldiyev Ch.P.

**QISHLOQ XO'JALIK ISHLAB CHIQRISH
IQTISODIYOTI**

Uslubiy qo'llanma

60310100-"Iqtisodiyot" (tarmoq va sohalar bo'yicha) ta'lim yo'nalishi talabalari
uchun

TERMIZ - 2026

UO'K: 338.43

KBK: 68.5:65.012.5

X 21

Xo'jageldiyev Ch. P. Qishloq xo'jalik ishlab chiqarish iqtisodiyoti. Uslubiy qo'llanma, Termiz: Termiz publishing center, 2026. – 220 b.

Iqtisodiyotni rivojlantirishning hozirgi sharoitida qishloq xo'jaligi tarmog'i aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan doimiy o'sib boruvchi talabini, sanoatning ko'pgina sohalarini esa xomashyo bilan ta'minlovchi muhim tarmoqdir. Shu sababli mazkur tarmoqda iqtisodiy islohotlarni izchil amalga oshirishga alohida e'tibor berib kelinmoqda.

Uslubiy qo'llanmada qishloq xo'jalik ishlab chiqarish iqtisodiyotiga oid nazariy bilimlar bilan birga mamlakatimiz qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan islohotlar, qabul qilingan me'yoriy hujjatlar, amalga oshirilayotgan dasturlarni yoritishga, ilg'or xorijiy tajribalar va mavzular bo'yicha statistik ma'lumotlardan keng foydalanishga harakat qilindi. Uslubiy qo'llanmada fanning qishloq xo'jaligida tutgan o'ni, maqsadi va vazifalari, qishloq xo'jaligida yer, suv va mehnat resurslaridan foydalanish zamonaviy yo'nalishlari, dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish imkoniyatlaridan samarali foydalanish yo'llari yoritilgan. Uslubiy qo'llanma oliy o'quv yurtlari bakalavriat ta'lim bosqichining 60310100-“Iqtisodiyot” (tarmoq va sohalar bo'yicha) ta'lim yo'nalishi talabalariga mo'ljallangan. Uslubiy qo'llanmadan oliy va o'rta maxsus o'quv yurtlarining professor-o'qituvchilari, amaliyotchi mutaxassislar, doktorantlar va tayanch doktorantlar hamda mustaqil izlanuvchilar ham foydalanishlari mumkin.

Taqrizchilar:

O'.Rajabov - iqtisod fanlari doktori
Z.To'rayev - iqtisodiyot fanlari bo'yicha
falsafa doktori (PhD)

ISBN: 978-9910-13-113-4

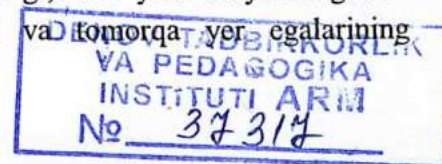
© Xo'jageldiyev Ch. P.
© “Termiz publishing center” nashriyoti, 2026-yil.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasi milliy iqtisodiyoti rivojlanishida qishloq xo'jaligi tarmog'i muhim ahamiyat kasb etadi. Respublikamiz aholisining deyarli yarmi qishloq joylarda istiqomat qiladi va ularning turmush farovonligi oshishi mazkur tarmoq rivoji bilan uzviy bog'liq. Qishloq xo'jaligi tarmog'i aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan, sanoatning ayrim tarmoqlarini esa xomashyo bilan ta'minlaydi. Aholi sonining o'sib borishi qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan doimiy talabning oshishi hamda qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash sanoati yanada rivojlanishi qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish hajmini ko'paytirishni obyektiv zaruratga aylantirmoqda. Shuning uchun ham mazkur tarmoqni rivojlantirish va samaradorligini oshirish dolzarb vazifalardan biridir. Mamlakatimizda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash ham bu tarmoqning asosiy vazifalaridan biridir.

Qishloq xo'jaligini bozor iqtisodiyoti qonunlari asosida rivojlantirish uchun tarmoqda erkin faoliyat ko'rsatuvchi turli mulkchilik shakllariga asoslangan tadbirkorlik sub'ektlari hamda ular o'rtasidagi erkin bozor munosabatlarining nazariy, uslubiy asoslarini takomillashtirish, tarmoqqa investitsiyalarni ko'proq jalb etish, zamonaviy fan-texnika yutuqlarini, innovatsiyalarni ishlab chiqarishga joriy etish, yer, kapital hamda mehnat resurslaridan samarali foydalanishning aniq yo'llarini belgilash, mehnat unumdorligini oshirish, mahsulotlar tannarxini pasaytirish negizida foydalilikni oshirish yo'llarini belgilab olish maqsadga muvofiqdir. Bu masalalarning ilmiy hamda amaliy echimlarini ishlab chiqishda, rivojlantirishda hamda ularni ishlab chiqarishga joriy etishda qishloq xo'jaligining o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olish zarur.

So'nggi yillarda mamlakatimiz qishloq xo'jaligini modernizasiya qilishda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar yo'nalishlari, ahamiyati hamda mazmunini yoritishda O'zbekiston Respublikasi Prezidenti va hukumatimiz tomonidan bir qator me'yoriy hujjatlar va Davlat dasturlari qabul qilindi. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yil 7 fevraldagi PF-4947-son “O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida”gi, 2017 yil 9 oktyabrdagi PF-5199-son “Fermer, dehqon xo'jaliklari va fermerlar va dehqon xo'jaliklarining

huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, qishloq xo'jaligi ekin maydonlaridan samarali foydalanish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'ri-sida"gi, 2019 yil 17 iyundagi PF-5742-son "Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2019 yil 23 oktyabrdagi PF-5853-son "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi farmonlari shular jumlasidandir.

Ushbu o'zgarishlarni inobatga olgan holda "Qishloq xo'jalik ishlab chiqarish iqtisodiyoti" fani bo'yicha o'quv adabiyotlari tayyorlash talabalarida fan bo'yicha nazariy bilimlar bilan birga mamlakatimiz qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan islohotlar va tarmoqni kelgusida rivojlantirish yo'nalishlari haqida bilimlarni shakllantirishda munim ahamiyat kasb etadi. Bundan tashqari mazkur uslubiy qo'llanmada qishloq xo'jaligidagi iqtisodiy munosabatlarning mazmun va mohiyatini O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi, Qishloq xo'jaligi vazirligi, O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi va boshqa manbalarning so'nggi ma'lumotlari, jadvallar, diagrammalar, grafiklardan foydalangan holda yoritishga e'tibor berildi.

1-BOB: "QISHLOQ XO'JALIK ISHLAB CHIQRISH IQTISODIYOTI" FANINING PREDMETI, VAZIFASI VA USLUBLARI

1. Qishloq xo'jaligi tarmog'ining mamlakatimiz iqtisodiyotidagi o'rni va ahamiyati.
2. Qishloq xo'jaligi tarmog'ining o'ziga xos xususiyatlari.
3. "Qishloq xo'jalik ishlab chiqarish iqtisodiyoti" fanining predmeti, maqsadi va vazifalari.
4. "Qishloq xo'jalik ishlab chiqarish iqtisodiyoti" fanining tadqiqot usullari va boshqa fanlar bilan aloqadorligi.

1. Qishloq xo'jaligi tarmog'ining mamlakatimiz iqtisodiyotidagi o'rni va ahamiyati

Qishloq xo'jaligi – O'zbekiston iqtisodiyotining muhim tarmog'i hisoblanadi. Ushbu tarmoq mamlakatimiz aholisi uchun oziq-ovqat mahsulotlari va sanoatning ko'pgina sohalariga xomashyo yetkazib berishi bilan birga, qishloq xo'jaligi mashinasozligi, kimyo sanoati va boshqa sanoat tarmoqlari mahsulotlarining asosiy xaridori bo'lib ham hisoblanadi. 2022-yilda mamlakatimiz iqtisodiyot tarmoqlari yalpi ichki mahsulot tarkibida qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligining ulushi 77,7 foizni tashkil qilgan. Iqtisodiyot tarmoqlarida band bo'lgan aholining 27,4 foizi qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi hissasiga to'g'ri kelgan. Shu jihatdan ushbu tarmoq mamlakatimiz makroiqtisodiy ko'rsatkichlarining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etadi.

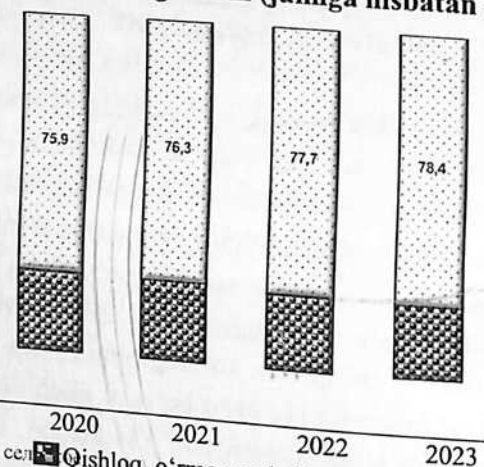
2020-yilda butun dunyoda yuzaga kelgan pandemiya va shu sababli joriy etilgan karantin choralari natijasida tashqi savdo aloqalarining cheklanishi har bir mamlakatda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun qishloq xo'jaligini barqaror rivojlantirish lozimligini yana bir marotaba isbotladi.

Qishloq xo'jaligi tarmog'i mamlakatimiz agrosanoat majmuasining muhim bo'g'ini bo'lib, uning mamlakatimiz iqtisodiyotidagi ahamiyati quyidagilardan iborat:

- qishloq xo'jaligi yengil va oziq-ovqat sanoati uchun xom ashyoning asosiy qismini yetkazib beradi. Qishloq xo'jaligi tarmog'ining rivojlanish darajasi sanoat ushbu sohalarining ishlab chiqarish miqdori va samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

- qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi mamlakat og'ir sanoatining rivojlanish sur'atiga va darajasiga samarali ta'sir ko'rsatadi. Qishloq xo'jaligi tarmog'i yirik miqdorda ishlab chiqarish vositalarini iste'mol qilgani holda, qishloq xo'jalik texnikalari va melioratsiya mashinalari ishlab chiqaruvchilar hamda qishloq xo'jalik mashinasozligi, kimyo sanoati, ayniqsa mineral o'g'itlar ishlab chiqarishga faol ta'sir ko'rsatadi.

Yalpi ichki mahsulot tarkibida qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligining ulushi (jamiga nisbatan foizda)

1.1-rasm. Yalpi ichki mahsulot tarkibida qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligining ulushi, foizda

Bu tarmoqda mamlakat yalpi ichki mahsulotining salmoqli qismi yaratiladi. 2023-yilda mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlarining yalpi ichki mahsulot tarkibida qishloq xo'jaligi tarmog'ining ulushi 78,4 foizini

Qishloq xo'jaligining asosiy ko'rsatkichlari

	2020	2021	2022	2023
Qishloq xo'jaligi ekinlari ekilgan maydoni, ming gektar	3396,1	3 340,6	3 353,3	3 309,9
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi mahsuloti	261 892,2	317 027,6	362 898,0	426 030,2
(xizmatlar) hajmi, mlrd. so'm				
shundan:				
dehqonchilik	123 858,8	152 130,4	177 962,7	203 082,7
chorvachilik	126 391,8	151 285,1	167 229,0	202 335,3
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi o'sish sur'ati, o'tgan yilga nisbatan foizda	102,9	104,0	103,6	104,1
shu jumladan:				
dehqonchilik	103,2	104,3	103,8	104,3
chorvachilik	102,1	103,5	103,3	103,7
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligida band bo'lganlarning o'rtacha yillik soni, mln. kishi	3,5	3,4	3,4	3,4

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

tashkil etgan (1.1-rasm).

Ushbu rasmdagi ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, so'nggi yillarda qishloq xo'jaligining mamlakatimiz iqtisodiyoti tarmoqlarining yalpi ichki mahsulot tarkibidagi ulushi ortishi kuzatilmoqda. Lekin mamlakatimiz iqtisodiyotida qishloq xo'jaligi tarmog'ining o'rni va ahamiyati muhimligicha qolaveradi.

Mazkur tarmoq mamlakatimiz eksportida ham muhim ahamiyatga ega. Qishloq xo'jalik mahsulotlari va ularni qayta ishlash hisobiga olingan mahsulotlar mamlakatimiz jami eksporti tarkibida sezilarli salmoqni egallaydi.

Qishloq xo'jaligi tarmog'ining asosiy ko'rsatkichlari 1.1-jadvalda keltirilgan.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2023-yilda mamlakatimiz qishloq xo'jaligining asosiy ko'rsatkichlarida qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligi o'sish sur'ati 104,1 foizni tashkil etgan. 2023-yilda meva-sabzavot mahsulotlari eksporti 103,1 foizni tashkil etgan va u o'sish tendensiyasidadir. Qulay geografik joylashuv mamlakatimizga qishloq xo'jaligi mahsulotlarining jahon bozorida nisbiy ustunlik beradi. Chunki tabiiy omillar ta'sirida mamlakatimizda yetishtirilayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari yuqori sifat ko'rsatkichlariga ega bo'ladi. Ushbu ustunlikdan unumli foydalangan holda qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksportini yanada rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

2. Qishloq xo'jaligi tarmog'ining o'ziga xos xususiyatlari

«Qishloq xo'jalik ishlab chiqarish iqtisodiyoti» fanini o'rganishda qishloq xo'jaligi tarmog'ining o'ziga xos xususiyatlarini ham e'tiborga olish lozim. Qishloq xo'jaligi tarmog'ining o'ziga xos xususiyatlari mavjud.

«Trademap» ma'lumotlariga ko'ra, 2020-yilda O'zbekistondan o'rik eksporti rekord darajadagi 74,5 ming tonnani tashkil etgan va o'rik eksporti hajmi bo'yicha jahonda ikkinchi o'rinni egallagan. Birinchi o'rin Ispaniyaga tegishli bo'lib, ushbu mamlakat 2020-yilda tashqi bozorga 96 ming tonna o'rik eksport qilgan. EastFruit tahlillariga ko'ra, 2021-yilda fevral oyi oxiri va mart oyi o'rtalarida respublika hududlariga to'satdan kirib kelgan sovuq havo oqimi natijasida o'rik eksporti bo'yicha jahon miqyosida yetakchilardan biri bo'lmish O'zbekiston uning importchisiga aylandi. Noqulay ob-havo ta'sirida kam yetishtirilganligi sababli ichki bozorda o'rik narxi yuqori ekanligi va qo'shni Tojikistonda nisbatan arzonligi sababli, qo'shni mamlakatdan ushbu meva import qilindi. Ushbu misoldan ko'rish mumkinki, qishloq xo'jaligi tarmog'ida mahsulot yetishtirish jarayoniga tabiiy-iqlim sharoitlari bevosita ta'sir ko'rsatadi.

3. «Qishloq xo'jalik ishlab chiqarish iqtisodiyoti» fanining predmeti, maqsadi va vazifalari

«Qishloq xo'jalik ishlab chiqarish iqtisodiyoti» fanining predmeti – qishloq xo'jaligida obyektiv iqtisodiy qonunlarning amal qilish xususiyatlari, tarmoqda iqtisodiy munosabatlarni ishlab chiqarish kuchlari bilan bog'lagan holda o'rganishdan iborat. Qishloq xo'jaligining barqaror iqtisodiy asosini, takror ishlab chiqarish jarayoni rivojlantirilishini ta'minlaydigan iqtisodiy munosabatlar tizimini yaratish va ularni hayotga joriy etish, tarmoqda mavjud resurslardan oqilona foydalanish, tannarxni pasaytirish hamda samaradorlikni oshirish yo'llarini o'rgatish «Qishloq xo'jalik ishlab chiqarish iqtisodiyoti» fanining maqsadi hisoblanadi. «Qishloq xo'jalik ishlab chiqarish iqtisodiyoti» fani o'z oldiga qo'ygan maqsadidan kelib chiqqan holda quyidagi asosiy vazifalar yechimining nazariy va uslubiy asoslarini o'rgatishi muhim ahamiyatga ega:

- qishloq xo'jaligining mamlakat iqtisodiyotidagi o'rni, ahamiyati, uning rivojlanish qonuniyatlarini;
- tarmoqqa davlat rahbarligini, unda amalga oshirilayotgan agrar-iqtisodiy islohotlar mazmuni va mohiyatini, ularni rivojlantirish yo'llarini;
- qishloq xo'jaligida faoliyat ko'rsatayotgan tadbirkorlik subektlari, ularning faoliyati yaxshilash va takomillashtirish yo'llari.

4. «Qishloq xo'jalik ishlab chiqarish iqtisodiyoti» fanining tadqiqot usullari

«Qishloq xo'jalik ishlab chiqarish iqtisodiyoti» fani o'z predmetini o'rganishda quyidagi usullardan foydalanadi:

a) ilmiy abstraksiya usuli. Ushbu usulda o'rganilayotgan jarayonning asl mohiyatiga e'tibor qaralilib, tahlil vaqtida chalg'itishi mumkin bo'lgan ikkinchi darajali omillar, voqea-hodisalar nazardan chetlashtiriladi. Masalan, qishloq xo'jalik mahsulotlariga nisbatan talab qonuni o'rganilayotgan vaqtda faqatgina talab va baho o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tahlil qilinib, boshqa omillar – raqobat, davlatning baho siyosati, bozorning to'yinganlik darajasi va boshqalar e'tiborga olinmaydi.

b) induksiya va deduksiya usullari. Bu bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan, ammo o'zaro bog'liqlikdagi fikrlash usullaridir. Fikrning xususiy

faktlardan umumiy faktlarga tomon harakati induksiya, aksincha, umumiy faktlardan xususiy faktlarga qarab harakatlanishi deduksiya deb ataladi. Induksiya va deduksiya usullarida turli gipotezalar ilgari suriladi. Gipoteza – biror-bir voqea-hodisaning ilmiy nazariya bo‘la olishi uchun uni tajribada sinab ko‘rish va nazariy jihatdan asoslab berish uchun beriladigan ilmiy taklifdir.

d) taqqoslama tahlil usuli. Bu ko‘zlangan maqsadga erishish maqsadida xususiy va umumiy ko‘rsatkichlarni taqqoslash orqali tahlil qilish usulidir.

e) eksperiment usuli. Bu o‘rganilayotgan voqea-hodisaga omillar ta‘sirini, uning rivojlanish qonuniyatlarini bilish uchun turli tajribalar o‘tkazish usulidir. Qishloq xo‘jaligida mehnatga haq to‘lash, xo‘jalik hisobi, ijara pudrati va boshqalarda eksperimentlar o‘tkaziladi.

f) hisob-konstruktiv usul. Bu usul qishloq xo‘jaligiga oid biror muammoni kelajakda hal etishning ilmiy asoslangan yo‘llarini aniqlab beradi. Ushbu usul ASM tarmoqlarini rivojlantirish dasturlarini ishlab chiqishda keng qo‘llaniladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Qishloq xo‘jaligi tarmog‘i mamlakatimiz iqtisodiyotida qanday o‘rin tutadi?
2. Qishloq xo‘jaligi tarmog‘ining qanday o‘ziga xos xususiyatlari mavjud?
3. «Qishloq xo‘jalik ishlab chiqarish iqtisodiyoti» fanining predmeti nimadan iborat?
4. «Qishloq xo‘jalik ishlab chiqarish iqtisodiyoti» fanining maqsadiva vazifalari nimalardan iborat?
5. «Qishloq xo‘jalik ishlab chiqarish iqtisodiyoti» fanining boshqa iqtisodiy fanlar bilan bog‘liqligini bayon eting.

2-BOB. QISHLOQ XO‘JALIGI KORXONALARINING TASHKILY-IQTISODIY ASOSLARI

1. Qishloq xo‘jaligida mavjud mulk shakllari va ularning o‘ziga xos xususiyatlari.
2. Tomorqa xo‘jaligi faoliyatini tashkil etish va rivojlantirish asoslari
3. Dehqon xo‘jaligi faoliyatini tashkil etish va rivojlantirish asoslari
4. Fermer xo‘jaligi faoliyatini tashkil etish va rivojlantirish asoslari
5. Agroklasterlar faoliyatini tashkil etish va rivojlantirish asoslari

1. Qishloq xo‘jaligida mavjud mulk shakllari va ularning o‘ziga xos xususiyatlari

Qishloq xo‘jaligida mavjud mulk shakllari O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi, “O‘zbekiston Respublikasida mulkchilik to‘g‘risida”gi, “Korxonalar to‘g‘risida”gi va “Tadbirkorlik faoliyati to‘g‘risida”gi qonunlar talablari asosida rivojlantiriladi. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining IX bob 41-moddasida har bir shaxs mulkdor bo‘lishga haqli ekanligi ko‘rsatilgan. XII bobning 65-moddasida esa “Bozor munosabatlarini rivojlantirishga qaratilgan O‘zbekiston iqtisodiyotining negizini xilma-xil shakllardagi mulk tashkil etadi”- deb bayon qilingan. Davlat iste‘molchilarning huquqi ustunligini hisobga olib, iqtisodiy faoliyat, tadbirkorlik va mehnat qilish erkinligini, barcha mulk shakllarining teng huquqliligini va huquqiy jihatdan bab-baravar muhofaza etilishini kafolatlaydi. Xususiy mulk boshqa mulk shakllari kabi daxlsiz va davlat himoyasidadir. Mulkdor faqat qonunda nazarda tutilgan hollarda va tartibdagina mulkidan mahrum etilishi mumkin” – deb ta‘kidlangan. Ushbu bobning 54-moddasida mulkdor mulkiga o‘z xohishicha egalik qilishi, undan foydalanishi va uni tasarruf etishi ko‘rsatib qo‘yilgan. Bundan tashqari ushbu moddada mulkdan foydalanish ekologik muhitga zarar yetkazmasligi, fuqarolar, yuridik shaxslar va davlatning huquqlarini hamda qonun bilan qo‘riqlanadigan manfaatlarini buzmasligi shartligi ta‘kidlab o‘tilgan.

1990-yil 31-oktabrda qabul qilingan va 1993-yil 7-mayda o‘zgartirish va qo‘shimchalar kiritilgan O‘zbekiston Respublikasining

“Mulkchilik to‘g‘risida”gi qonunning 1-moddasiga binoan mulkdor o‘z mol-mulkiga nisbatan qonunga zid bo‘lmagan har qanday hatti-harakatlarni qilishga haqlidir. U mulkdan qonun hujjatlari bilan ta‘qiqlanmagan har qanday xo‘jalik yoki boshqa faoliyatni amalga oshirishda foydalanishi mumkin. Ushbu qonunning 5-moddasiga ko‘ra, O‘zbekiston Respublikasida, shu jumladan qishloq xo‘jaligi tarmog‘ida quyidagi mulk shakllari mavjud:

- *xususiy mulk*. Bu shakldagi mulk egasi o‘z mol-mulkiga xususiy tarzda egalik qilish, undan foydalanish va uni tasarruf etish huquqlariga ega. Xususiy mulk mulkdorning ishlab chiqarish jarayonida o‘z mehnati va yollanma mehnatni qo‘llashi orqali shakllanadi.

- *jamoa mulki*. Bu mulk fuqarolarning va yuridik shaxslarning mol-mulkini kooperativlar va boshqa xo‘jalik jamiyatlarini tuzish uchun ixtiyoriy birlashishi orqali shakllanadi. Uyushmalar va ularga kiruvchi birlashmalarning shu uyushmaga qarashli mo-mulkdan foydalanish va tasarruf etish sohasidagi vakolatlari uyushmalar va birlashmalarning ustavlarini bilan belgilanadi.

- *davlat mulki*. O‘zbekiston Respublikasining, shuningdek ma‘muriy-hududiy tuzilmalarning budjet yoki boshqa mablag‘lari yoxud ular ixtiyoridagi korxonalar, tashkilotlar va muassasalarning mablag‘lari hisobiga hosil qilinadigan yoki sotib olinadigan mulk tegishli ravishda davlat mulki bo‘ladi. Bunga asosan davlat ahamiyatiga molik korxonalar, ijtimoiy-madaniy soha obyektlari kiradi. Davlat mulki bo‘lgan va davlat korxonasiga birlashtirib qo‘yilgan mol-mulk to‘la xo‘jalik yuritish huquqi asosida unga tegishlidir. Korxonalar o‘z mol-mulki bilan to‘la xo‘jalik yuritish huquqini amalga oshirar ekan, mazkur mulkka egalik qiladi, undan foydalanadi va tasarruf etadi, unga nisbatan o‘z xohishi bilan qonunga zid kelmaydigan har qanday harakatlarni amalga oshiradi.

- *aralash mulk*. Aralash mulk mulkdorlarning moddiy va pul mablag‘larini birlashtirish yo‘li bilan hosil qilinadi. Aralash mol-mulkka egalik qilish hissaviy ishtirok etish tamoyili asosida ham, shuningdek o‘z mablag‘larini birlashtirgan mulkdorlar o‘rtasida daromadlarni qo‘shgan ulushiga qarab taqsimlash asosida va tomonlarning kelishuvi bilan ham amalga oshirish mumkin. Aralash mulkning o‘z mablag‘larini

birlashtirayotgan mulkdorlarning maqomi bilan belgilanadigan har xil turlari bo‘ladi. O‘zbekiston Respublikasi va boshqa davlatlarning, turli yuridik va jismoniy shaxslarning mol-mulkini birlashtirishidan aralash mulk shakllanadi.

- *boshqa davlatlar hamda xalqaro tashkilotlar yuridik va jismoniy shaxslarining mulki*. Chet el fuqarolari O‘zbekiston Respublikasi hududidagi mulklariga egalik huquqiga egalar. Davlat bu mulkning daxlsizligini va boshqa davlatlarga erkin o‘tkazilishini kafolatlaydi. Chet el yuridik shaxslari O‘zbekiston Respublikasi hududida xo‘jalik faoliyatlarini va O‘zbekiston Respublikasi qonunlarida man etilmagan boshqa faoliyatni amalga oshirish uchun zarur bo‘ladigan o‘z mulklariga ega bo‘lishga haqlidirlar. Chet el yuridik shaxslarining mulki davlat tomonidan muhofaza etiladi. Shuningdek, mulkni ko‘paytirish va boshqa davlatlarga o‘tkazish qonunan ta‘minlanadi. Bundan tashqari, xorijiy davlatlar va xalqaro tashkilotlar O‘zbekiston Respublikasi hududida xalqaro shartnomalarda hamda O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlarida belgilangan hollarda va tartibda diplomatik, konsullik, ijtimoiy-madaniy, xayriya va boshqa xalqaro munosabatlarni amalga oshirish uchun zarur mol-mulkka egalik qilishga haqlidir.

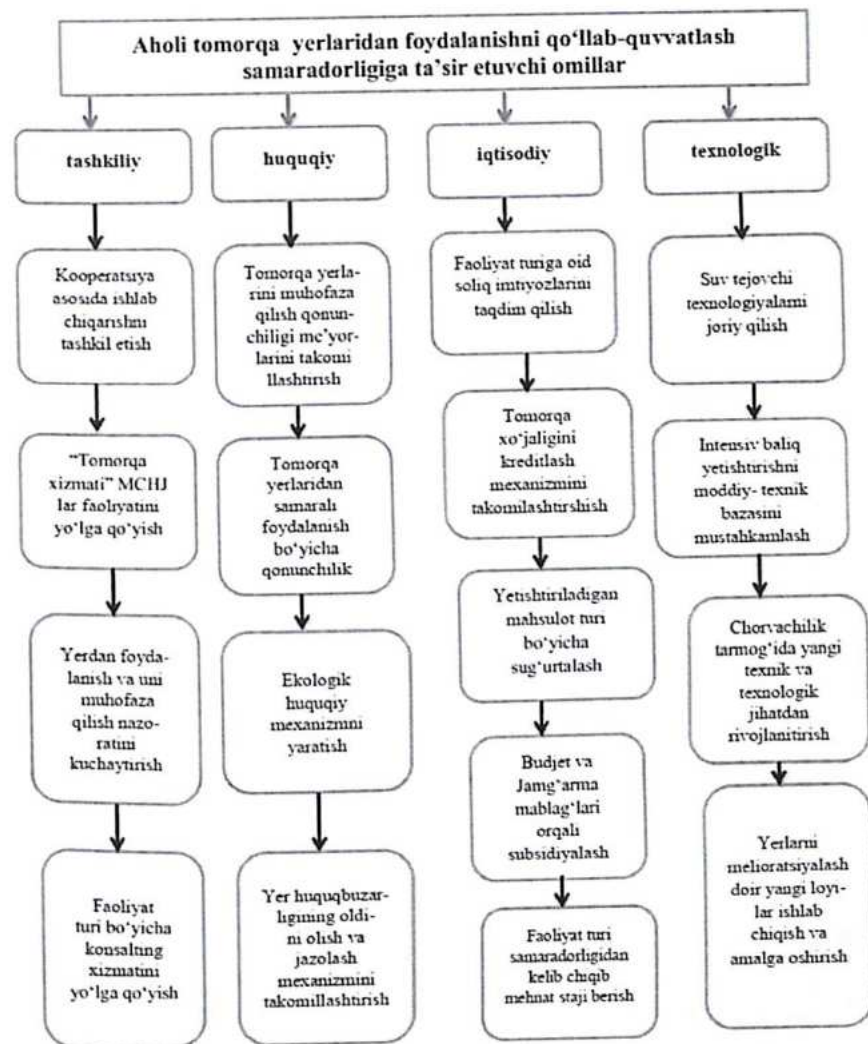
Mamlakatimiz qishloq xo‘jaligida sobiq ittifoq davrida asosan davlat mulki va qisman jamoa mulki mavjud bo‘lgan. Lekin jamoa mulkiga asoslangan jamoa xo‘jaliklarida ham davlatning ta‘siri kuchli bo‘lib, ushbu xo‘jaliklarning mulki tom ma‘noda jamoa mulki bo‘lmagan. Mustaqillikka eishganimizdan so‘ng mamlakatimiz iqtisodiyotida tub islohotlar amalga oshirila boshlandi. Shu jumladan, qishloq xo‘jaligida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishga alohida e‘tibor berildi. Chunki davlat mulki bozor munosabatlari talablariga javob bermaydi, ya‘ni iqtisodiyot subyektlarida o‘z faoliyatlarini rivojlantirish, resurslardan tejankorlik bilan foydalanish, mahsulot sifatini oshirish kabi jarayonlarga undovchi mexanizm mavjud emas. Shu sababdan mamlakatimiz qishloq xo‘jaligida mustaqillikning ilk davridan boshlab davlat mulkini xususiylashtirishga va bozor munosabatlari sharoitiga mos mulk shakllarini joriy etishga alohida e‘tibor berildi. Shu maqsadda

mamlakatimiz qishloq xo'jaligi tarmog'ida jamoa mulki va xususiy mulkchilikka ustuvorlik berildi.

2. Tomorqa xo'jaligi faoliyatini tashkil etish va rivojlantirish asoslari

O'zbekistonda aholi tomorqalaridan samarali foydalanishda davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash, jumladan, soliq imtiyozlari, bojxona imtiyozlari, sug'urta xizmatlaridan foydalanish, kreditlash mexanizmlarni takomillashtirish, davlat va mahalliy byudjet mablag'laridan foydalanish bilan birga huquqiy asoslarning ta'minlanganlik darajasi muhim omil bo'lib hisoblanadi.

O'zbekiston Respublikasining 2021 yil 1 aprelda qabul qilingan "Tomorqa xo'jaligi to'g'risida" gi Qonunida aholi tomorqa xo'jaligiga quyidagicha ta'rif berilgan: "Tomorqa xo'jaligi – shaxsiy tomorqa yer uchastkalarida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ham erkin savdo uchun, ham oila ehtiyojlari uchun yetishtirish bilan bog'liq mehnat faoliyatidir". Ushbu ta'rifdan kelib chiqib, aholi tomorqalaridan foydalanuvchilar bo'lib, kadastr hujjatlarida aks etgan shaxsiy yer maydoniga ega, oila mehnatiga asoslangan, mahsulot ishlab chiqarish, qayta ishlash orqali o'z iste'molidan tashqari bozorga sotish uchun faoliyat yurituvchi jismoniy shaxslar tushiniladi. "Tomorqa xo'jaligi" va "Aholi tomorqasi" kategoriyalari bir xil mazmuni ifoda etuvchi tushunchalar sifatida talqin etiladi. Yuqoridagi ma'lumotlardan kelib chiqqan holda, umumiy ta'rif berishga harakat qildik: aholi tomorqalaridan foydalanishni davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash deganda - o'ziga tegishli bo'lgan qonuniy yer maydonida mahsulot ishlab chiqarish, qayta ishlash, saqlash, sotish natijasida daromadni va ijtimoiy samaraga erishish uchun zarur muayyan maqsadni shakllantiruvchi jismoniy shaxslarga davlat tomonidan muayyan maqsadni ko'zlab (oziq-ovqat mahsulotlari hajmini ko'paytirish, yangi ish o'rinlarini yaratish maqsadida) imtiyozlar taqdim qilish va moliyaviy xarakterga ega resurslar bilan ta'minlashda yuzaga keladigan iqtisodiy munosabatlar majmui tushiniladi. Aholi tomorqalaridan samarali foydalanishda davlat tomonidan moliyaviy qo'llab-quvvatlash, jumladan, soliq imtiyozlari, bojxona imtiyozlari, sug'urta xizmatlaridan foydalanish, kreditlash mexanizmini takomillashtirish, davlat va mahalliy byudjet mablag'laridan

1.2-rasm. Aholi tomorqalaridan samarali foydalanishni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish yo'nalishlari¹

foydalanish bilan birga huquqiy asoslarning ta'minlanganlik darajasi muhim omil bo'lib hisoblanadi. Aholi xonadonlarida dehqonchilik, baliqchilik, quyonchilik, parrandachilik, asalarichilik, pillachilik

¹Muallif ishlanmasi

tarmog'ini moliyaviy qo'llab-quvvatlashda alohida tuzilmalarni shakllantirish va byudjet mablag'lari samaradorligini oshirishda tomorqa yerlarni samaradorligiga ta'sir e'tuvchi omillar quyidagi 1.2-rasmda o'z ifodasini topgan.

Ushbu rasm ma'lumotlariga e'tibor beradigan bo'lsak, aholi tomorqa yerlaridan foydalanishni moliyaviy qo'llab-quvvatlashda tashkiliy jihatdan muammoni hal etuvchi muassasalarni vujudga keltirish lozim. Bunda kooperatsiya asosida faoliyat yurituvchi klasterlar shaklidagi tomorqa xizmati ma'suliyati cheklangan jamiyatlarni tashkil etish zaruriyati paydo bo'ladi.

Tomorqa yer egalari faoliyatini qonuniy tashkil etilishi, huquqiy tomondan muhofaza etilishi ularning yerga, mulkka bo'lgan ishonchini ortishiga, o'zini yerning haqiqiy egasi sifatida faoliyat yuritishiga yordam beradi. Qolaversa, iqtisodiy munosabatlarda yuzaga keladigan nizolarni bartaraf etishda, adolatli qaror qabul qilishda ko'makchi vazifasini bajaradi. Ammo, sohani rivojlantirishda iqtisodiy usuldan tashqari, tashkiliy, huquqiy, texnologik omillar mavjudligini hisobga olish talab etiladi. Aholi tomorqalaridan foydalanish samaradorligini oshirishga va qo'llab-quvvatlashga bir tomonlama yondoshish ijobiy samara bermaydi.

Tomorqa yer egalari moliyaviy tomondan qo'llab-quvvatlansada, tabiiy, huquqiy, madaniy, ilmiy, texnik jihatlari etiborga olinmas ekan, ko'zlangan maqsadga erishib bo'lmaydi. Buning uchun iqlim sharoiti va mavjud tabiiy resurslardan oqilona foydalangan holda ekin turini joylashtirish, aholining demografik qatlamini hisobga olgan holda mahsulot yetishtirishni yo'lga qo'yish, huquqiy tomondan qo'llab-quvvatlash, mahsulotni sotish va saqlash uchun imkoniyat yaratib berish lozim bo'ladi.

Tomorqa xo'jaligi oila mehnati asosida tashkil etiladi, undan qanday ko'rinishda daromad olish, ya'ni tasarruf etish, foydalanish va ekin ekish ixtiyoriylik asosida tashkil etiladi. Ammo, aholi bandligi to'g'risidagi qonunchilikda belgilangan tartibda o'zini o'zi band qilgan shaxs maqomini olish vakolatiga ega.

Bundan tashqari tomorqa xo'jaligi faoliyatining rivojlanishi mamlakatdagi yaratilgan huquqiy asoslarning mukammalligi, adolatlilik

va keng qamrovligi kabi tamoyillarga asoslanadi. Mamlakatda xo'jalik yurituvchi sub'ektlar faoliyatini tartibga soluvchi, muhofaza qiluvchi tizimning yaxlitligi qonunchilik sohasidagi yaratilgan imkoniyatlar tomorqa xo'jaligini rivojlanishiga yaqindan yordam beradi.

Bunda davlatimiz rahbari tomonidan 2017 yil 9 oktyabrda imzolangan "Fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, qishloq xo'jaligi ekin maydonlaridan samarali foydalanish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 5199-sonli Farmoni muhim omil bo'lib hisoblanadi². Unga asosan, avvalo, fermer va dehqon xo'jaliklari harakatini rivojlantirish hamda aholi tomorqa yer egalari qo'llab-quvvatlashga katta e'tibor qaratildi va boshqarish tizimida yangi tuzilma — O'zbekiston fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari va uning quyi bo'g'inlari tuzildiki, bu fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari huquq va manfaatlarini yanada kuchaytirish, ularning vakolatlarini kengaytirish, ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarini tashkil etish, tomorqadan 2-3 martadan hosil olish, eng asosiysi, sohaga ilm-fan yutuqlari hamda eng zamonaviy agrotexnologiyalarni tatbiq qilish bilan birga aholi tomorqalaridan foydalanishni moliyaviy qo'llab-quvvatlash imkonini berdi.

Aholi tomorqalaridan samarali foydalanishda to'g'ridan-to'g'ri investisiyalarning ahamiyati juda katta. Yuqori hosil beruvchi o'simliklar, zotdor chorva mahsulotlarini olib kelish, suv tejoychi texnologiyalarni ishlab chiqarishga jalb qilish mamlakatdagi investision siyosat darajasi bilan bog'liq. Shunday ekan, xorijiy investorlar uchun qulayliklar yaratish, ularning faoliyat yuritishiga sharoit yaratish soha rivojlanishi uchun muhim jihat sanaladi.

Tomorqa xo'jaligi sub'ektlari faoliyatini moliyaviy qo'llab-quvvatlashda quyidagi jihatlariga e'tibor berish lozim:

- qishloq xo'jaligi kichik ishlab chiqaruvchi sub'ektlarining faoliyatini rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan dolzarb muammolar bo'lib, tomorqa xo'jaligini qo'llab-quvvatlash mexanizmini yetarli darajada

²O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari huquqlari va qonuniy manfaatlarini himoya qilish, qishloq xo'jaligi ekin maydonlaridan samarali foydalanish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" gi 5199-sonli Farmoni, 2017 yil 9 oktyabr

rivojlanmaganligi, mijozning oshkora emasligi, iqtisodiy (moliyaviy) bilimlarning yetarli emasligi, iqtisodiyotning real sektoridagi bir yildan ortiq muddatdagi investisiyalar uchun zarur bo'lgan resurslarning, ayniqsa, arzon va uzoq muddatli resurslarning yetarli emasligi, kreditorlarning huquqlarini himoya qilish borasidagi qonunchilikning takomillashmaganligi banklarga yuqori riskli bitimlarni moliyalashtirish imkonini bermayotganligi hisoblanadi;

- oziq-ovqat sanoatida faoliyat yuritayotgan kichik biznes sub'ektlari faoliyatini rivojlantirishda ular faoliyatini moliyalashtirish tizimini takomillashtirish muhim o'rin tutadi;

- taraqqiy etgan mamlakatlarda soliq imtiyozlari qishloq xo'jaligidagi ilmiy-texnika taraqqiyotini tartibga solishda muhim o'rin tutadi;

- qishloq xo'jalik mahsulotlariga belgilangan davlat xarid narxlar bilan qishloq xo'jalik texnikalarining narxlar o'rtasida jiddiy nomutanosiblikning mavjudligi dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari faoliyatini rivojlantirishga to'sqinlik qiladi.

3. Dehqon xo'jaligi faoliyatini tashkil etish va rivojlantirish asoslari

Dehqon xo'jaliklari ham qishloq xo'jaligida tadbirkorlik bilan shug'ullanuvchi subyekt hisoblanadilar. Dehqon xo'jaliklari shaxsiy yordamchi xo'jaliklari zaminida vujudga kelgan xo'jalik yuritish shaklidir.

2021-yil 1-aprelda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasining yangi tahrirdagi "Dehqon xo'jaligi to'g'risida"gi qonunning 3-moddasida dehqon xo'jaligiga quyidagicha ta'rif berilgan: dehqon xo'jaligi meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish yoki ijara (ikkilamchi ijara) huquqi asosida dehqon xo'jaligi boshlig'iga berilgan yer uchastkasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishni va realizatsiya qilishni dehqon xo'jaligi a'zolarining shaxsiy mehnati asosida amalga oshiruvchi xo'jalikdir.

Dehqon xo'jaligi – oila a'zolarining shaxsiy mehnati asosida, meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik qilish yoki ijara (ikkilamchi ijara) huquqi asosida dehqon xo'jaligi boshlig'iga berilgan yer uchastkasida qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtiriladigan va realizatsiya qiladigan oilaviy mayda tovar xo'jaligidir. Dehqon xo'jaliklaridagi faoliyat tadbirkorlik

faoliyati jumlasiga kiradi hamda dehqon xo'jaligi a'zolarining istagiga ko'ra yuridik shaxs tashkil etgan holda yoki yuridik shaxs tashkil etmasdan amalga oshirilishi mumkin.

2.1-jadval

Dehqon va tomorqa xo'jaliklari faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari

	2020	2021	2022	2023
Qishloq xo'jaligi mahsuloti (amaldagi narxlarda), mlrd. so'm	168 657,4	198 719,4	212 866,1	252 532,2
Qishloq xo'jaligi yerlari, ming ga	530,9	530,5	530,6	530,6
Jami ekin ekilgan maydon, ming ga	472,0	458,0	458,1	481,7
shu jumladan:				
don ekinlari	154,7	145,3	142,0	142,1
texnik ekinlar	5,2	5,3	5,0	4,7
kartoshka	80,3	80,0	82,1	87,0
sabzavotlar	162,0	164,0	168,8	180,8
oziqbop poliz	26,7	27,8	28,2	34,7
ozuqa ekinlari	43,0	35,3	32,0	32,4
Qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarish, ming tonna:				
don va dukkakli don	788,3	748,0	731,5	690,9
kartoshka	2 438,8	2 462,8	2 461,8	2 459,2
sabzavotlar	6 507,3	6 569,3	6 742,1	6 736,1

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Dehqon xo'jaligi o'z faoliyati yo'nalishlarini, ishlab chiqarish tuzilishi va hajmlarini mustaqil ravishda belgilaydi. Ushbu tadbirkorlik shakli moddiy manfaatdorlikning yuqori darajada bo'lishi bilan ajralib turadi. Mamlakatimizda dehqon xo'jaliklarini rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan tadbirlar o'zining ijobiy natijalarini bermoqda. Dehqon xo'jaliklari faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari 2.1-jadvalda keltirilgan.

Ushbu jadval ma'lumotlariga ko'ra, dehqon xo'jaliklari tasarrufidagi qishloq xo'jaligi yerlari miqdori so'nggi yillarda oshmoqda. Dehqon xo'jaliklarida 2023-yilda 2020-yilga nisbatan donli, texnik va ozuqa

ekinlari maydoni qisqargan, boshqa turdagi asosiy qishloq xo'jaligi ekinlari maydoni esa ortgan. Donli ekinlar maydoni qisqargani hisobiga dehqon xo'jaliklarida don ishlab chiqarish hajmi qisqargan, boshqa barcha qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi esa oshgan.

2.2-jadval

Asosiy turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishda dehqon xo'jaliklarining ulushi, barcha toifadagi xo'jaliklarga nisbatan foizda

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari turlari	2020	2021	2022	2023
Don va dukkakli don	10,3	9,8	9,2	8,2
Kartoshka	77,6	75,0	71,5	68,8
Sabzavotlar	62,4	60,5	60,4	58,3
Go'sht (tirik vaznda)	91,4	89,5	86,6	84,3
Sut	94,5	93,9	93,4	92,7
Tuxum	61,9	62,6	59,1	57,4
Jun	85,0	84,0	81,2	82,3
Qorako'l teri	83,9	82,5	80,8	79,4
Pilla	-	-	-	-

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Mamlakatimizda asosiy turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishda dehqon xo'jaliklarining ulushi to'g'risidagi ma'lumotlar 2.2-jadvalda keltirilgan.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, dehqon xo'jaliklarining qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishdagi ulushi keyingi yillarda kamaymoqda.

4. Fermer xo'jaligi faoliyatini tashkil etish va rivojlantirish asoslari

Fermer xo'jaligini yuritish uchun yer uchastkalarini ajratish tartibi Yer Kodeksi, "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi qonun va "Yer uchastkalarini fermer xo'jaliklariga uzoq muddatli ijaraga berish tartibi to'g'risidagi Nizom" asosida amalga oshiriladi.

Yer Kodeksida fermer xo'jaliklariga yer uchastkalari ochiq tanlov asosida o'ttiz yildan ellik yilgacha bo'lgan muddatga zahira yerlari yoki qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlardan ajratilishi nazarda tutilgan.

Fermer xo'jaliklariga yer ajratish fermer xo'jaligining ma'lum bir faoliyat yo'nalishiga ixtisoslashganini inobatga olgan holda amalga oshiriladi. Xususan, chorvachilik mahsulotlari yetishtirishga ixtisoslashgan fermer xo'jaligi xo'jalikning biznes rejasida nazarda tutilgan kamida 30 shartli bosh chorva mollarini boqish shartlari bilan beriladi. Bunda fermer xo'jaligiga beriladigan yer uchastkalarining eng kam o'lchami har bir shartli bosh chorva moliga hisoblaganda:

- Andijon, Namangan, Samarqand, Toshkent, Farg'ona va Xorazm viloyatlarida sug'oriladigan yerlarda – kamida 0,3 gektarni (nasldor chorvachilik fermer xo'jaliklari uchun 0,5 gektarni);

- Qoraqalpog'iston Respublikasi, Buxoro, Qashqadaryo, Jizzax, Navoiy, Surxondaryo va Sirdaryo viloyatlaridagi sug'oriladigan yerlarda – kamida 0,45 gektarni (nasldor chorvachilik fermer xo'jaliklari uchun 0,6 gektarni);

- sug'orilmaydigan (lalmikor) yerlarda – kamida 2 gektarni tashkil etadi.

Dehqonchilik mahsulotlari yetishtirishga ixtisoslashayotgan fermer xo'jaliklariga ijaraga beriladigan yer uchastkalarining eng kam o'lchami quyidagicha belgilangan:

- paxtachilik va g'allachilik uchun – kamida 30 gektar;
- g'allachilik va sabzavotchilik uchun – kamida 10 gektar;
- bog'dorchilik, uzumchilik, sabzavotchilik va boshqa ekinlar yetishtirish uchun – kamida 1 gektarni hamda ko'pi bilan 5 gektar.

Fermer xo'jaligi yuritish uchun yer uchastkalari ajratish quyidagi tartibda amalga oshiriladi:

- tuman hokimi yuridik va jismoniy shaxslarga berilmagan qishloq xo'jaligi maqsadidagi yerlardan va (yoki) zahiradagi yerlardan yer uchastkalari ajratish to'g'risida, shuningdek ushbu yerlarni fermer xo'jaliklariga berish bo'yicha tanlov o'tkazish to'g'risida qaror abul qiladi (e'londa yer uchastkasining o'lchami, joylashgan joyi, sifati va boshqa

tavsiflari, tashkil etilayotgan fermer xo'jaligining mo'ljallanayotgan itisoslashuvi, tanlovning o'tkazilish vaqti va joyi ko'rsatilishi lozim);

2.3-jadval

Fermer xo'jaliklari faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari

	2020	2021	2022	2023
Xo'jaliklarga biriktirilgan yer maydoni, <i>ming ga</i>	6 102,9	5 650,5	5 409,3	5 352,4
Qishloq xo'jaligi mahsuloti (amaldagi narxlarda), <i>mlrd. so'm</i>	70 620,9	88 761,5	108 584,1	122 362,7
Jami ekin ekilgan maydon, <i>ming ga</i> shu jumladan:	2 545,6	2 439,9	2 380,5	2 287,1
don ekinlari				
texnik ekinlar	1 317,6	1 244,5	1 196,2	1 159,6
shundan paxta	954,5	889,9	864,9	836,8
kartoshka	916,0	849,9	820,6	802,6
sabzavotlar	11,2	16,3	24,6	22,9
oziqbop poliz	53,2	61,8	60,6	55,7
ozuqa ekinlari	30,4	36,5	37,4	31,3
Qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, <i>ming tonna:</i>	178,8	190,8	196,8	180,8
don va dukkakli don				
kartoshka	6 256,2	6 131,2	6 344,6	6 700,3
sabzavotlar	633,5	766,1	908,2	1 013,6
oziqbop poliz	3 674,3	3 959,7	4 040,5	4 249,3
meva va rezavorlar	1 035,7	1 199,8	1 312,7	1 416,4
uzum	1 140,1	1 210,5	1 336,5	1 407,7
pilla	663,5	757,0	796,9	770,4
go'sht	13,5	14,0	14,5	14,1
sut	112,2	137,3	170,2	171,6
tuxum, <i>mln dona</i>	519,8	564,8	629,6	708,2
jun, <i>tonna</i>	1 048,9	1 078,7	1 198,3	1 321,7
Hosildorligi, <i>s/gektar</i>	3 716	3 982	4 558	4 608
don va dukkakli don				
kartoshka	43,3	43,1	45,3	50,3
sabzavotlar	178,5	166,6	171,5	185,6
oziqbop poliz	207,6	205,7	213,2	216,5
Bosh son (yilning oxiriga), <i>ming bosh:</i>	140,0	144,9	152,7	165,7
yirik shoxli qoramollar				
shundan sigirlar	784,5	889,0	962,3	1 046,1
qo'y va echkilar	293,8	347,6	385,1	423,7
	3 032,2	3 271,3	3 544,0	3 780,0

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

• yer uchastkalari berish to'g'risidagi ariza tashkil etilayotgan xo'jalikning biznes rejasi yoki faoliyat dasturi ilova qilingan holda tanlov e'lon qilingan kundan boshlab biro y mobaynida tuman hokimiga beriladi;

• tuman hokimi arizalarni tuman fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari Kengashiga yuboradi. Kengash ikki kun mobaynida arizalarni ko'rib chiqadi va ularni ko'rib chiqish natijajari bo'yicha xulosa chiqarib, xulosani arizalar bilan birgalikda yer maydonlarini berish (realizatsiya qilish) masalarini ko'rib chiqish bo'yicha tuman komissiyasiga yuboradi. Xulosa asosida, komissiya fermer xo'jaligiga yer uchastkalarini berish bo'yicha tanlov o'tkazadi;

• yer maydonlarini berish (realizatsiya qilish) masalarini ko'rib chiqish bo'yicha tuman komissiyasi qarori protokol bilan rasmiylashtiriladi va barcha hujjatlar, shu jumladan tuman fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari Kengashining xulosasi bilan birgalikda ko'rib chiqish uchun xalq deputatlari tuman Kengashiga yuboriladi;

• xalq deputatlari tuman Kengashi eng yaqindagi sessiyada tuman komissiyasi tomonidan taqdim etilgan hujjatlarni ko'rib chiqadi va tegishli qaror qabul qiladi, ushbu qaror tuman hokimiga yuboriladi;

• tuman hokimi xalq deputatlari tuman Kengashining ijobiy qarori asosida uch kun mobaynida fermer xo'jaligi yuritish uchun yer uchastkasi berish to'g'risida qaror chiqaradi va uch kun muddatda ushbu qarorni tasdiqlash uchun viloyat hokimi boshchilik qiladigan yer maydonlarini berish (realizatsiya qilish) masalalrini ko'rib chiqish bo'yicha viloyat komissiyasiga yuboradi;

• viloyat hokimi boshchilik qiladigan viloyat komissiyasi taqdim etilgan hujjatlarni ko'rib chiqadi va tuman hokimining fermer xo'jaligi yuritish uchun yer uchastkasi berish to'g'risidagi qarorini tasdiqlash (yoki tasdiqlashni rad etish) haqida qaror qabul qiladi.

Tuman hokimi tomonidan fermer xo'jaligiga ijaraga yer uchastkasi berish to'g'risidagi qaror qabul qilingandan keyin tuman yer resurslari va davlat

kadastr bo'limi tomonidan besh kun muddatda namunaviy shaklga muvofiq yer uchastkasini ijaraga berish shartnomasi tayyorlanadi. Yer

uchastkasini ijaraga olish shartnomasi fermer xo'jaligining boshlig'i va tuman hokimi tomonidan imzolanadi.

Fermer xo'jaliklari faoliyatining asosiy ko'rsatkichlari 2.3-jadvalda keltirilgan. Ushbu jadval ma'lumotlariga ko'ra, fermer xo'jaliklariga birlashtirilgan yer maydoni keyingi yillarda qisqargan.

Ekin maydonlari qisqarishi barcha turdagi qishloq xo'jaligi ekinlarining maydonlari qisqarishiga qaramasdan asosiy turdagi qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining 2023-yilda 2020-yilga nisbatan oshishiga olib kelgan. Fermer xo'jaliklarida chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmida ham o'sish kuzatilmoqda.

2019-yil 9-yanvardagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Fermer xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jaligi korxonalarini yer maydonlarini maqbullashtirish hamda qishloq xo'jaligi ekin yer maydonlaridan samarali foydalanishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi 14-sonli qaroriga ko'ra Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi Raisi, viloyatlar va tumanlar hokimlari rahbarligida fermer xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jaligi korxonalariga faoliyat yuritish uchun berilgan yer uchastkalari maydonlarini maqbullashtirish bo'yicha Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar va tumanlardagi hududiy ishchi guruhlar tashkil etildi. Ushbu qarorga ko'ra fermer xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jaligi korxonalariga faoliyat yuritish uchun berilgan yer uchastkalari maydonlarini maqbullashtirishga qo'yiladigan talablar tasdiqlandi. Ushbu talablar quyidagilardan iborat etib belgilangan:

1. Fermer xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jaligi korxonalarining (keyingi o'rinlarda qishloq xo'jaligi korxonalarini deb ataladi) yer uchastkalari maydonlarini maqbullashtirishda, ularning oxirgi uch yillik faoliyati to'liq tahlil qilinadi va natijasi bo'yicha har bir qishloq xo'jaligi korxonasi kesimida tahliliy ma'lumot tayyorlanadi.

2. Qishloq xo'jaligi korxonalarining yer uchastkalari maydonlarini maqbullashtirish jarayonida quyidagi holatlarda qishloq xo'jaligi korxonalarini bilan tuzilgan uzoq muddatli yer ijara shartnomasi bekor qilinadi:

- yer uchastkasidan qonun hujjatlarida, ijaraga olish shartnomasida ko'rsatilgan talablar va qishloq xo'jaligi ekinlarini joylashtirish shartlari buzilganda hamda maqsadli, samarali va oqilona foydalanilmaganda;

- yer uchastkasini saqlash shartlariga va suvdan foydalanish tartibiga rioya etilmaganda, yerning meliorativ holatini yaxshilash, tuproq unumdorligini oshirish chora-tadbirlari ko'rilmaganda, shuningdek ushbu maqsadlar uchun o'z mablaflarini ajratmaganda;

- yer uchastkalari maydonlari uzoq muddatli yer ijara shartnomasida belgilangan o'lchamlarga nisbatan kamaytirib yuborilganda, sug'oriladigan maydonlarga asossiz ravishda bino-inshootlar qurilganda yoki boshqa turdagi zarar yetkazilganda;

- qishloq xo'jaligi ekinlarini parvarishlashda agrotexnika tadbirlari o'z vaqtida amalga oshirilmaganda yoki belgilangan talablarga rioya etilmaganda va normativ kadastr bahosidan past hosil olinganda;

- davlat xaridi uchun qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetkazib berish yuzasidan tuzilgan kontraktatsiya shartnomalari shartlari so'nggi uch yilda bajarilmaganda, xo'jalik faoliyati samarasiz yoki past rentabellik bilan yuritilganda;

- mehnat munosabatlarini tartibga solishga qaratilgan qonun hujjatlari talablariga rioya etilmaganda, ishchi-xodimlar, shu jumladan fermer xo'jaligida mehnat qiladigan oila a'zolari, vaqtincha (mavsumiy) yollanadigan fuqarolar uchun mehnat xavfsizligi shartlari ta'minlanmaganda;

- soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar, shuningdek yetkazib berilgan moddiy-texnika resurslar va ko'rsatilgan xizmatlar uchun to'lovlar o'z vaqtida amalga oshirilmaganda, so'nggi uch yil davomida yetishtirilgan mahsulotlarni sotishdan tushadigan mablag'lar bank hisobvaraqlarida aylanishi ta'minlanmaganda;

- fermer xo'jaligini yuritish uchun yer uchastkasini berish bo'yicha o'tkazilgan ochiq tanlovda ko'rsatilgan mol-mulk, texnika va pul mablag'lari xo'jalikning ustav fondiga kiritilmaganda.

- Qishloq xo'jaligi korxonalari yer uchastkalarining hajmlari ularning faoliyat yo'nalishlaridan kelib chiqqan holda quyidagicha belgilanadi:

- paxtachilik va g'allachilik yo'nalishidagi qishloq xo'jaligi korxonalari yer uchastkalari maydonlarining eng kam o'lchami – 100 gektar;

- g'allachilik va sabzavotchilik yo'nalishidagi qishloq xo'jaligi korxonalari yer uchastkalari maydonlarining eng kam o'lchami – 20 gektar;

- bog'dorchilik va uzumchilik yo'nalishidagi qishloq xo'jaligi korxonalari yer uchastkalari maydonlarining eng kam o'lchami – 10 gektar;

- sabzavotchilik va polizchilik yo'nalishidagi qishloq xo'jaligi korxonalari yer uchastkalari maydonlarining eng kam o'lchami – 5 gektar.

4. Qishloq xo'jaligi korxonalari yer uchastkalarining o'lchami mazkur talablarning 3-bandida nazarda tutilgan miqdorlardan kam bo'lgan taqdirda, ularni maqbullashtirishga asos bo'ladi.

Ushbu qaror talablariga muvofiq fermer xo'jaliklariga yer uchastkalarini ajratish uchun o'tkaziladigan ochiq tanlov barcha tartib-taomillar bilan birga o'n kundan oshmasligi lozim.

Tanlovda asosiy e'tibor quyidagilarga qaratiladi:

- talabgor yuridik va jismoniy shaxsning hisobvarag'idagi majburiyatlardan ozod bo'lgan mavjud pul mablag'lari mavjudligiga;

- talabgorga yoki uning oila a'zolariga tegishli yaroqli qishloq xo'jaligi texnikalari mavjudligiga;

- talabgorning yetishtirgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining eksportga yo'naltirganligiga;

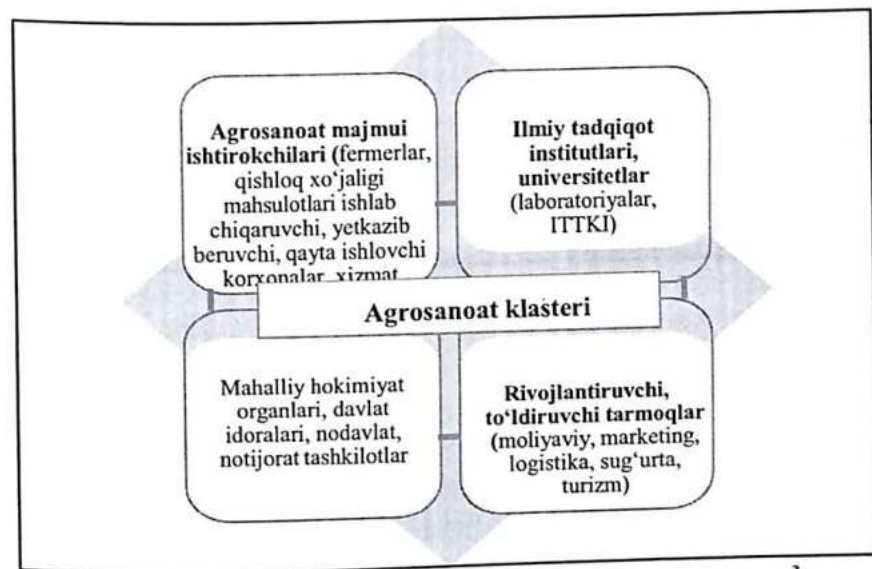
- yaratiladigan yangi ish o'rinlari soniga;
- so'nggi uch yil davomida mahsulot yetkazib berish bo'yicha shartnomalarning bajarilishiga qaratilishi lozim;

- b) yer uchastkalari:
  - bir gektar yer maydoni uchun paxta-g'allachilik loyihasiga 2 ming AQSh dollari ekvivalenti miqdorida;

- sabzavot-g'allachilik, bog'dorchilik-uzumchilik, sabzavot-polizchilik loyihalariga 5 ming AQSh dollari ekvivalenti miqdorida to'g'ridan to'g'ri investitsiya kiritadigan talabgorlarga va klaster korxonalariga mablag'lar bankdagi hisobvarag'ida ko'ringanidan so'ng, joriy yilda maqsadli ishlatish sharti bilan hamda tuman sektor rahbarining tavsiyasiga ko'ra tanlov o'tkazmasdan tuman hokimining qaroriga asosan ajratilishi belgilab qo'yilgan.

5. Agroklasterlar faoliyatini tashkil etish va rivojlantirish asoslari

Agrosanoat klasterlari qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar, ishlab chiqarish vositalarini yetkazib beruvchilar, mahsulotni qayta ishlovchi sanoat tarmog'i korxonalari, tarmoqqa xizmat ko'rsatuvchi (kimyoviy, veterinariya, urug'chilik, naslchilik, fan va h.k.)

2.1.-rasm. Agrosanoat klasterining tashkiliy tuzilmasi³

sohalar, pirovard mahsulot sotishni amalga oshiruvchi tijorat muassasalari hamda turli boshqa iqtisodiy infratuzilma obyektlarini qamrab oladi. Agrosanoat klasterlaritijorat manfaatlari umumiyliigi bilan o'zaro

³ Muallif ishlanmasi

bog'langanqishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilar, yetkazib beruvchilar, qayta ishlovchilar guruhi sanaladi.

Agrosanoat klasterlarini rivojlantirish siyosati mahalliy qishloq xo'jaligi korxonalarini o'rtasida vertikal va gorizontal aloqalarni o'rnatish orqali innovatsiyalarning tarqalishiga va muhim mahalliy tashqi omillarni yaratishga yordam berishi tufayli bugungi kunda agrosanoat majmuini takomillashtirishning muhim yo'nalishlaridan sanaladi. Agrosanoat klasterlari shuningdek agroklastlar deb ham atalib, ilmiy adabiyotlarda "qishloq xo'jaligi klasteri" atamasiga bir nechta izohlar berilgan:

- Agro klaster – qishloq xo'jaligida, agrosanoat sohasida faoliyat yuritadigan, aloqa tarmoqlarini shakllantiradigan, umumiy muammolarni yechish va imkoniyatlarga erishishda qadriyatlarini yaratadigan ishlab chiqaruvchilar, agrobiznes va institutlarning konsentratsiyasi.

- Agro klaster – hokimiyat ko'magi bilan tashkil etilgan, o'zaro munosabatlari sinergetik ta'sirga olib keladigan, qulay ishbilarmonlik muhitida agro-oziq-ovqat va boshqa bozorlarda faoliyat yuritadigan qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari, oziq-ovqat sanoati korxonalarini, shuningdek ularga xizmat ko'rsatadigan infratuzilma tashkilotlarining muhim massasi bo'lib, hududning raqobatbardoshligi va barqarorligini oshiradi.

- Agro klaster – bu davlat idoralari va ilmiy-ma'rifiy markazlar bilan sheriklik munosabatlari asosida tashkil etilgan, qishloq xo'jaligi tashkilotlari, mintaqalar va umuman mamlakatning raqobatbardosh rivojlanishi uchun yaratilgan barqaror uzoq muddatli hududiy tarmoqlar birlashmasi.

- Mintaqaviy agrar klaster – ma'lum bir mintaqadagi korxonalar va tashkilotlarning oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlashga qaratilgan sa'y-harakatlarini birlashtirishning tashkiliy shakli (tarmoq tarkibi)⁴.

Qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish faoliyatini tashkil etishning klaster shakli bir nechta muhim xususiyatlar bilan xarakterlanadi: geografik lokalizatsiya (qishloq xo'jaligi korxonalarining bir hududda joylashganligi) va konsentratsiya (kadrlar, ilmiy, innovatsion va ishlab

⁴Jo'raev T., Hamidov M. O'zbekistonda agrosanoat klasterlarini rivojlantirish va ularning qishloq xo'jaligi taraqqiyotida tutgan o'rni // "Xalqaro moliya va hisob" ilmiy elektron jurnali. – Toshkent, 2019. – № 2, Aprel. – B.3

chiqarish salohiyatining to'planishi), qishloq xo'jaligi sohasidagi ilmiy tashkilotlar va davlat tuzilmalari o'rtasida gorizontal va vertikal aloqalar, ishtirok etuvchi tashkilotlarning rivojlanish dinamikasini ta'minlaydigan raqobat, klaster ishtirokchilarining raqobatbardoshligi va rivojlanish barqarorligini oshirish maqsadida ixtiyoriy shartnoma asosida shakllantirilgan tashkilotlar o'rtasidagi barqaror uzoq muddatli iqtisodiy aloqalarning mavjudligi, klaster ishtirokchilarning birgalikdagi faoliyatiga innovatsion yondashuv kabilarni kiritish mumkindir.

Demak, yuqoridagi ta'riflardan hamda agrosanoat klasterlarining xususiyatlaridan kelib chiqib, agrosanoat klasterining eng sodda tashkiliy tuzulmasini yuqoridagicha (1.2-rasm) shakllantirish mumkindir. Ammo, ta'kidlash lozimki, zamonaviy agrosanoat klasterlarining tuzilmasi ancha murakkab bo'lib, tarkibi jihatidan xilma-xildir, chunki klaster ishtirokchilar tarkibi 15-20 korxonalar bilan cheklanishi yoki ishtirokchilar soni ancha ko'p bo'lishi mumkin (masalan, Xitoyda agrosanoat klasteriga 7000 ta korxonalar kirishi mumkin).

Agrobiznesning klasterdagi yaxshi rivojlangan konsentratsiyasi ixtisoslashtirilgan resurslar, ma'lumot olish, sinergiya va jamoat mahsulotlariga kirish, qo'shma tadqiqotlar va tezkor innovatsiyalar orqali samaradorlikni oshiradi. Raqobat, talab va investorlarni jalb qilish natijasida yangi biznes shakllanib, bu o'z navbatida innovatsiyalarga turtki beradi. Fermerlar, kichik va o'rta agrobizneslar esa agrosanoat klasteri doirasida miqyos samarasiga erishish, ta'lim olish, malaka oshirish, axborot almashish, texnologiyalarni sertifikatlash va qo'llash bilan bog'liq xarajatlarni taqsimlash orqali ham ijtimoiy ham iqtisodiy foyda oladi. Shuningdek, agroklastlarda ishtirok etish fermer xo'jaliklarini boshqarish, yangi texnologiyalar va ekologik amaliyotni joriy etish va kichik fermerlarning bozorlarga kirishiga ijobiy ta'sir qiladi. Bu o'rinda, agrosanoat klasterlari o'sib boruvchi raqobat sharoitida global maydonda mintaqalar yoki mamlakatning brendini shakllantirishda ham muhim o'rin tutishini ta'kidlab o'tish mumkindir.

Agroklastlar ishlab chiqarish, fan va ta'lim sektori hamda qishloq xo'jaligini boshqaruvchi mahalliy organlar kabi 3 ta asosiy subyektdan iborat bo'lib, ularning vazifalari quyidagi jadvalda keltirilgandir.

2.5-jadval

Agroklaster asosiy tarmoqlarining vazifalari

Ishlab chiqarish	Raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish, qo'shma investitsiya loyihalarini amalga oshirish, ishlab chiqarish tannaxsini pasaytirish; o'zaro ma'lumot almashish va kommersializatsiya orqali innovatsiyalarni joriy etish imkoniyatini oshirish; bandlik; xodimlarning malakasini oshirish maqsadida qo'shma o'quv dasturlarini amalga oshirish; iste'molchilar talablarini qondirish
Fan va ta'lim	Fan va ishlab chiqarishning integratsiyasi orqali ilmiy ishlanmalardan amaliy foydalanish imkoniyatini ta'minlash; olingan bilimlarni amalda sinab ko'rish asosida talabalarni o'qitish sifatini oshirish; mintaqaviy mehnat bozorida raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash; bitiruvchilarni ish bilan ta'minlash; qishloq xo'jaligi klasterlarini yaratish va ularning faoliyati sohasida ilmiy izlanishlar olib borish; innovatsiyalardan amaliy foydalanish uchun texnologiyalarni uzatish markazlarini yaratish
Qishloq xo'jaligini boshqaruvchi mahalliy organlar	Tashkilotlarni izlash, sherikchilik va integratsiyaga jalb qilish; yagona axborot bazasini yaratish; mintaqaning investitsion jozibadorligini oshirish; uyushma a'zolarining moliyaviy-xo'jalik faoliyatini nazorat qilish; qishloq xo'jaligi yerlaridan oqilona foydalanishni ta'minlash; innovatsion va moliyaviy infratuzilmani rivojlantirish; klasterni rivojlantirish modeli g'oyasini ommalashtirish va targ'ib qilish

Ta'kidlash kerakki, agrosanoat klasterlarida yangi korxonalar raqobat, xizmatlarga bo'lgan talab va investorlarni jalb qilish natijasida shakllanib, "mahalliy qishloq xo'jaligi korxonalarini o'rtasida vertikal va gorizontal aloqalarni rivojlantirish, ular o'rtasidagi aloqalarni qo'llab-quvvatlovchi tashkilotlar, ilmiy-tadqiqot institutlari va NNTlarning mavjudligi klasterlar doirasida innovatsiyalarning tarqalishiga (diffuziyasi), shuningdek muhim mahalliy ishlab chiqarish kuchlarini yaratishga yordam beradi.

Klasterlarning samarali faoliyatida moliyaviy xizmatlar (banklar va boshqa moliyaviy institutlar), ilmiy-tadqiqot institutlari va biznesni rivojlantirish xizmatlari, universitetlar, ilmiy markazlar yoki ishlab chiqaruvchilar birlashmalari va kooperativlar tomonidan taqdim

etilayotgan texnologiyalarni kengaytirish bo'yicha xizmatlar ko'rinishidagi institutsional qo'llab-quvvatlash ham katta rol o'ynaydi.

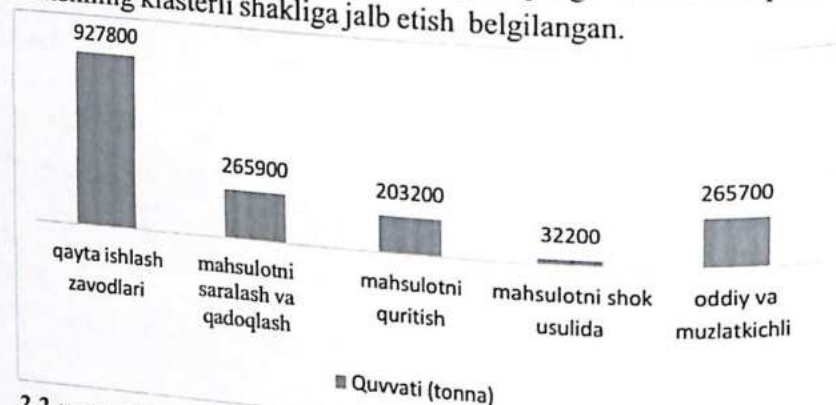
Agrosanoat majmuasida talab katta ahamiyatga ega bo'lib, u yerda qiymat zanjiri bo'ylab g'oyalar ishlab chiqariladi. Bu kabi klasterlar mashinasozlik yoki qadoqlash mahsulotlarini yetkazib beruvchilardan nafaqat innovatsiya manbai sifatida, shuningdek, mijoz va tarqatish zanjirlari sifatida ham foydalanadi.

Klaster faoliyatining huquqiy va tashkiliy tomoniga nazar solsak, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 25-yanvardagi "Paxta-to'qimachilik ishlab chiqarishini tashkil etishning zamonaviy shakllarini joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 53-sonli qaroriga ko'ra "Buhoro agro klaster" paxta-to'qimachilik ishlab chiqarish jarayonining ishtirokchisi sifatida O'zbekiston Respublikasi Moliya Vazirligi huzuridagi Qishloq xo'jaligini qo'llab-quvvatlash davlat fondi hisobidan paxta-xom ashyosini yetishtirish va yetkazib berishni moliyalashtirish uchun yillik 3 % miqdoridan ortiq bo'lmagan stavkada kredit olish huquqiga ega.

Klaster faoliyatida mahalliy hokimiyatning alohida o'rni bo'lib, u klasterga paxta yetkazib beruvchilarni aniqlaydi, yetkazib beruvchilar hamda agroklaster o'rtasida shartnomani imzolashga ko'maklashadi. Shuningdek, klaster o'z faoliyatini tashkil etish uchun zarur bo'lgan 22 turdagi tovarlarni bojxona chegarasidan boj to'lamasdan olib kirish imkoniga ega. Shu bilan bir qatorda, Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 18-martdagi «Paxta-to'qimachilik ishlab chiqarishlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi⁵ Qaroriga ko'ra klaster tasdiqlangan agrotexnologik xarita doirasida tadqim etilgan lgotali kredit vositalaridan erkin foydalanish huquqiga ega hamda agroklaster tomonidan fermer xo'jaliklariga taqdim etilgan yoqilg'i-moy maxsulotlari, mineral o'g'itlar, o'simliklarni himoya qiluvchi vositalar, defoliantlar va boshqa kimyoviy vositalar soliq solish obyekti sanalmaydi. Umumiy qilib aytganda, hukumat tashabbusi orqali tashkil etilgan mazkur agrosanoat klasteri faoliyatini yo'lga qo'yish uchun ko'plab imtiyozlar berilgan.

⁵O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 18-martdagi «Paxta-to'qimachilik ishlab chiqarishlarini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori

Mamlakatimizda klasterlashtirish keng joriy qilinayotgan yana bir yo'nalish meva-sabzavotchilik sohasidir. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 29-martdagi "O'zbekiston Respublikasida meva-sabzavotchilikni jadal rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Farmoniga ko'ra 2018-yilda har bir hududda 1-2 ta meva-sabzavot klasterlari tashkil etish va meva-sabzavot yetishtirishga ixtisoslashgan barcha tumanlarni qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tashkil etishning klasterli shakliga jalb etish belgilangan.

2.2-rasm. Meva-sabzavotchilik klasterlarining quvvatlari (2022-yil)

Shuningdek, Qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasiga muvofiq yuqori qo'shilgan qiymatli mahsulotlar ishlab chiqarish maqsadida meva-sabzavot klasterlari tashkil etilmoqda.

Bugungi kunda bu turdagi klasterlar 10 ming nafar fermer xo'jaliklari bilan 85,5 ming gektar yer maydonlarida meva-sabzavot mahsulotlari yetishtirish bo'yicha fyuchers shartnomasi asosida ish olib borilmoqda. 48 ta klasterlarda quvvati 927,8 ming tonna bo'lgan qayta ishlash zavodlari, 27 ta klasterlarda quvvati 265,9 ming tonna bo'lgan mahsulotni saralash va qadoqlash, 18 ta klasterlarda quvvati 203,2 ming tonnalik mahsulotni quritish, 7 ta klasterda 32,2 ming tonnalik mahsulotni shok usulida muzlatish hamda 126 ta klasterlarda quvvati 265,7 ming tonnalik oddiy va muzlatkichli omborxonalar mavjud (2.2-rasm).

Shuningdek, klasterlarda 24,5 ming ga mahalliy, 10,8 ming ga intensiv bog' va 25,6 ming ga tokzorlar mavjuddir²⁸⁵. Mazkur klasterlar tomonidan 2020-yilda 114 mln.AQSH dollarlik 124 ming tonna qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksporti amalga oshirildi.

Ta'kidlash kerakki, meva-sabzavotchilik klasterlarini tanlash jarayoni bir qancha masalalarni qamrab olib, mahsulotlarni eksportga yo'naltirganlik ko'rsatkichi, infratuzilmaning mavjudligi (omborxonalar, sovutgichlar, q/x texnikasi va sh.k.), bilim va malaka (boshqaruv, f/x bilan kooperatsiya) inobatga olinsa, klaster bilan ishlash mexanizmi klasterlarni fermer xo'jaliklari bilan kooperatsiya tamoyili bo'yicha birlashtirish, o'quv kurslarini tashkil etish, bog', uzumzorlar, sabzavot-poliz ekinlar joylashtirish xaritalarini tuzish hamda klasterlarni yangi bozorlarga chiqishi bo'yicha aniq dasturini ishlab chiqish va joriy etish kabi ishlarni o'z ichiga oladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Tarmoqda mulkchilik munosabatlarining huquqiy asoslari qaysi qonunlarda o'z aksini topgan?
2. Qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan islohotlarning bosqichlarini ko'rsating.
3. Qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan islohotlarning asosiy yo'nalishlarini ko'rsating.
4. Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida mulkni davlat tasarrufidan chiqarish va xususiylashtirishning qanday o'ziga xos jihatlari mavjud?
5. Qishloq xo'jaligida mulkchilikning qanday shakllari mavjud?
6. Qishloq xo'jaligida qanday xo'jalik yuritish shakllari mavjud?
7. Agrofirmalar haqida tushuncha bering.
8. Fermer xo'jaliklari ta'rifini izohlab bering.
9. Dehqon xo'jaliklari ta'rifini izohlab bering.
10. Fermer xo'jaliklarining tashkiliy-iqtisodiy asoslarini tushuntiring.

3-BOB: QISHLOQ XO'JALIGIDA YER RESURLARI VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

1. Yer resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati va o'ziga xos xususiyatlari.
2. Yer to'g'risidagi me'yoriy hujjatlar. Yer monitoringi va davlat yer kadastri.
3. Qishloq xo'jaligida yer resursidan foydalanish samaradorligini yanada oshirish yo'llari.

1. Yer resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati va o'ziga xos xususiyatlari

Yer tabiat mahsuli bo'lib, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida asosiy ishlab chiqarish vositasi ham hisoblanadi. Dunyo bo'yicha qishloq xo'jaligi sohasida 30 % yerdan foydalanilsa, haydaladigan yerlar 10 %ni tashkil etadi, xolos. Jahon bo'yicha aholi jon boshiga to'g'ri keladigan o'rtacha haydaladigan yer maydoni 0,3 gektarni tashkil etadi. Jumladan, AQShda bu ko'rsatkich 0,79 gektarga, Kanadada 1,79 gektarga, Fransiyada 0,32 gektarga, Xitoyda 0,09 gektarga, Yaponiyada 0,03 gektarga teng.

Qolaversa, yer resurslaridan to'g'ri foydalanmasligimiz oqibatida uning qishloq xo'jaligi oborotidan chiqib ketish hollari yuz bermoqda;

- yer resurslari qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining asosiy vositasi hisoblanadi. Bu degani yerdan o'z bilganimizcha cheksiz foydalanish mumkin degani emas, balki yerdan to'g'ri va oqilona foydalanilganda, u qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi uchun uzoq muddat davomida xizmat qilishi mumkin;

- yerni bir joydan ikkinchi joyga ko'chirib bo'lmaydi, shuning uchun qishloq xo'jaligida yer resurslari unumdorligidan foydalanishni yaxshilashda har bir fermer xo'jaligi hududida qanday sifatga (masalan, unumdorlikka) ega yer bo'lsa, shunga qarab ixtisoslashtirish va ekin turlarini joylashtirish lozim;

- turli hududlardagi yer maydonlari turli darajadagi tabiiy va iqtisodiy unumdorlikka ega bo'ladi. Demak, uni sug'orish va boshqa agrotexnik, meliorativ, tashkiliy-iqtisodiy tadbirlarni qo'llash oqibatida ham qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida turli (past yoki yuqori yoxud bir xil) natijalarga erishish mumkin.- yerning yuqori qatlami hisoblangan

3.1-jadval

O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligi korxonalar va tashkilotlarining jami foydalanadigan yerlari (2024- yil 1-yanvar holatiga; ming gektar)

Hududlar	Umumiy yer maydoni	Shundan:		
		sug'oriladigan yerlar	tomorqa yerlar, bog' va tomorqa yer maydonlari	boshqalar (o'rmonzor va boshqa)
O'zbekiston Respublikasi	26 132,2	3 994,0	658,4	3 997,6
Qoraqalpog'iston Respublikasi	6 243,5	414,9	40,5	1 343,7
viloyatlar:				
Andijon	360,6	198,8	51,2	59,5
Buxoro	3 441,6	205,4	58,1	783,0
Jizzax	1 371,8	501,4	31,1	216,9
Qashqadaryo	2 339,8	670,9	73,0	276,0
Navoiy	6 966,5	118,8	24,3	255,2
Namangan	487,5	182,4	54,5	154,1
Samarqand	1 470,7	420,3	79,6	186,4
Surxondaryo	1 360,7	276,0	58,5	269,4
Sirdaryo	371,2	246,4	18,3	65,8
Toshkent	745,4	316,4	54,1	120,5
Farg'ona	532,4	241,3	63,8	158,0
Xorazm	437,5	198,7	51,4	108,9
Toshkent sh.	3,0	2,3	-	0,2

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

tuproq unumdorligining mavjudligi. Asrlar davomida tashqi ta'sirlar, ya'ni quyosh nuri, yog'ingarchilik, chirindilar tushishi va boshqalar ta'sirida yerning tabiiy unumdorligi shakllanadi. Tuproqning tabiiy unumdorligi - tabiat mahsulidir. U tabiatning ta'siri natijasida uzoq yillar mobaynida shakllanadi. Uning holati quyosh nuri hamda yog'ingarchilik miqdoriga, shamol va suvlarning ta'siriga bog'liqdir. Sayyoramizdagi yerlarning tabiiy unumdorlik darajasi turlicha bo'ladi. Agar tuproqqa vaqtida ishlov

berilsa, o'g'itlansa, uning unumdorlik darajasi ortib borish xususiyatiga ega.

O'zbekiston Respublikasining ma'muriy chegarasidagi yer maydoni 44896,9 ming gektarni tashkil qiladi. 2024-yil 1-yanvar holatiga qishloq xo'jaligi yer maydoni 26132,2 ming gektarni tashkil etgan (3.1-jadval).

2024-yil 1-yanvar holatiga ko'ra, qishloq xo'jaligi yerlari umumiy maydonining 15,3 foizini sug'oriladigan yerlar tashkil qiladi.

3.2-jadval

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan shug'ullanuvchi yerdan foydalanuvchilar ixtiyorida bo'lgan sug'oriladigan qishloq xo'jaligi yerlari

(1-yanvar holatiga; ming gektar)

	2021	2022	2023	2024
O'zbekiston Respublikasi	3 693,8	3	3	3 701,0
Qoraqalpog'iston Respublikasi	466,2	468,9	468,9	468,9
viloyatlar:				
Andijon	231,0	230,8	230,7	230,7
Buxoro	226,9	226,8	226,8	230,8
Jizzax	277,6	277,7	278,5	278,5
Qashqadaryo	456,3	456,2	456,2	456,6
Navoiy	107,2	107,1	106,6	106,4
Namangan	232,4	232,3	231,6	231,4
Samarqand	308,2	308,1	308,1	308,6
Surxondaryo	269,4	269,1	269,2	269,3
Sirdaryo	263,7	263,7	263,7	263,7
Toshkent	336	333,5	332,7	333,2
Farg'ona	298,3	298,4	298,4	299,8
Xorazm	219,4	219,4	219,4	220,3
Toshkent sh.	1,2	2,9	2,8	2,8

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Mamlakatimiz qishloq xo'jaligida sug'oriladigan yerlar muhim ahamiyatga ega. Chunki mamlakatimiz iqlim sharoitida dehqonchilik asosan sug'oriladigan maydonlarda amalga oshiriladi. Turli mavsumlarda yog'ingarchiliklar ko'rinishida tushadigan tabiiy namgarchilik darajasi o'simliklarning butun vegetatsiya davri davomida suvga bo'lgan ehtiyojini to'liq qondirmaydi. Shu sababli mamlakatimizda dehqonchilik mahsulotlari asosan sug'oriladigan ekin maydonlaridan olinadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlariga ko'ra, 2024-yil holatiga mamlakatimizda 4210,1 ming gektar sug'oriladigan yerlar mavjud bo'lib, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning 20,3 foizini tashkil etadi. So'nggi 15 yil mobaynida aholi jon boshiga sug'oriladigan yerlar 24 foizga (0,23 gektardan 0,16 gektarga) kamaygan. Mazkur holat aholi sonining o'sishi, suv ta'minoti hajmining qisqarishi va qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlarning boshqa yer toifalariga o'tishi natijasida yuzaga kelgan. Bu mamlakatimizda mavjud sug'oriladigan maydonlardan samarali foydalanish lozimligini anglatadi. Mamlakatimizda sug'oriladigan yerlar to'g'risidagi ma'lumotlar 3.2-jadvalda keltirilgan.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi bilan shug'ullanuvchi yerdan foydalanuvchilar ixtiyorida bo'lgan sug'oriladigan qishloq xo'jaligi yerlari miqdori 2024-yilda 2021-yilga nisbatan 7,2 ming gektarga ko'paygan. Mamlakatimiz miqyosida faqatgina Jizzax (900 gektar), Buxoro (3900 gektar) va Farg'ona (1500 gektar) viloyatlarida sug'oriladigan maydonlar 2024-yilda 2021-yilga nisbatan ko'paygan. Qolgan barcha viloyatlarda sug'oriladigan maydonlar kamayganligini ko'rishimiz mumkin. Ayniqsa Toshkent (2800 gektar) va Namangan (1000 gektar) viloyatlarida ushbu ko'rsatkich yuqori bo'lgan. Mamlakatimizda aholi sonining ko'payishi evaziga oziq-ovqat mahsulotlariga va sanoat tarmoqlarida xomashyoga bo'lgan talabning ortib borayotganligini inobatga olgan holda ushbu holatga e'tibor berilishi lozim.

Qishloq xo'jaligida foydalanilayotgan sug'oriladigan ekin maydonlari hajmini monitoring qilib borish, uning boshqa maqsadlarga ilmiy asoslanmagan holda ajratilishi ustidan nazoratni kuchaytirish lozim. Oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun mavjud suv resurslaridan samarali foydalanish va tejamkor sug'orish texnologiyalarini joriy etish evaziga sig'oriladigan ekin maydonlarini ko'paytirish maqsadga muvofiq.

Mamlakatimizda ekin maydonlarining boshqa maqsadlarga ajratilishi natijasida ularning umumiy maydonida kamayish kuzatilmoqda. 2020-yilda barcha turdagi xo'jaliklarda umumiy ekin maydoni 3396,1 ming

gektarni tashkil etgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich 2023-yilda 3309,4 ming gektarni tashkil etgan (3.3-jadval).

3.3-jadval

Jami ekin ekilgan maydonlar tarkibi (barcha toifadagi xo'jaliklar)

Jami ekin ekilgan maydon	2020	2021	2022	2023
Donli ekinlar	3 396,1	3 340,6	3 353,3	3 309,9
shu jumladan :	1 646,2	1 596,9	1 567,3	1 542,5
boshqoqli don				
shundan: bug'doy	1 471,2	1 410,7	1 386,9	1 369,2
makkajo'xori don uchun	1 359,1	1 312,9	1 283,5	1 258,5
sholi	51,9	66,5	64,2	63,6
dukkakli don	64,2	53,9	51,4	43,3
Texnik ekinlar	52,7	59,0	58,6	56,6
shu jumladan: g'o'za	1115,9	1085,6	1104,3	1082,5
Kartoshka	1062,3	1028,2	1048,5	1035,9
Sabzavotlar	93,3	98,7	110,9	112,9
Poliz	222,8	233,7	240,5	247,9
Ozuqa ekinlari	61,1	67,3	71,8	72,0
	256,8	258,0	285,4	252,1

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

3.3-jadval ma'lumotlaridan so'nggi yillarda mamlakatimizda kartoshka va sabzavotlar ekin maydonlari ko'payganligini ko'rishimiz mumkin.

Ekin maydonlarining kamayishiga ikki turdagi omillar sabab bo'lmoqda:

- obyektiv omillar. Bunda mamlakatimizda qishloq xo'jaligi yerlarining boshqa toifaga o'tishi obyektiv zaruriyat yuzasidan yuz bermoqda, ya'ni urbanizatsiya jarayonining amalga oshishi, ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatish korxonalarini qurilishi, magistral yo'llar o'tishi, ijtimoiy infratuzilma obyektlari barpo etilishi natijasida ekin maydonlarining miqdori kamaymoqda.

- subyektiv omillar. Bunda joylardagi mutasaddilarning aybi bilan qishloq xo'jaligi yerlari aholiga tomorqa sifatida noqonuniy berilishi, turli obyektlarning ekin maydonlarida ilmiy asoslanmagan holda joylashtirilishi natijasida ham ekin maydonlari kamayishiga olib kelgan.

Aholining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirish va mamlakatimiz eksport salohiyatini oshirish uchun sabzavotlar va poliz ekin maydonlarini, chorvachilikni barqaror rivojlantirish uchun esa ozuqa ekinlari maydonini ko'paytirish maqsadga muvofiq.

2. Yer to'g'risidagi me'yoriy hujjatlar. Yer monitoringi va davlat yer kadastr

Respublikamizning jami ekin maydoni 2019-yilda 2016-yilga nisbatan 397,3 ming gecktarga qisqargan. Shu davrda donli ekinlar maydoni 111,1 ming gecktarga, shundan bug'doy maydoni 130,0 ming gecktarga, g'o'za maydoni esa 214,5 ming gecktarga kamaygan. Ayrim ekin turlari bo'yicha ekin maydonlari ko'payganini ko'rishimiz mumkin. Jumladan, dukkakli don maydoni 25,5 ming gecktarga, sabzavotlar ekin maydoni 14 ming gecktarga ko'paygan. Shu davrda ozuqa ekinlari ekiladigan maydon esa 65,9 ming gecktarga qisqargan.

2013-yil 19-aprelda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-1958-sonli qarori bilan tasdiqlangan "2013-2017 yillar davrida sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va suv resurslaridan oqilona foydalanish Davlat dasturi" qabul qilingan va u bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirildi.

Mamlakatimizda yerlarning meliorativ holatini yaxshilash va unumdorligini oshirishga yo'naltirilayotgan investitsiyalar hajmi yil sayin oshirib borilmoqda. Ayni paytda ushbu maqsadlar uchun yo'naltirilayotgan katta miqdordagi mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirish va ularni maqsadli ishlatish, zamonaviy texnologiyalar va texnikani joriy etishga e'tibor berish lozim.

2019-yil 30-dekabrda O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi yangi tahrirda qabul qilindi. Mazkur Kodeksning 61-bobi yuridik shaxslardan olinadigan yer solig'iga bag'ishlangan bo'lib, 424-moddasida yer uchastkalaridan foydalanganlik uchun budjetga to'lovlar yer solig'i yoki yer uchun ijara to'lovi tarzda amalga oshirilishi belgilab qo'yilgan. 425-moddasida mulk huquqi, egalik qilish, foydalanish yoki ijara huquqlari asosida yer uchastkalariga ega bo'lgan yuridik shaxslar, shu

jumladan O'zbekiston Respublikasining norezidentlari yuridik shaxslardan olinadigan yer solig'ini to'lovchilar deb e'tirof etilishi ko'rsatib o'tilgan.

Soliq Kodeksining 427-moddasiga ko'ra, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar bo'yicha soliq solinadigan baza – ushbu Kodeksning 428-moddasi ikkinchi qismiga muvofiq soliq solinmaydigan yer uchastkalari chegirib tashlangan holda, yer uchastkalarining qonun hujjatlariga muvofiq aniqlangan normativ qiymatidir.

Mazkur Kodeksning 428-moddasida qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar uchun yer solig'i bo'yicha quyidagi imtiyozlar belgilab berilgan:

- suvni tejaydigan (tomchilatib, yomg'irlatib, diskret va boshqa) sug'orish texnologiyalari joriy etilgan yerlar – suvni tejaydigan sug'orish texnologiyalari joriy etilgan oyning boshidan e'tiboran besh yil muddatga. Ushbu imtiyoz suvdan foydalanish va suv iste'moli sohasidagi vakolatli organning xulosasi asosida beriladi. Agarda suvni tejaydigan sug'orish texnologiyalari joriy etilgan oyning boshidan boshlab besh yil davomida foydalanishga yaroqsiz bo'lgan yoki demontaj qilingan bo'lsa, soliq imtiyozi butun soliq davri uchun soliqni to'lash bo'yicha majburiyatlarning tiklanishi bilan bekor qilinadi;

- qishloq xo'jaligi maqsadlari uchun yangi o'zlashtirilayotgan yerlar – vakolatli organ tomonidan tasdiqlangan loyihaga muvofiq, ularni o'zlashtirish ishlari bajariladigan davrda va ular o'zlashtirilgan vaqtdan e'tiboran besh yil mobaynida;

- melioratsiya ishlari amalga oshirilayotgan mavjud sug'oriladigan yerlar – vakolatli organ tomonidan tasdiqlangan loyihaga muvofiq, ishlar boshlanganidan e'tiboran besh yil muddatga;

- yangi barpo etilayotgan bog'lar, tokzorlar va tutzorlar egallagan yerlar, daraxtlarning qator oralaridan qishloq xo'jaligi ekinlarini ekish uchun foydalanilishidan qat'i nazar, uch yil muddatga. Kuzda o'tqazilgan yangi ko'chatlar uchun beriladigan soliq imtiyozi muddatini hisoblab chiqarish keyingi yilning 1-yanvaridan e'tiboran boshlanadi, bahorda o'tqazilgan ko'chatlar uchun esa joriy soliq davrining 1-yanvaridan e'tiboran boshlanadi;

- ilmiy tashkilotlarning, qishloq xo'jaligi va o'rmon xo'jaligi sohasidagi ilmiy-tadqiqot tashkilotlari hamda o'quv yurtlariga qarashli tajriba, eksperimental va o'quv-tajriba xo'jaliklarining bevosita ilmiy hamda o'quv maqsadlari uchun foydalaniladigan qishloq xo'jaligi ahamiyatiga molik bo'lgan yerlar va o'rmon fondining yerlari. Ushbu bandga muvofiq ilmiy tajribalar, eksperimental ishlar, yangi navlarning seleksiyasi o'tkazilishi uchun hamda mavzulari tasdiqlangan boshqa ilmiy va o'quv maqsadlari uchun foydalaniladigan ekinlar hamda daraxtzorlar egallagan yer uchastkalari soliq to'lashdan ozod qilinadi.

Qishloq xo'jaligi uchun mo'ljallangan yerlar uchun soliq stavkalari qishloq xo'jaligi ekinzorlarining normativ qiymatiga nisbatan 0,95 foiz miqdorda belgilanadi.

Yer uchastkasi mulkdorining, yer egasining, yerdan foydalanuvchining yoki ijarachining aybi bilan qishloq xo'jaligi yerlarining sifati yomonlashgan (bonitet bali pasaygan) taqdirda, soliq yuridik shaxslar tomonidan yerning sifati yomonlashguniga qadar mavjud bo'lgan bonitet balidan kelib chiqqan holda to'lanadi.

Qishloq xo'jaligi yerlarining sifati yaxshilangan taqdirda (bonitet bali oshganda), soliq yuridik shaxslar tomonidan tuproq bonitirovkasi o'tkazilgan yildan keyingi yilning boshidan yangi bonitet balidan kelib chiqqan holda, qishloq xo'jaligi yerlarining normativ qiymati bo'yicha, agrotexnik tadbirlar tugagan davrlarda qayta hisob-kitob qilinmasdan to'lanadi.

Soliq har bir soliq davrining 1-yanvariga bo'lgan holatga ko'ra hisoblab chiqariladi va qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar bo'yicha soliq hisoboti yer uchastkasi joylashgan yerdagi soliq organiga joriy soliq davrining 1-mayiga qadar taqdim etiladi.

Soliq to'lovchilar soliqni ushbu Kodeksning 427-moddasiga muvofiq aniqlangan soliq bazasidan va tegishli soliq stavkasidan kelib chiqqan holda mustaqil ravishda hisoblab chiqaradi.

Soliq Kodeksining 432-moddasiga ko'ra, qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar uchun hisobot yilining 1-sentabriga qadar – yillik soliq summasining 30 foizi, hisobot yilining 1-dekabriga qadar – soliqning qolgan summasi to'lanishi lozim.

Respublikamiz bo'yicha sug'oriladigan qishloq xo'jaligi yerlarining sifat bahosi

Viloyatlar	Qishloq xo'jaligi yerlarining o'rtacha ball boniteti
Qoraqalpog'iston Respublikasi	
Andijon	41
Buxoro	57
Jizzax	51
Qashqadaryo	51
Navoiy	52
Namangan	53
Samarqand	60
Surxondaryo	59
Sirdaryo	56
Toshkent	53
Farg'ona	59
Xorazm	56
Respublika bo'yicha o'rtacha:	54
	55

Manba: O'zbekiston Respublikasi Kadastr agentligi ma'lumotlari.

2020-yil 7-sentabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yer hisobi va davlat kadastrlarini yuritish tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6061-sonli farmoni qabul qilindi. Unga ko'ra O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr qo'mitasi negizida O'zbekiston Respublikasi Davlat soliq qo'mitasi qoshida Kadastr agentligi tashkil etildi. O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr qo'mitasining qishloq xo'jaligi yerlari va ekinlarini monitoring qilish, qishloq xo'jaligi ekinlarini joylashtirish, qishloq xo'jaligi yerlarini muhofaza qilish bo'yicha davlat nazoratini amalga oshirish, tuproq bonitirovkasini o'tkazish, qishloq xo'jaligi yerlarining me'yoriy qiymatini aniqlash, tuproq unumdorligini oshirish, tuproqshunoslik, geobotanikaga oid tadqiqotlarni amalga oshirishga doir vazifalari, funksiyalari hamda vakolatlari Qishloq xo'jaligi vazirligiga o'tkazildi. Ushbu farmonga ko'ra 2021-yil 1-oktabrdan boshlab yer uchastkalariga bo'lgan huquqlarning vujudga kelishi, o'zgarishi, boshqa shaxsga o'tishi, cheklanishi va bekor bo'lishini nazarda tutuvchi qarorlar, auksion va tanlov bayonnomalari,

notarial tasdiqlangan bitimlar hamda boshqa hujjatlar Milliy geografik axborot tizimida davlat ro'yxatidan o'tkazilgandan keyin kuchga kiradi. Bundan tashqari, 2021-yil 1-yanvardan boshlab:

- yer turi, konturi, chegarasi va huquq egalari haqidagi barcha ma'lumotlar Kadastr agentligining onlayn geoportaliga kiritiladi;
- onlayn geoportal Milliy geoaxborot tizimiga integratsiya qilinadi;
- yer balansi va uning hisoboti, tuman (shahar) yer kadastrida faqat Milliy geoaxborot tizimida yuritiladi;
- Davlat kadastrlari yagona tizimi Milliy geoaxborot tizimida shakllantiriladi.

Davlat yer kadastr – yerlarning tabiiy, xo'jalik va huquqiy rejimi, ularning toifalari, sifat ko'rsatkichlari va bahosi, yer uchastkalarining joylashgan manzili va o'lchamlari, ularni yer egalriga, yerdan foydalanuvchilarga taqsimlash to'g'risidagi zarur, ishonchli ma'lumotlar va hujjatlar tizimidan iborat.

O'zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2006-yil 19-aprelda ro'yxatga olingan O'zbekiston Respublikasi yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr Davlat qo'mitasi raisining "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarining qishloq xo'jalik yerlari me'yoriy qiymatini aniqlash bo'yicha vaqtinchalik yo'riqnomani tasdiqlash to'g'risida"gi buyrug'i 2006-yil 29-apreldan kuchga kirgan.

2014-yil 18-avgustda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining me'yoriy qiymatini aniqlash tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi 235-sonli qarori qabul qilingan. Ushbu qarorga ko'ra, qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining me'yoriy qiymatini aniqlash tartibi to'g'risidagi Nizom tasdiqlangan.

Har bir qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchisining qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining me'yoriy qiymati qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar uchun yer solig'ini hisoblab chiqish uchun va qonun hujjatlarida nazarda tutilgan boshqa maqsadlarda aniqlanadi.

Qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining me'yoriy qiymatiga yer bilan bevosita bog'liq bo'lgan obyektlar (sug'orish va kollektor-drenaj tarmog'i, yo'llar) qiymati kiritilmaydi.

Qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarining qishloq xo'jaligi ekin maydonlari me'yoriy qiymatni aniqlash obyekti hisoblanadi. Me'yoriy qiymatni aniqlash davri har yili o'tkaziladi.

Qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining me'yoriy qiymatini aniqlash "O'zdaverloyiha" davlat yer tuzish ilmiy-loyihalash instituti tomonidan amalga oshiriladi.

3.5-jadval

Asosiy qishloq xo'jaligi ekinlari, bog'lar va tokzorlarning tuproqlarining bir bonitet baliga nisbatan hisoblangan me'yoriy hosildorligi

Qishloq xo'jaligi ekinlari va ko'p yillik daraxtlar	Tuproq bir bonitet baliga nisbatan me'yoriy hosildorligi, s/ga
Sug'oriladigan erlarda	
G'o'za	
Boshqoli don ekinlari	0,4
Tamaki	0,6
Sholi	0,45
Bir yillik o'tlar (yashil em-xashak)	0,7
Sabzavotlar	3,0
Poliz mahsulotlari	3,0
O'tgan yillardagi beda	2,7
Don uchun makkajo'xori	2,09
Em-xashakbop ildizmevali o'simliklar	0,75
Kartoshka	9,0
Bog'lar (o'rta hisobda)	2,0
Tokzorlar (o'rta hisobda)	0,6
	0,8
Lalmi erlarda	
Kuzgi bug'doy	0,25
Kuzgi arpa	0,20
Bahorgi no'xat	0,12

Manba: Qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining me'yoriy qiymatini aniqlash tartibi to'g'risidagi Nizom.
"O'zdaverloyiha" davlat yer tuzish ilmiy-loyiha institutining hududiy bo'linmalari tomonidan ma'muriy tumanlarning har bir qishloq xo'jaligi

tovar ishlab chiqaruvchisining qishloq xo'jaligi ekin maydonlari me'yoriy qiymatini aniqlash natijalari bo'yicha hisobot quyidagi tarkibda tuziladi:

- tushuntirish xati;
- qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari bo'yicha qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining me'yoriy qiymati va tuman bo'yicha o'rtacha me'yoriy qiymat to'g'risidagi ma'lumotlar.

Me'yoriy qiymatni aniqlashda qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining individual renta hosil qiluvchi omillari – qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining intensivligi, tuproqning sifati, ekin maydonlari tuzilmasi va sug'orish uchun suv chiqarish usuli (oqar suv yoki mashina usuli) hisobga olinadi.

Asosiy qishloq xo'jaligi ekinlarining me'yoriy hosildorligi tuproqlar o'rtacha bonitet bali bilan qishloq xo'jaligi ekinlari tuproq bonitetining bir bonitet baliga mos me'yoriy hosildorlikning yig'indisi sifatida hisoblab chiqiladi.

1 gektar maydondagi asosiy qishloq xo'jaligi ekinlarining me'yoriy unumdorligi tegishli ma'muriy mintaqadagi me'yoriy qiymatni aniqlash davridan oldin yuzaga kelgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini realizatsiya qilishning o'rtacha yillik narxlariga bog'liq ravishda qiymat ifodasida quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$Um = Hm * No'y$$

Bunda: Um – 1 ga qishloq xo'jaligi ekinlarining me'yoriy unumdorligi, ming so'm;

Hm – qishloq xo'jaligi ekinlarining me'yoriy hosildorligi, sentner/hektar;

$No'y$ – dehqon bozorlarida sotiladigan qishloq xo'jaligi mahsulotlari tegishli turiga o'rtacha yillik narx, ming so'm/sentner, paxta xomashyosi va boshqoli don ekinlarining xarid narxi ming so'm/sentner;

Sug'oriladigan 1 gektar haydov yerdan olinadigan hisoblab chiqilgan foydani aniqlashda har bir qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchisi bo'yicha qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining me'yoriy qiymatini aniqlashning shu yildan oldingi yilda shakllangan ekin maydonlari tuzilmasi qo'llaniladi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy turlari bo'yicha foydaning hisoblab chiqilgan miqdori qishloq xo'jaligi ekin maydonlari sifatidan ~~kelib chiqib~~ foizlarda mahsulot qiymatiga va tuman bo'yicha o'rtacha **tuproqlarning** har bir klassi bo'yicha mahsulotlarni yetishtirishga o'rtacha xarajatlarga bog'liq ravishda O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi, Moliya vazirligi tomonidan hisoblab chiqiladi.

Mahsulot qiymati to'g'risidagi o'rtacha ma'lumotlar va biror-bir o'simlik bo'yicha qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda o'rtacha xarajatlar mavjud bo'lmagan taqdirda boshqoli don ekinlari bo'yicha hisoblab chiqilgan ma'lumotlar qo'llaniladi.

3.6-jadval

Surxondaryo viloyatida xo'jalik yuritish va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi intensivligi darajasi hisobga olingan mintaqaviy koeffitsiyentlar (K₁)

Ma'muriy-hududiy tuzilmalar va mintaqalar	Mintaqaviy koeffitsiyentlar
Surxondaryo vohasi (Sariosiyo, Uzun, Denov, Sho'rchi, Qumqo'rg'on, Jarqo'rg'on, Angor, Termiz, Oltinsoy tumanlari)	1,3
Cho'l mintaqasi (Qiziriq, Muzrabot, Sherobod tumanlari)	1,1
Boysun tumani	0,8

Manba: Qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining me'yoriy qiymatini aniqlash tartibi to'g'risidagi Nizom.

Sifati turlicha bo'lgan yerlar bo'yicha 1 gektar sug'oriladigan haydov yerdan olinadigan foydaning hisoblab chiqilgan miqdori quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$Fh.ch. = \frac{Umqxe_1 * EM_1 * FMe_1 + \dots + Umqxe_n * EM_n * FMe_n}{EM_1 + \dots + EM_n}$$

Bunda: *Fh.ch.* – 1 gektar sug'oriladigan haydov yerdan olinadigan hisoblab chiqiladigan foyda, ming so'm;

Umqxe₁, ..., Umqxe_n – qishloq xo'jaligi ekinlarining me'yoriy unumdorligi, ming so'm/gektar;

EM₁, ..., EM_n – ekin maydonlari, ga

FMe₁, ..., FMe_n – tuproq sifati turlicha bo'lgan yerlarda turli xil ekinlardan olinadigan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi foydasining hisoblab chiqilgan miqdori, foizlarda.

3.7-jadval

Sug'orish uchun suv chiqarish usuli hisobga olinadigan koeffitsiyentlar (K₂)

Oqar suv ulushi, %	Koeffitsiyent
0 – 9	0,883
10 – 19	0,893
20 – 29	0,904
30 – 39	0,915
40 – 49	0,926
50 – 59	0,938
60 – 69	0,950
70 – 79	0,962
80 – 89	0,974
90 – 99	0,987
100	1

Manba: Qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining me'yoriy qiymatini aniqlash tartibi to'g'risidagi Nizom.

1 gektar sug'oriladigan haydov yerning me'yoriy qiymati quyidagi formula bo'yicha aniqlanadi:

$$YQm = \frac{Fh.ch. * K_1 * K_2 * K_3}{P} * 100$$

Bunda: *YQm* – sug'oriladigan haydov yerning me'yoriy qiymati, ming so'm/gektar;

Fh.ch. – sug'oriladigan haydov yerdan olinadigan hisoblab chiqilgan foyda, ming so'm/gektar;

P – hisoblab chiqiladigan foydaning kapitallashuvi foizi. Hisoblab chiqilgan foydaning kapitallashuvi foizi 5% miqdorida qabul qilinadi.

K₁ – xo'jalik yuritish va qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi intensivligi darajasi hisobga olinadigan mintaqaviy koeffitsiyent;

K₂ – sug'orish uchun suv chiqarish usuli hisobga olinadigan koeffitsiyent;

K₃ – hosilning nobud bo'lish foizi hisobga olinadigan koeffitsiyent;

Yerning me'yoriy qiymatini aniqlashda foydalaniladigan sug'orish uchun suv chiqarish usuli hisobga olinadigan koeffitsiyentlar 3.7-jadvalda keltirilgan.

1 gektar bog'lar va tokzorlarning me'yoriy qiymati sug'oriladigan haydov yerlarning me'yoriy qiymatiga o'xshash tartibda aniqlanadi.

Issiqxonalar bo'yicha 1 gektar yerning me'yoriy qiymati sug'oriladigan haydov yerlar qiymatiga o'xshash tartibda tuman, shahar bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich asosida 2,2 koeffitsiyentini qo'llash bilan aniqlanadi.

3.8-jadval

Hosil nobud bo'lishini hisobga olish koeffitsiyentlari (K₃)

Bonitet bali	Zaharli kimyoviy dorilarni qo'llash cheklangan hududlar ulushi, %									
	1-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91-100
31-40	0,948	0,895	0,843	0,790	0,738	0,685	0,633	0,580	0,528	0,475
41-50	0,959	0,918	0,878	0,837	0,796	0,755	0,714	0,674	0,633	0,592
51-60	0,967	0,933	0,900	0,866	0,833	0,800	0,766	0,733	0,699	0,666
61-70	0,972	0,943	0,915	0,887	0,859	0,830	0,802	0,774	0,745	0,717
71-80	0,976	0,951	0,927	0,902	0,878	0,853	0,829	0,804	0,780	0,755
81-90	0,978	0,957	0,935	0,914	0,892	0,870	0,849	0,827	0,806	0,784
91-100	0,981	0,961	0,949	0,923	0,904	0,884	0,865	0,846	0,826	0,807

Manba: Qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining me'yoriy qiymatini aniqlash tartibi to'g'risidagi Nizom.

1 gektar lalmi haydov yerning me'yoriy hosildorligi, me'yoriy unumdorligi, hisoblab chiqilgan miqdori va me'yoriy qiymatini aniqlanishda xo'jalik ichki sug'orish tizimiga suv chiqarish usulini hisobga olingan holda koeffitsiyent me'yoriy qiymatni aniqlashda qo'llanilmaydi.

1 gektar ozuqa ekin maydonlarining me'yoriy mahsuldorligi bug'doy hajmiga qayta hisoblab chiqilgan ozuqa birliklaridagi o'rtacha hosildorligi va me'yoriy qiymatini aniqlash davridan oldingi yildagi o'rtacha xarid narxining hosilasi sifatida aniqlanadi. 1 gektar ozuqa ekin maydonlarining me'yoriy qiymati haydov yerga o'xshash tarzda aniqlanadi, bunda ozuqa ekin maydonlarining unumdorligi ular bilan bog'liq bo'lgan balandlik

mintaqalarida joylashganligiga qarab foydaning hisoblab chiqilgan miqdori quyidagi miqdorlarda qabul qilinadi:

cho'l mintaqasida – 3,2 foiz;

tog'oldi mintaqasida – 4,1 foiz;

tog' mintaqasida – 7,0 foiz.

3.9-jadval

Ozuqa ekinlarining ozuqa birligida ifodalangan me'yoriy unumdorligi

Qishloq xo'jaligi ozuqa ekinlari	Qishloq xo'jaligi ekinlarining bir kilogramm mahsulotidagi ozuqa birliklari tarkibi (kg)
Boshqoqli don ekinlari	1,2
Bir yillik o'tlar (yashil yem-xashak)	0,17
O'tgan yillardagi beda (yashil yem uchun)	0,21
Xashaki beda	0,49
Don uchun makkajo'xori	1,34
Yem-xashakbop ildizmevali o'simliklar	0,12

Manba: Qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining me'yoriy qiymatini aniqlash tartibi to'g'risidagi Nizom.

Baliqchilik hovuzlari, imoratlar, inshootlar va xonadonlar bilan band bo'lgan yerlarning me'yoriy qiymati faqat belgilangan mezonlarga muvofiq yer solig'ining to'lovchilari hisoblangan qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari bo'yicha aniqlanadi. Bunda imoratlar, inshootlar va xonadonlar deganda ularning faoliyat ko'rsatishi va xizmat ko'rsatish uchun mo'ljallangan imoratlar, inshootlar, omborlar, dala shiyponlari, bostirmalar, xonadonlar va maydonlar tushuniladi.

Baliqchilik hovuzlari bilan band bo'lgan yerlarning me'yoriy qiymati tuman bo'yicha sug'oriladigan haydov yerlarning o'rtacha me'yoriy qiymati bo'yicha aniqlanadi.

Imoratlar, inshootlar va xonadonlar bilan band bo'lgan yerlarning me'yoriy qiymati joylashgan mintaqasi va ixtisoslashuviga qarab asosiy qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining me'yoriy qiymati bo'yicha 2 koeffitsiyentini qo'llagan holda aniqlanadi.

Tuman bo'yicha hisobotlar yer-kadastr axboroti sifatida har bir qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchisi bo'yicha elektron shaklda

3.10-jadval

O'zbekistonning tabiiy ozuqa ekin maydonlarini yaylovlarning ayrim turlari bo'yicha sifat jihatidan baholash

Yaylovlarning turlari	Ozuqa birliklarida hosildorligi, kg/ga	Bug'doyning ekvivalent hosildorligi, sentner/ga
<i>Yaxshi yaylovlar</i>		
Bug'doyli yaylov		
Yirik o'tli-shashirli yaylov	230	1,92
Archalar orasidagi har xil bug'doyli yaylov	300	2,50
	260	2,17
<i>O'rtacha yaylovlar</i>		
Har xil o'tli-betagal yaylov		
Qamishzor	320	2,67
	200	1,67
<i>Qashshoqlashgan yaylovlar</i>		
Har xil o'tli-adirdagi shuvoqli yaylov		
Har xil o'tli, butazorlar orasidagi yaylov	170	1,42
Ko'ng'irbosh-toifalashgan yaylov	180	1,50
Oq saksovluzor	140	1,17
Yantoqzor	100	0,83
Sho'rali-toifalashgan yaylov	180	1,50
	130	1,08
<i>Qashshoq yaylovlar</i>		
Bir yillik sho'razor yaylov		
Pastak har xil o'tli-boshqodoshli o'simliklar o'sadigan yaylov	130	1,08
Har xil o'tli to'qayzor	120	1,00
Qizilmiya o'sadigan yaylov	90	0,75
	100	0,83

Manba: Qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining me'yoriy qiymatini aniqlash tartibi to'g'risidagi Nizom.

me'yoriy qiymat taqdim etilgan holda tuman yer resurslari va davlat kadastrining tegishli bo'limlariga topshiriladi. Har bir qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchisi bo'yicha qishloq xo'jaligi ekin maydonlari va boshqa baholangan yerlarning me'yoriy qiymati to'g'risida ma'lumotnoma tuziladi. Ma'lumotnoma qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchisiga topshirish uchun tuman yer resurslari va davlat kadastr bo'limlariga taqdim etiladi.

Tumanlar bo'yicha dehqon bozorlarida sotiladigan qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy turlariga o'rtacha yillik narxlar va sotish hajmlari, shuningdek paxta xomashyosi va boshqali don ekinlariga o'rtacha xarid

narxlar davlat statistika kuzatishlari ma'lumotlari asosida O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi tomonidan aniqlanadi.

Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining asosiy turlarini yetishtirish natijalari bo'yicha olingan foydaning miqdori O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi, Moliya vazirligi tomonidan oldingi yil yakunlariga binoan tumanlar bo'yicha yalpi daromadga nisbatan foizlarda aniqlanadi. 2020-yil 24-avgustda normativ-huquqiy hujjatlar loyihalari muhokamasi portali bo'lgan regulation.gov.uz saytiga O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi tomonidan ID raqami 21157 bo'lgan Vazirlar Mahkamasining "Qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining normativ qiymatini aniqlash tizimini yanada takomillashtirish to'g'risida"gi qarori loyihasi muhokama etish uchun e'lon qilingan edi. Loyiha O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 2-martdagi "2017-2021 yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasini "Ilm, ma'rifat va raqamli iqtisodiyotni rivojlantirish yili"da amalga oshirishga oid davlat dasturi to'g'risida"gi PF-5953-sonli farmoniga muvofiq tayyorlangan. Ushbu loyihaga ko'ra, Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr davlat qo'mitasiga 2020-yil 1-oktabrgacha Nizom talablariga muvofiq qishloq xo'jaligi ekin maydonlarining normativ qiymatini aniqlash vazifasi topshirilgan edi.

Mamlakatimiz hukumati tomonidan degradatsiyaga uchragan qishloq xo'jalik yerlarini konservatsiya qilishga ham alohida e'tibor berilmoqda. Degradatsiyaga uchragan yerlar deganda tabiiy va antropogen omillar, xo'jalik va boshqa faoliyatning salbiy ta'sirlari natijasida tuproq sifati yomonlashgan qishloq xo'jaligi yerlari nazarda tutiladi. Yerlarni konservatsiya qilish esa degradatsiyaga (sho'rlanishga, cho'llanishga, botqoqlashishga uchrashi hamda yaylov va pichanzorlarda tuproq-o'simlik qoplami jiddiy tanazzulga) uchragan, kam mahsuldor, hosildorligi juda pasaygan va tabiiy xususiyatlari bo'yicha salbiy tavsiflarga ega tuproqlar, yuqori darajada zaharli sanoat chiqindilari, radioaktiv moddalar, og'ir metallar va boshqa kimyoviy elementlar bilan ifloslangan qishloq xo'jalik yerlarining unumdorlik va tabiiy xususiyatlarini tiklash, buzilgan yerlarning atrof-

muhitga salbiy ta'sirini va degradatsiya sur'atlarini pasaytirish hamda oldini olish chora-tadbirlarini amalga oshirish uchun besh yildan kam bo'lmagan muddatga maqsadli foydalanishdan chiqarishdir. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 17-dekabrda 791-sonli qarori bilan "Qishloq xo'jaligi yerlarini konservatsiya qilish tartibi to'g'risidagi Nizom" tasdiqlandi. Ushbu Nizom degradatsiyaga uchragan, kam mahsuldor hamda zaharli sanoat chiqindilari va radioaktiv moddalar bilan ifloslangan qishloq xo'jaligi yerlarini konservatsiya qilish tartibini belgilaydi.

Ushbu Nizomga ko'ra, qishloq xo'jaligi yerlarini xatlovdan o'tkazish va konservatsiya qilinadigan qishloq xo'jaligi yerlarini aniqlash Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 23-aprelda 299-sonli qarori bilan tasdiqlangan Yer resurslarini xatlovdan o'tkazish tartibi to'g'risidagi Nizomga muvofiq har besh yilda umumiy ko'rikdan o'tkazish, agrokimyoviy va geobotanik tadqiqotlar asosida amalga oshiriladi.

Yer uchastkasidan foydalanuvchi (egalik qiluvchi) va tumanlar hokimliklari (qishloq xo'jaligi yerlariga nisbatan foydalanish yoki egalik huquqi rasmiylashtirilmagan yerlar uchun) qishloq xo'jaligi yerlarini konservatsiya qilish maqsadida Qoraqalpog'iston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi va viloyatlar qishloq xo'jaligi boshqarmalariga konservatsiya qilish zarurati va sabablarini asoslantirgan holda tegishli ariza bilan murojaat qiladi hamda ular besh ish kuni ichida yerlarni joyiga chiqqan holda ko'rikdan o'tkazish va ularni konservatsiya qilishning maqsadga muvofiqligi to'g'risida xulosa tayyorlash uchun komissiya tuzish haqida qaror chiqaradi.

Komissiya tarkibiga yer uchastkasidan foydalanuvchi (egalik qiluvchi), Qishloq xo'jaligi vazirligi, Suv xo'jaligi vazirligi, O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasi (o'rmon xo'jaligi yerlarida), Ekologiya va atrof muhitni muhofaza qilish davlat qo'mitasi, Davlat soliq qo'mitasi hamda huzuridagi Kadastr agentligining hududiy bo'linmalari hamda Tuproqshunoslik va agrokimyo ilmiy-tadqiqot institutidan mas'ul xodimlar kiritiladi. Komissiya o'n besh ish kunida joyiga chiqqan holda ko'rikdan o'tkazib, Qoraqalpog'iston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi va viloyatlar qishloq xo'jaligi boshqarmalari tomonidan yerlarni

konservatsiya qilishning maqsadga muvofiqligi va konservatsiya qilishga sabab bo'lgan omillar to'g'risida hisobot va xulosa tayyorlaydi. Qoraqalpog'iston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi va viloyatlar qishloq xo'jaligi boshqarmalari o'n ish kuni ichida taqdim etilgan materiallar va xulosalarni ko'rib chiqib, konservatsiya qilish to'g'risida qaror qabul qiladi. Qabul qilingan qarorga muvofiq ishchi yer tuzish loyihasi ishlab chiqiladi va unda yerlarni konservatsiya qilish usullari, konservatsiya qilish muddati, yerlardan foydalanish yo'nalishi belgilanadi.

Qishloq xo'jaligi yerlarini konservatsiya qilish ishlarini amalga oshirish muddati yerlarni konservatsiya qilish loyihasida belgilanadi va ushbu muddat besh yildan yigirma besh yilgacha belgilanadi. Konservatsiya davrida yer uchastkasidan foydalanuvchining (egalik qiluvchining) yerga nisbatan ijara (egalik) huquqlari saqlab qolinadi va Yer uchastkalari qishloq xo'jaligi foydalanishidan chiqariladi. Yer uchastkasidan foydalanuvchining (egalik qiluvchining) xohishiga ko'ra konservatsiya qilinayotgan yerlar zahira yerlar tarkibiga o'tkazilishi mumkin.

Ushbu Nizomning 4-bobiga ko'ra, qishloq xo'jaligi yerlarini konservatsiya qilish tadbirlari O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti, Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti va viloyatlar mahalliy budjetlari, yer uchastkasidan foydalanuvchi (egalik qiluvchi) mablag'lari hamda qonun hujjatlarida ta'qiqlanmagan boshqa manbalar hisobidan moliyalashtiriladi.

Yer uchastkasi jismoniy va yuridik shaxslar foydalanishida yoki egaligida bo'lsa, qishloq xo'jaligi yerlarini konservatsiya qilish yer uchastkasidan foydalanuvchi (egalik qiluvchi) tashabbusiga ko'ra amalga oshiriladi. Bunda, qishloq xo'jaligi yerlarini konservatsiya qilishgacha bo'lgan hujjatlarni tayyorlash xarajatlari yer uchastkasidan foydalanuvchi (egalik qiluvchi) hisobidan moliyalashtiriladi. Ammo, yer uchastkasidan foydalanuvchi (egalik qiluvchi)ning aybi bilan yer uchastkalari foydalanuvchi (egalik qiluvchi)ning aybi bilan yer uchastkalari degradatsiyaga uchraganda, yerlarni konservatsiya qilish bo'yicha barcha tadbirlar yer uchastkasidan foydalanuvchi (egalik qiluvchi) hisobidan moliyalashtiriladi. Agar qishloq xo'jaligi yerlariga nisbatan foydalanish

yoki egalik huquqi rasmiylashtirilmagan bo'lsa, yerlarni konservatsiya qilish tumanlar hokimliklari tashabbusiga ko'ra amalga oshiriladi.

Bu jarayonda davlat budjeti hisobidan quyidagilar moliyalashtiriladi:

- tuproq unumdorligini oshirish, yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish bo'yicha davlat dasturlarida nazarda tutilgan yerlarni konservatsiya qilish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirish;

- alohida qimmatga ega bo'lgan unumdor sug'oriladigan yerlarni konservatsiya qilish loyihalarini ishlab chiqish;

- qishloq xo'jaligi yerlarini konservatsiya qilish doirasidagi ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirish;

- konservatsiya qilingan qishloq xo'jaligi yerlari monitoringini olib borish.

Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti va viloyatlar mahalliy budjetlari mablag'lari hisobidan yerlardan foydalanish va muhofaza qilish bo'yicha hududiy dasturlarida nazarda tutilgan yerlarni konservatsiya qilish tadbirlari moliyalashtiriladi.

Fermerlar faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan holatlardan biri - tuman hokimliklari va fermer xo'jaliklari o'rtasida qishloq xo'jaligi yerlarini ijaraga berish yuzasidan tuzilgan shartnoma shartlarining buzilishidir. Bu natijasida fermer xo'jaliklarida o'z faoliyatini rivojlantirish, yerlarning holatini yaxshilash, moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, uzoq muddatli investitsiyalar sarflashga bo'lgan motivatsiya yo'qolmoqda.

Fuqarolik Kodeksining 382-moddasiga muvofiq shartnoma taraflarning kelishuviga muvofiq o'zgartirilishi va bekor qilinishi mumkin. Yer Kodeksining 24-moddasi, hamda "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi qonunning 13-moddasiga ko'ra yer uchastkalarini ijaraga olish shartnomasini muddatidan oldin bekor qilish taraflarning kelishuvi bilan, bunday kelishuvga erishilmagan taqdirda esa sudning hal qiluv qarori bilan amalga oshiriladi. Bundan tashqari, "Ma'muriy tartib-taomillar to'g'risida"gi qonunning 9-moddasida ma'muriy organ manfaatdor shaxsga ma'muriy hujjatni qabul qilish uchun ahamiyatga ega bo'lgan barcha holatlar yuzasidan o'z fikrini bildirish imkoniyatini berishi shart. Lekin, fermer xo'jaliklariga shartnoma asosida uzoq muddatli ijaraga

berilgan yerlar tuman hokimliklari tomonidan asossiz ravishda olib qo'yilish hollari kuzatilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi ma'muriy sudlari tomonidan mahalliy hokimliklarning qarorlarini haqiqiy emas deb topishga doir 2019-yilda jami 3 mingga yaqin ishlar ko'rilgan bo'lib, ularning 42 foizi qanoatlantirilgan.

Bu kabi holatlarni inobatga olgan holda, mamlakatimiz hukumati tomonidan yerga nisbatan mulkchilik munosabatlarini takomillashtirishga alohida e'tibor berilmoqda. Jumladan, 2021-yil 8-iyunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yer munosabatlarida tenglik va shaffoflikni ta'minlash, yerga bo'lgan huquqlarni ishonchli himoya qilish va ularni bozor aktiviga aylantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi pf-6243-sonli farmoni qabul qilindi. Unga ko'ra, mahalliy davlat hokimiyati organlarining yer munosabatlariga oid quyidagi vakolatlari, ular yuzasidan qaror, farmoyish yoki boshqa turdagi hujjat qabul qilish huquqi 2021-yil 1-avgustdan bekor qilindi:

- yer uchastkalarini to'g'ridan-to'g'ri ajratish, foydalanishga berish, kelgusida ajratish uchun zahiralash, biriktirish, obodonlashtirish uchun berish yoki yerlarni boshqacha yo'l bilan tasarruf qilish. Bundan mazkur Farmonga muvofiq yer uchastkalarini davlat tashkilotlariga doimiy foydalanishga ajratish, ochiq tanlov yakunlarini tasdiqlash, ijaraga shartnomasini imzolash, yer uchastkalarini xususiyashtirish natijalarini rasmiylashtirish bo'yicha vakolatlar mustasno;

- tuman va shahar mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan yer uchastkalariga bo'lgan huquqlarni belgilash, e'tirof etish, o'zgartirish, bekor qilish;

- sug'oriladigan yerlarni sug'orilmaydigan yerlar toifasiga yoki boshqa yer toifasiga, sug'orilmaydigan qishloq xo'jaligi yerlarini boshqa yer toifasiga o'tkazish;

- jamoa bog'dorchiligi, uzumchiligi va polizchiligi hamda yordamchi qishloq xo'jaligini yuritish uchun yer berish;

- xususiyashtiriladigan yer uchastkalariga nisbatan investitsiya majburiyatlari yoki xususiy mulkni erkin tasarruf etishni cheklaydigan boshqa majburiyatlarni belgilash.

yoki egalik huquqi rasmiylashtirilmagan bo'lsa, yerlarni konservatsiya qilish tumanlar hokimliklari tashabbusiga ko'ra amalga oshiriladi.

Bu jarayonda davlat budjeti hisobidan quyidagilar moliyalashtiriladi:

- tuproq unumdorligini oshirish, yerlardan foydalanish va ularni muhofaza qilish bo'yicha davlat dasturlarida nazarda tutilgan yerlarni konservatsiya qilish bo'yicha tadbirlarni amalga oshirish;

- alohida qimmatga ega bo'lgan unumdor sug'oriladigan yerlarni konservatsiya qilish loyihalarini ishlab chiqish;

- qishloq xo'jaligi yerlarini konservatsiya qilish doirasidagi ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshirish;

- konservatsiya qilingan qishloq xo'jaligi yerlari monitoringini olib borish.

Qoraqalpog'iston Respublikasi budjeti va viloyatlar mahalliy budjetlari mablag'lari hisobidan yerlardan foydalanish va muhofaza qilish bo'yicha hududiy dasturlarida nazarda tutilgan yerlarni konservatsiya qilish tadbirlari moliyalashtiriladi.

Fermerlar faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatayotgan holatlardan biri - tuman hokimliklari va fermer xo'jaliklari o'rtasida qishloq xo'jaligi yerlarini ijaraga berish yuzasidan tuzilgan shartnoma shartlarining buzilishidir. Bu natijasida fermer xo'jaliklarida o'z faoliyatini rivojlantirish, yerlarning holatini yaxshilash, moddiy-texnika bazasini mustahkamlash, uzoq muddatli investitsiyalar sarflashga bo'lgan motivatsiya yo'qolmoqda.

Fuqarolik Kodeksining 382-moddasiga muvofiq shartnoma tараflarning kelishuviga muvofiq o'zgartirilishi va bekor qilinishi mumkin. Yer Kodeksining 24-moddasi, hamda "Fermer xo'jaligi to'g'risida"gi qonunning 13-moddasiga ko'ra yer uchastkalarini ijaraga olish shartnomasini muddatidan oldin bekor qilish taraflarning kelishuvi bilan, bunday kelishuvga erishilmagan taqdirda esa sudning hal qiluv qarori bilan, amalga oshiriladi. Bundan tashqari, "Ma'muriy tartib-taomillar to'g'risida"gi qonunning 9-moddasida ma'muriy organ manfaatdor shaxsga ma'muriy hujjatni qabul qilish uchun ahamiyatga ega bo'lgan barcha holatlar yuzasidan o'z fikrini bildirish imkoniyatini berishi shart. Lekin, fermer xo'jaliklariga shartnoma asosida uzoq muddatli ijaraga

berilgan yerlar tuman hokimliklari tomonidan asossiz ravishda olib qo'yilish hollari kuzatilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi ma'muriy sudlari tomonidan mahalliy hokimliklarning qarorlarini haqiqiy emas deb topishga doir 2019-yilda jami 3 mingga yaqin ishlar ko'rilgan bo'lib, ularning 42 foizi qanoatlantirilgan.

Bu kabi holatlarni inobatga olgan holda, mamlakatimiz hukumati tomonidan yerga nisbatan mulkchilik munosabatlarini takomillashtirishga alohida e'tibor berilmoqda. Jumladan, 2021-yil 8-iyunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yer munosabatlarida tenglik va shaffoflikni ta'minlash, yerga bo'lgan huquqlarni ishonchli himoya qilish va ularni bozor aktiviga aylantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi pf-6243-sonli farmoni qabul qilindi. Unga ko'ra, mahalliy davlat hokimiyati organlarining yer munosabatlariga oid quyidagi vakolatlari, ular yuzasidan qaror, farmoyish yoki boshqa turdagi hujjat qabul qilish huquqi 2021-yil 1-avgustdan bekor qilindi:

- yer uchastkalarini to'g'ridan-to'g'ri ajratish, foydalanishga berish, kelgusida ajratish uchun zahiralash, biriktirish, obodonlashtirish uchun berish yoki yerlarni boshqacha yo'l bilan tasarruf qilish. Bundan mazkur Farmonga muvofiq yer uchastkalarini davlat tashkilotlariga doimiy foydalanishga ajratish, ochiq tanlov yakunlarini tasdiqlash, ijaraga shartnomasini imzolash, yer uchastkalarini xususiyashtirish natijalarini rasmiylashtirish bo'yicha vakolatlar mustasno;

- tuman va shahar mahalliy davlat hokimiyati organlari tomonidan yer uchastkalariga bo'lgan huquqlarni belgilash, e'tirof etish, o'zgartirish, bekor qilish;

- sug'oriladigan yerlarni sug'orilmaydigan yerlar toifasiga yoki boshqa yer toifasiga, sug'orilmaydigan qishloq xo'jaligi yerlarini boshqa yer toifasiga o'tkazish;

- jamoa bog'dorchiligi, uzumchiligi va polizchiligi hamda yordamchi qishloq xo'jaligini yuritish uchun yer berish;

- xususiyashtiriladigan yer uchastkalariga nisbatan investitsiya majburiyatlari yoki xususiy mulkni erkin tasarruf etishni cheklaydigan boshqa majburiyatlarni belgilash.

Bundan ko'rishimiz mumkinki, hokimlarning yerni to'g'ridan-to'g'ri ajratish vakolati bekor qilindi.

Ushbu farmonga muvofiq, 2021-yil 1-avgustdan boshlab:

- yer uchastkalari xususiy sektorga – mulk va ijara huquqi asosida, davlat organlari, muassasalari, korxonalari, fuqarolarning o'zini o'zi boshqarish organlariga – doimiy foydalanish huquqi asosida ajratiladi;

- meros qilib qoldiriladigan umrbod egalik, doimiy egalik, vaqtincha foydalanish huquqi bilan yer ajratish tartibi bekor qilinadi, bunda ilgari ajratilgan yer uchastkalariga bo'lgan bunday huquqlar ularning egalariida amaldagi tartibda saqlanib qoladi;

- ijaraga olingan yer uchastkasida qonunchilikda belgilangan tartibda qurilgan ko'chmas mulk obyektiga mulk huquqi boshqa shaxsga o'tgan taqdirda, ushbu obyektga mulk huquqi bilan birgalikda u joylashgan yer uchastkasiga bo'lgan ijara huquqi ham yangi mulkdorga o'tadi;

- qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar barcha turdagi qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilari ishtirok eta oladigan, natijalari Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlarining qarori bilan tasdiqlanadigan ochiq elektron tanlov yakunlariga ko'ra, faqat ijara huquqi asosida ajratiladi;

- qishloq xo'jaligiga mo'ljallanmagan yerlar mulk huquqi va ijara huquqi asosida elektron onlayn-auksion orqali realizatsiya qilinadi;

- davlat tashkilotlariga yer uchastkalari davlat va jamoat ehtiyojlari uchun Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyatlar va Toshkent shahar hokimlarining qarori bilan doimiy foydalanish huquqi bilan ajratiladi;

- barcha hollarda yer uchastkalari faqat bo'sh turgan va zahiraga olingan yerlardan ajratiladi, ayni bir hujjat bilan yoki bir vaqtning o'zida yer uchastkasini olib qo'yish, zaxiraga olish, boshqa shaxsga ajratish yer berish tartibini buzish hisoblanadi va qonunga muvofiq javobgarlikka tortish uchun asos bo'ladi.

Mazkur farmonga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi 2021-yil 1-avgustdan boshlab, istisno tariqasida, faqat

quyidagi hollarda yer uchastkalarini to'g'ridan-to'g'ri ijaraga berishga haqli:

- qishloq xo'jaligi sohasida ilmiy tadqiqot va tajriba sinovlar amalga oshirish uchun davlat ilmiy-tadqiqot va ta'lim muassasalariga – Qishloq xo'jaligi vazirligining taklifiga asosan;

- agrosanoat klasterlariga – yer uchastkasi normativ qiymatining ikki baravari miqdoridagi pul mablag'i depozitga qo'yilganda, Qishloq xo'jaligi vazirligi, Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi, viloyat hokimlarining taklifiga asosan;

- eng yaxshi taklifni tanlash orqali aniqlanadigan, qiymati kamida 10 million AQSh dollari ekvivalentida (yer maydoni hajmiga ko'ra ortib boradi) bo'lgan yirik investitsiya loyihasini amalga oshirish uchun – loyiha qiymatining kamida 10 foiziga teng mablag' avvaldan maxsus hisobraqamga joylashtirilganda;

- chet el investitsiyalari ishtirokidagi korxonalariga, xalqaro birlashmalar va tashkilotlarga, chet ellik yuridik va jismoniy shaxslarga – ijaraga olish huquqini olganlik uchun bozor qiymatida haq to'lagan holda.

4. Qishloq xo'jaligida yer resursidan foydalanish samaradorligini yanada oshirish yo'llari

Mamlakatimiz aholisining soni so'nggi yillarda 600-650 ming kishiga oshayotganligi, shu bilan birga sanoat korxonalari soni va ishlab chiqarish quvvatlarining ko'payishi qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan talabni oshirmoqda. Ushbu talabni qondirish va mamlakatimizda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun mavjud qishloq xo'jalik yerlaridan samarali foydalanish talab etiladi.

Yer resursidan foydalanishni yanada takomillashtirishda rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribalarini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Qishloq xo'jaligida yerdan foydalanish sohasida Xitoy tajribasi.

Xitoy Xalq Respublikasining hayratlanarli iqtisodiy o'sishi aynan qishloq xo'jaligidan boshlangan. 1978-yilning dekabr oyida Xitoyning Anxuey provinsiyasidagi Syaogang nomli qishlog'ida 21 ta oila yashar edi. Boshqa qishloqlar kabi bu yerda ham ocharchilik hukm surmoqda edi.

Qishloq faollari tajriba o'tkazishadi: jamoa bo'lib ishlatilayotgan umumiy yerlarni o'sha 21 oilaga bo'lib berishga qaror qilishadi – har bir oila o'ziga birlashtirilgan yerda dehqonchilik qilishi uchun.

Kichkina qishloqda o'tkazilgan mazkur kichkina islohot yaxshi natija berdi. Bu ijobiy natija xabari hokimiyat tepasiga kelgan va “Islohot va ochiqlik siyosati”ni e'lon qilgan Den Syaopinga yetib boradi. 1979-yilda mamlakat rahbarlari o'rtasida turli fikr va qarashlar to'qnashadi va natijada hamma narsani jamoalashtirish, davlatlashtirish siyosatidan chekinib, qishloqlarda oilaviy dehqon va hunarmandchilik xo'jaliklarini tiklash, shaxsiy manfaatdorlik omilini kuchaytirish tarafdorlari ustun keladi – islohot o'tkazishga qaror qilinadi. Kichkinagina Syaogang qishlog'i tajribasi dastlab Xitoyning bir provinsiyasida sinab ko'rib, yaxshi natijaga guvoh bo'lingandan keyin uni butun Xitoy miqyosida qo'llashga kirishiladi. 180 million oilaga avvaliga 1-3 yilga, keyin 50 yil va undan uzoq muddatga ijaraga yer ajratib beriladi. Natijada, 180 million oila iqtisodiy faol qatlamga aylana boshladi. Aynan shu omil barchasidan yuqori qo'yildi.

Saldan keyin “dehqon xo'jaliklari mas'uliyati siyosati” deb nom olgan tadbirlar amalga oshirildi. Bu tadbirlar doirasida dehqonlar o'zi yetishtirgan mahsulotning bir qismini erkin narxda sotishi mumkin qilindi. Qishloqlarda qishloq xo'jaligi mahsulotlari bozorlari vujudga keldi. Biroq bu boshlanishi edi. 1981-yilga kelib, 98 foiz ekin yerlari dehqon oilalari tasarrufida edi. Xitoy Konstitutsiyasida fuqarolarning xususiy mulkchilik huquqlari birlashtirildi, bu ham qishloqlarda xususiy tashabbusni qo'llab-quvvatlovchi omil bo'ldi. Dehqonlar o'z manfaatlarini ko'zlab, o'z ixtiyorlari bilan kichik kooperativlarga, keyin esa assotsiatsiyalarga birlasha boshlashdi. 1985-yilda Xitoy o'zining ko'p sonli aholisini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlab, don eksport qila boshladi.

Xitoy dehqonlari boyigani sayin o'z ehtiyojlari uchun moddiy-texnika resurslarini, sanoat mollarini sotib ola boshlashdi. Sanoat mollariga talab orta boshladi va bu sanoat rivojiga turtki berdi. Xususan, qishloq xo'jaligi mahsulotlarining ko'paygani qayta ishlash sanoati rivojini ta'minladi – “zanjir” ishga tushdi. Umuman olganda, Xitoy qishloqlarida o'tkazilgan islohot kichik xo'jaliklarni har tomonlama rivojlantirish

zamirida ulkan salohiyat borligining yorqin namunasidir. Biz o'rganayotgan holatda, agrar sohasi islohoti boshqa barcha sohalarning rivojiga xizmat qildi, Xitoyning og'ir kunlarida siyosiy va ijtimoiy barqarorlikni ta'minladi. 2004-yilga kelib Xitoy qishloqlarida 22 milliondan oshiq korxonalar yuzaga keldi, 138 million odam bu korxonalarda ish bilan band bo'ldi.

Xitoydagi qishloq xo'jaligi islohotidan olinadigan muhim xulosalar bor va aynan shu xulosalarni anglash biz uchun muhimdir. Xitoy qishloq xo'jaligida amalga oshirilgan ushbu islohot, ya'ni jamoa bo'lib ishlatilgan yerlarning oilalarga bo'lib berilishi ulkan o'zgarishlarni keltirib chiqardi – “zanjirli reaksiya”ni paydo qildi. Yana shuni aytish kerakki, Xitoy hukumatidan qishloqlarni isloh qilish deyarli hech narsa talab qilmadi, shunchaki jamoa xo'jaliklariga barham berilib, yerlar oilalarga bo'lib berildi. Sohada ijobiy o'zgarishlar esa o'z-o'zidan keldi – moddiy manfaatdorlikning yuksalishi hisobiga dehqonlarning faollashuvi orqali.

Bu kabi islohot O'zbekistonning yaqin tarixida ham amalga oshirilgan. Mustaqillikning ilk davrida yuzaga kelgan qiyin iqtisodiy vaziyatdan chiqib ketish uchun qishloq aholisiga shaxsiy yordamchi xo'jaliklarini yo'lga qo'yish uchun tomorqa sifatida yer ajratib berildi, jamoa va davlat xo'jaliklari yerlari oilaviy pudrat asosida oilalarga berildi. Aynan shu islohot natijasida iqtisodiy tang holatdan chiqib ketishga muvaffaq bo'lingan edi. Chunki bir necha million oila o'z yerida qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtira boshladi, yetishtirgan mahsulotlarini o'z iste'moli uchun sarfladilar, ortiqchasini mamlakat ichki bozorlarida sotdilar. Ayrim oilalar esa o'zlari yetishtirgan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini MDH mamlakatlari bozorlariga olib borib sota boshladilar. Qishloqlarda iqtisodiy hayot “qaynadi”, mamlakatga valyuta kira boshladi. Bu holat davlat tomonidan hech qanday mablag' sarflanmasdan, shunchaki yerda ishlashga xohish bildirgan oilalarga yer berish orqali amalga oshirildi. Tabiiyki, moddiy ahvoli yaxshilangan qishloq ahli o'zlariga kerakli tovarlarni sotib ola boshladi, xizmatlardan foydalandilar. Bu esa iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari – sanoat va xizmat ko'rsatishning rivojlanishiga turtki berdi. Xuddi Xitoydagi kabi zanjirli reaksiya ishga tushayotgan edi. Biroq, keyinchalik O'zbekistonda qishloq xo'jaligi

tarmog'ida faoliyat yuritayotgan tovar xo'jaliklarini mustaqil dehqonlarga aylantirib borish, yer egalari sonini ko'paytirish o'rniga, aksincha, davlat buyurtmasi asosida faoliyat yurituvchi xo'jaliklarga aylantirish yo'lidan borildi.

So'nggi yillarda prezidentimiz Sh.Mirziyoyev tashabbusi bilan qishloq aholisiga yerlarni ijara asosida berishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, fermer xo'jaliklari yerlaridan "Yoshlar daftari" va "Ayollar daftari"ga kiritilgan kam ta'minlangan oilalarga yerlar qisqa muddatli ijaraga berilmoqda. Bundan tashqari, Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev 2021-yil 1-2-iyun kunlari Surxondaryo viloyatiga tashrifi chog'ida Surxondaryoda boshlanayotgan tajriba asosida ishsiz aholiga qishloq xo'jaligi yerlarini 10 yil muddatga dehqonchilik qilish bilan shug'ullanish uchun ijaraga berish tartibi joriy qilinishi, 2021-yildan boshlab qariyb 100 ming gektar g'alladan bo'shagan yer maydonlari aholiga dehqon xo'jaligi tashkil etish uchun berilishini ma'lum qildi. Bu kabi islohotlar yerdan foydalanish bo'yicha rivojlangan xorijiy mamlakatlarning ilg'or tajribalariga mos keladi va kelgusida o'zining ijobiy natijalarini beradi.

Qishloq xo'jaligi yerlaridan foydalanishni yanada takomillashtirish bo'yicha davlat siyosatini ishlab chiqishda rivojlangan davlatlarning ilg'or tajribalari, xalqimizning milliy mentaliteti va mahalliy sharoitlarni inobatga olish yuqori samaraga erishish imkonini beradi.

Respublika hududi o'ziga xos tuproq va iqlim sharoitiga ega bo'lib, tabiiy drenajning yetishmasligi, yer osti suvlari minerallasuvi darajasining yuqoriligi natijasida bir qator hududlar "birlamchi sho'rlangan". Shu bilan birga, suv resurslaridan oqilona foydalanmaslik va boshqa antropogen omillarning salbiy ta'siri natijasida ayrim hududlarda yerlarning "ikkilamchi sho'rlanishi" kuzatilib, 45,7 foiz sug'oriladigan yer maydoni turli darajada sho'rlangan. Yuqoridagilarni inobatga olgan holda yer resurslaridan samarali foydalanish talab etiladi.

Mamlakatimizda amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar natijasida 2020-yilda 91 ming gektar yer maydoni qaytadan foydalanishga kiritildi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Yer resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati nimadan iborat?

2. Yer resursining o'ziga xos xususiyatlari nimadan iborat?
3. Yer resursining tarkibi nimalardan iborat?
4. Yer resurslaridan foydalanish holati hamda samaradorligiga baho berishda qanday ko'rsatkichlardan foydalaniladi?
5. Davlat yer kadastri, uning tarkibi, amalga oshirilishi haqida nimalarni bilasiz?
6. Yer resurslari bo'yicha mamlakatimizda qanday me'yoriy hujjatlar qabul qilingan?

4-BOB: QISHLOQ XO'JALIGIDA SUV RESURSLARI VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

1. Suv resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati.
2. Mamlakatimizda suv xo'jaligini boshqarish tizimi.
3. Suvdan foydalanish holati va samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi.
4. Suv resurslaridan foydalanish samaradorligini yanada oshirish yo'llari.

1. Suv resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati.

Tabiat boyliklari orasida suv alohida o'rin tutadi. Chunki barcha tirik organizmlar hayotining asosiy manbai suvdur.

O'zbekiston Respublikasi Orol dengizi havzasida joylashgan bo'lib, uning asosiy suv manbai Amudaryo va Sirdaryo daryolari, shuningdek, ichki daryo va ko'llar hamda yer osti suvlaridir. Orol dengizi havzasidagi barcha manbalarning o'rtacha ko'p yillik suv oqimi 116 km³ni tashkil etadi, shundan 67,4 foizi Amudaryo havzasida va 32,6 foizi Sirdaryo havzasida shakllanadi. Jumladan, yer osti suvlarining umumiy zahirasi 31,2 km³ni tashkil etib, uning 47,2 foizi Amudaryo havzasiga, 52,8 foizi esa Sirdaryo havzasiga to'g'ri keladi.

Mamlakatimiz suv resurslarining qariyb 80 foizi transchegaraviy suv havzalari hisobiga shakllanadi. Mazkur holat Markaziy Osiyoda, xususan O'zbekiston Respublikasida suv resurslarini barqaror boshqarish uchun mintaqaviy hamkorlikning muhimligini belgilaydi.

Respublikamizda sug'oriladigan yerlar maydoni 4,2 mln. gektardan ortiq bo'lib, jami suv resurslarining 90-91 foizi qishloq xo'jaligida, 4,5 foizi kommunal-maishiy xo'jalik sohalarida, 1,4 foizi sanoatda, 1,2 foizi baliqchilikda, 0,5 foizi issiqlik energetikasida, 1 foizi esa iqtisodiyotning boshqa tarmoqlarida foydalaniladi.

Iqtisodiyot tarmoqlari, jumladan, qishloq xo'jaligini suv bilan ishonchli ta'minlash, shuningdek, yerlarning meliorativ holatini yaxshilash maqsadida respublikamizda suv xo'jaligi tizimi barpo qilingan. Suv xo'jaligi tizimida 28,4 ming km irrigatsiya tizimi va ulardagi 54432 ta har xil gidrotexnika inshootlaridan,

shuningdek, umumiy hajmi 19,4 km³ bo'lgan 70 ta suv ombori va sel omboridan foydalanib kelinmoqda.

Suv resurslarining nomutanosib taqsimlanishi va sug'oriladigan yerlarning murakkab relyefga ega ekanligi natijasida sug'oriladigan yerlarning 60 foiziga yaqin qismiga 1687 ta nasos stansiya yordamida suv yetkazib berilib, ularning yillik elektr energiyasi iste'moli 8 mlrd kVt.s ni tashkil etadi. Bundan tashqari, suv iste'molchilari uyushmalari, fermer xo'jaliklari va klasterlar tomonidan jami 155,2 ming km sug'orish tarmog'i va 10280 tadan ziyod nasos agregatlari ishlatilmoqda. Sug'orish ehtiyojlari uchun jami 12,4 mingta, jumladan suv xo'jaligi tizimida 4153 ta sug'orish quduqlaridan foydalanilmoqda.

Sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash uchun umumiy uzunligi 142,9 ming km, shundan 106,2 ming km ochiq va 36,7 ming km yopiq gorizontol kollektor-drenaj tarmog'i, shuningdek 172 ta meliorativ nasos stansiyasi, 3897 ta vertikal drenaj quduq ishlatilmoqda.

1993-yil 6-mayda O'zbekiston Respublikasining "Suv va suvdan foydalanish to'g'risida"gi qonuni qabul qilingan bo'lib, suv resurslaridan foydalanishni tartibga solib boruvchi asosiy me'yoriy hujjatlardan biri hisoblanadi. Ushbu qonun 29 bob, 119 moddadan iborat. Ushbu qonunning 3-moddasida "Suv O'zbekiston Respublikasining davlat mulki - umumilliy boylik hisoblanadi, suvdan oqilona foydalanish lozim bo'lib, u davlat tomonidan qo'riqlanadi" - deb belgilangan.

2. Mamlakatimizda suv xo'jaligini boshqarish tizimi

Mustaqil rivojlanish yillarida hukumatimiz tomonidan suv xo'jaligini boshqarishni takomillashtirishga alohida e'tibor berilmoqda. Suv xo'jaligini davlat tomonidan boshqarishni takomillashtirish va samaradorligini oshirish, mas'uliyat sohalarini aniq chegaralash va oydinlashtirish, ushbu sohada dolzarb va muayyan muammolarni hal etish uchun mavjud kuch va vositalar bilan oqilona ta'minlash maqsadida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 12-fevraldagi "Qishloq va suv xo'jaligini davlat tomonidan boshqarish tizimini tubdan takomillashtirishga doir tashkiliy chora-tadbirlar to'g'risida"gi PF-5330-sonli farmoniga binoan O'zbekiston Respublikasi Qishloq va suv xo'jaligi

vazirligi negizida O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi va O'zbekiston Respublikasi Suv xo'jaligi vazirligi tashkil etildi.

3. Suvdan foydalanish holati va samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar, ularni aniqlash tartibi

Suv iste'molchilari uyushmalari va fermer xo'jaliklarining 77 foiz sug'orish tarmog'i tuproq o'zanli bo'lib, 44 foiz tarmoq ta'mirlash va tiklashga, 10 foiz tarmoq esa rekonstruksiya qilishga muhtoj. Mavjud lotok tarmoqlarining asosiy qismi 30 yildan ziyod xizmat ko'rsatib ularni o'z vaqtida ta'mirlash ishlari amalga oshirilmaganligi, shuningdek, xizmat muddatlarini o'tib ketganligi natijasida ularning 70 foizi rekonstruksiya qilish va almashtirishni talab qiladi. Suv iste'molchilarining suv olish joylari esa aksariyat holda suvni boshqarish va hisobga olish vositalari bilan jihozlanmagan.

Natijada irrigatsiya tizimi va sug'orish tarmoqlarining foydali ish koeffitsiyenti o'rtacha 0,63, bir qator hududlarda esa undan ham past bo'lib, asosiy manbalardan olinadigan suvning 35-40 foizi sug'orish tarmoqlarida yo'qotilmoqda.

Demak, mamlakatimiz miqyosida 37 foiz suv sug'orish tizimlarida isrof bo'lmoqda, ularning asosiy qismi yerga singib ketadi. Agar xo'jaliklar ichidagi sug'orish tarmoqlarining o'zanlarini suv o'tkazmaydigan material bilan qoplashga erishilsa, ularning foydali ta'sir koeffitsiyentini 0,85 gacha yetkazish mumkin bo'ladi. Bu ancha suvni tejashga imkon beradi. Ushbu tejalgan suvlardan foydalanish orqali sug'oriladigan yerlar maydonini ko'paytirish imkoni vujudga keladi. Shu sababli sug'orish tizimini doimiy ravishda takomillashtirib borish lozim.

4. Suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari

Global iqlim o'zgarishlari ta'sirida O'zbekistonda suv tanqisligi yildan-yilga ko'proq sezilmoqda. Markaziy Osiyoda so'nggi 50-60 yil davomida muzliklar maydoni taxminan 30 foizga qisqargan. Taxminlarga ko'ra, harorat 2°C ga ortganda muzliklar hajmi 50 foizga, 4°C ga isiganda esa 78 foizga kamayadi. Natijada mavjud suv resurslari hajmi ham

qisqarmoqda. Masalan, O'zbekiston tomonidan foydalanilayotgan suvning yillik hajmi so'nggi yillarda o'rtacha yillik 51-53 km^3 ni tashkil qiladi, bu esa o'tgan asrning 80-yillariga taqqoslaganda 20 foizga kamdir. Shu bilan birga, mamlakat aholisi ushbu muddat ichida deyarli 2 baravar o'sgan. Hisob-kitoblarga ko'ra, 2050-yilgacha suv resursi Sirdaryo havzasida 5 foizga, Amudaryo havzasida esa 15 foizgacha kamayishi kutilmoqda. O'zbekistonda 2015-yilgacha bo'lgan davrda suvning umumiy taqchilligi 3 km^3 dan ortiqni tashkil qilgan bo'lsa, 2030-yilga borib 7 km^3 ni, 2050-yilga borib esa 15 km^3 ni tashkil qilishi mumkin.

Jahon resurslari institutining prognoziga ko'ra, 2040-yilga borib O'zbekiston suv tanqisligi eng yuqori bo'lgan 33 ta mamlakatning biriga aylanadi.

Tahlillar iqlim o'zgarishi O'zbekistonda suv taqchilligini yanada keskinlashtirishini, 2000, 2008, 2011, 2014 va 2018-yillardagi kabi qurg'oqchilikning davomiyligi va davriyligi ko'payishiga olib kelishini hamda iqtisodiyotning suv resurslariga bo'lgan ehtiyojini qondirishda jiddiy qiyinchiliklarni keltirib chiqarishi mumkinligini ko'rsatmoqda. Keyingi 15 yil ichida aholi jon boshiga suv ta'minoti 3048 kub metr dan 1589 kub metrga qisqardi.

Shu bilan birgalikda, respublikada aholi soni yiliga o'rtacha 600-650 ming nafarga oshib, 2030-yilga borib 39 mln. nafarga yetishi, ularning sifatli suvga bo'lgan talabi 2,3 km^3 dan 2,7-3,0 km^3 ga (18-20 foiz) yetishi kutilmoqda. Bu esa kommunal sohani yildan yilga suvga bo'lgan talabini ortishiga olib keladi.

So'nggi yillarda sanoat va energetika sohalari faol rivojlanib, ularning suvga bo'lgan talabi yil sayin oshib bormoqda. Hisob-kitoblarga ko'ra bu sohalarning yillik umumiy suv iste'moli 1,9 km^3 dan 2030-yilga borib 3,5 km^3 ga (1,8 barobar) yetadi. Yuqoridagilarni inobatga olgan holda suv resurslaridan samarali foydalanish talab etiladi.

Hozirgi vaqtda sug'oriladigan yerlarning faqatgina 1,7 foizida tomchilatib sug'orish joriy etilgan. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktabrdagi PF-5853-sonli farmoni asosida tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasi"da 2030-

yilgacha mamlakatimizda 1 gektar maydonni sug'orish uchun ishlatiladigan suv sarfini 20 foizga kamaytirish hamda suv tejoychi texnologiyalarni ishlab chiqaruvchi mahalliy korxonalar va xaridorlarni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini takomillashtirish kabi vazifalar belgilangan. Mamlakatimizda avvaldan an'anaviy sug'orish sifatida egat oralatib sug'orish foydalanib kelinadi. Bu sug'orish usulining bir qator kamchiliklari mavjud.

Mamlakatimiz aholisining sonining oshayotganligi, shu bilan birga sanoat korxonalari soni va ishlab chiqarish quvvatlarining ko'payishi qishloq xo'jalik mahsulotlariga bo'lgan talabni oshirmoqda. Ushbu talabni qondirish va mamlakatimizda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun mavjud suv resurslaridan samarali foydalanish talab etiladi. 2020-yil 11-dekabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qishloq xo'jaligida suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etishni yanada jadal tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4919-sonli qarori qabul qilindi. Qarorga ko'ra, qishloq o'jaligi ekinlarini yetishtirishda tomchilatib va yomg'irlatib sug'orish tizimlarini hamda yerni lazerli uskuna yordamida tekislangan holda diskretli sug'orish usulini joriy qilish sur'ati besh barobarga oshirilishi belgilangan. Shunga ko'ra, 2021-yilda respublika bo'yicha jami 430 ming gektar maydonda suvni tejaydigan texnologiyalar joriy qilinadi. Shundan sug'oriladigan 200 ming gektar maydonni lazerli uskuna yordamida tekislash orqali suvdan foydalanish samaradorligi oshiriladi.

Tomchilatib sug'orishning quyidagi afzalliklari mavjud:

- hosil miqdori ko'payadi va sifati yaxshilanadi. Tomchilatib sug'orish ekinning ildizi rivojlanadigan tuproq qatlamida (ayniqsa, o'simlikning amal davrida) optimal suv-fizik rejimni birday ushlab turish imkoniyatini yaratadi. Natijada yuqori hosil olish uchun qulay sharoit yaratiladi.

Sug'orishning an'anaviy usullari (egatlar, polosalar va yomg'irlatish) qo'llanilganda sug'orishlar orasidagi muddat kamida ikki hafta va undan ortiqni tashkil qiladi. An'anaviy sug'orish usullarida sug'orishdan keyingi dastlabki davrda tuproq namligi keragidan ortiq bo'lsa, sug'orishlar orasidagi vaqtning oxirida esa namlik yetishmasligi kuzatiladi. Bunda o'simlik ildizi avval ortiqcha namdan, keyinchalik namlik

yetishmasligidan aziyat chekadi va bunday o'zgaruvchan sharoitlarda o'simlik suv va oziq moddalarni o'zlashtirish uchun ko'p energiya sarflashga majbur bo'ladi. Energiya behudaga sarflanishi o'simlikning rivojlanishida salbiy rol o'ynaydi. Tomchilatib sug'orishda esa sug'orishlar soni aniq boshqariladi va me'yori ekinning suv iste'moliga mos bo'lishi ta'minlanadi. O'simlik ildiz qatlamida optimal namlikni ta'minlash esa o'simlikning o'ziga zarur bo'lgan vaqtda suv va oziq moddalarni olishiga doimiy imkoniyat yaratadi. Natijada o'simlikning energiyasi to'laligicha o'zining rivojlanishi va o'sishi, pirovardida esa hosilini ko'paytirishga yo'naltiriladi. Optimal sug'orish va oziqlanish hisobiga bog' va tokzorlarda hosildorlik 20-40 foizgacha, sabzavot ekinlarida esa 50-80 foizgacha oshishi tajribalarda tasdiqlangan. Bundan tashqari sabzavotlarni pishib yetilishi ham 10-15 kunga avvalroq bo'ladi.

- mehnat sarfi kamayadi. Tomchilatib sug'orish tizimlarida suv o'simlikka quvur va shlanglar vositasida yetkazib berilishi va tizim bir joyda doimiy turishi tufayli sug'orish va oziqlantirish jarayonlarini to'liq avtomatlashtirish imkoniyati yaratiladi. Dalaning faqat ekinlar joylashgan qismigina namlanadi. Bunda dala tuprog'i qotmaydi, natijada tuproqni yumshatish(kultivatsiya) va undan keyin yana ariq olishga hojat qolmaydi. O'g'it suv bilan birga berilganligi bois, o'g'itlash uchun texnika ishlatishning zarurati yo'qoladi. Natijada mehnat va yonilg'i-moylash materiallari sarfi kamayadi. Bundan tashqari suvchilarning dalada ketmon ko'tarib ariq to'g'irlab yurishi hamda suv tarashiga zaruriyat yo'qligi bois sug'orishdagi qo'l mehnati ham yengillashadi.

- suv tejaladi. Tomchilatib sug'orish tizimlarining eng asosiy afzalligi mavjud suvdan samarali foydalanish imkoniyatini yaratishidir. Tomchilatib sug'orish tizimlari qo'llanilganda sug'orishga ishlatiladigan suv miqdori boshqa usullardagiga nisbatan 20 foizdan 80 foizgacha kam bo'ladi. Tejaladigan suv miqdori joyning tabiiy-iqlim va tuproq sharoitlari, yetishtirilayotgan ekin turi va qo'llanilayotgan tomchilatib sug'orish tizimining texnik ko'rsatkichlariga bog'liq bo'ladi.

Tomchilatib sug'orishda suvni tejashga odatda quyidagilar hisobiga erishiladi:

- sug'orish rejimining o'ziga xosligi (sug'orish me'yoring o'simlikning suvga bo'lgan talabiga mosligi);

- sug'oriladigan (namlanadigan) maydonning cheklanganligi (suv to'g'ridan-to'g'ri o'simlikning ildizi rivojlanadigan qatlamga yetkazib beriladi);

- tuproqdan bug'lanadigan suv miqdorining kamligi (dalaning ko'p qismi quruq qolishi tufayli begona o'tlar rivojlanishi cheklanishi (mazkur o'tlar bo'lmaganligi tufayli barcha suv ekinga tegishli bo'ladi);

- sug'orishga berilayotgan suvning dala bo'ylab tarqalib ketmasligi va tuproqqa singib ketmasligi;

- daladan tashlamaga suv tashlanmasligi.

Tomchilatib sug'orishda faqat o'simlikning ildizi atrofi namlanganligi tufayli sug'orishning foydali ish koeffitsiyenti 90-95 foizga teng bo'ladi. Egatlab va yomg'irli sug'orish usullarida bu ko'rsatkich 70-75 foizdan ortmaydi.

Qayd etilgan uchta asosiy afzallikdan (hosil miqdori va sifati yaxshilanishi, mehnat sarfi kamayishi va suv tejallishidan) tashqari tomchilatib sug'orish tizimlarining yana bir qancha ijobiy tomonlari mavjud bo'lib, ular quyidagilardir:

- tomchilatib sug'orish ozuqani (o'g'itni) o'simlik rivojining turli fazalarida o'simlik ehtiyojiga mos ravishda sug'orish suviga qo'shib berish imkoniyatini yaratadi. Bunda mehnat sarfi va beriladigan o'g'it miqdori 50 foizgacha kamayishi mumkin;

- tomchilatib sug'orish tizimi suv va ozuqani ekin maydoni bo'yicha bir tekis taqsimlanishini ta'minlaydi. Bunda o'simliklar bir xil rivojlanadi va hosili ham bir vaqtda pishadi. Natijada hosilni yig'ib olish osonlashadi;

- ekin dalasini cheklangan ravishda namlanishi dalaga mexanizmlar kirishiga imkoniyat qoldiradi. Dala qurishini kutishga hojat yo'qligi bois agrotexnik tadbirlarni sug'orish bilan bir vaqtda olib borish mumkin, ya'ni mehnatni to'g'ri tashkil etishga imkoniyat yaratiladi;

- sug'orish vaqtida daladan oqava chiqmaganligi bois tuproq eroziyasi butkul bartaraf etiladi. Ushbu jihat katta nishabli va

tekislanmagan maydonlarda tomchilatib sug'orishni qo'llash ayniqsa katta samara berishini ko'rsatadi;

- suvni tuproqqa shimilishining cheklanganligi yer osti suvlari sathining ko'tarilib ketishiga imkoniyat qoldirmaydi, demak dala botqoqlanmaydi va sho'rlanmaydi;

- sug'orishga bir vaqtda beriladigan suv sarfining kichikligi kam debetli suv manbalaridan (quduqlardan) foydalanishga, yoki ushbu kam suv bilan katta maydonlarni sug'orishga imkoniyat yaratadi;

- egatlar oralig'idagi tuproq doimo quruq bo'lganligi tufayli begona o'tlarni chopib yo'qotish osonlashadi. Bundan tashqari gerbitsidlarni suv bilan birga berish imkoniyati ham yaratiladi;

- o'simlik ildiz qatlami atrofi doimo nam bo'lganligi bois, u yerda tuz yig'ilishiga sharoit qolmaydi;

- sabzavotlar va poliz ekinlarini tomchilatib sug'orilganda ular hosilini suv ichida qolib ketishi xavfi yo'qoladi, ya'ni hosil sifatining buzilishi yuz bermaydi;

- tomchilatib sug'orishda dalani bo'laklarga (sektorlarga) bo'lib sug'orilishi quvurlardagi bosimning o'ta baland bo'lishini talab etmaydi. Ushbu jihat nasos narxini va sug'orish davridagi ekspluatatsion xarajatlarni kamaytirishga imkoniyat yaratadi.

2020-yilda 133 ming gektar yoki o'tgan yilga nisbatan 2 barobar ko'p maydonda suvni tejaydigan texnologiyalar joriy etildi. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 29-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasida 2021-yilda suvni tejaydigan texnologiyalar joriy etiladigan yer maydonlari 5 barobarga ko'paytirilib, 430 ming gektarga yetkazilishi ta'kidlangan.

2021-yildan qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishda davlat tomonidan qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilariga suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish bo'yicha xarajatlarning bir qismini qoplash uchun subsidiyalar beriladi. Mahalliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan ishlab chiqarilgan lazerli qurilmaga ega avtomatlashtirilgan yer tekislagich agregatlarni sotib olgan qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilariga sotib olingan yer tekislagich agregatlari qiymatining 30 foizi davlat budjetidan

qoplab beriladi. Subsidiya mablag'lari joriy qilingan suvni tejaydigan texnologiyalar kamida 5 yil ishlatilishi sharti bilan ajratiladi hamda bunday texnologiyalar joriy qilingan yer maydonlari kamida 5 yil mobaynida maqbullashtirilmaydi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 30-iyuldagi "Suv ta'minoti og'ir hududlardagi aholi tomorqalari va qishloq xo'jaligida foydalanilmayotgan yer maydonlariga suv chiqarish ishlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 459-sonli qaroriga ko'ra, suv ta'minoti og'ir hududlardagi aholi tomorqalari va qishloq xo'jaligida foydalanilmayotgan yer maydonlarini sug'orish uchun vertikal sug'orish quduqlarini burg'ulash, daryolar, kanallar va boshqa suv obyektlaridan suv chiqarish vositalarini sotib olish va o'rnatish xarajatlarining bir qismini qoplashga quyidagi shartlarda subsidiyalar ajratiladi:

- qishloq xo'jaligida foydalanilmayotgan har bir gektar yerni foydalanishga kiritish bilan bog'liq xarajatlarning 50 foizi, biroq bazaviy hisoblash miqdorining 50 barovaridan oshmagan miqdorda;

- aholi tomorqa yerini sug'orish uchun chuqurligi 10 metrdan ortiq bo'lgan har bir vertikal sug'orish qudug'ini burg'ulash va ishga tushirish bilan bog'liq xarajatlarni qoplashga quduqning har bir metr chuqurligi uchun 100 ming so'mdan, biroq bazaviy hisoblash miqdorining 50 barovaridan oshmagan miqdorda;

- kamida 30 ta aholi tomorqa yerlarini sug'orish uchun vertikal sug'orish quduqlarini burg'ulash va ishga tushirish bilan bog'liq xarajatlarning 70 foizi, biroq 120 million so'mdan oshmagan qismi qoplanadi.

Subsidiyalar O'zbekiston fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari kengashi tomonidan O'zbekiston Respublikasi Suv xo'jaligi vazirligi bilan birgalikda tasdiqlanadigan ro'yxatga asosan 2020-yilda Inqirozga qarshi kurashish jamg'armasi hisobidan, 2021-yilda O'zbekiston Respublikasi Davlat budgetidan hamda 2022-yildan boshlab – O'zbekiston fermer, dehqon xo'jaligi va tomorqa yer egalari huzuridagi Fermer, dehqon xo'jaligi va tomorqa yer egalarini qo'llab-quvvatlash jamg'armasi mablag'lari hisobidan moliyalashtirilishi belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 10-iyuldagi "O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-6024-sonli farmoniga binoan O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan konsepsiyasi qabul qilindi. Ushbu Konsepsiyani amalga oshirish natijasida 2030-yilgacha sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini yaxshilash yo'nalishida:

a) sho'rlangan maydonlar 1948 ming gektardan 1722 ming gektarga, o'rta va yuqori sho'rlangan yerlarni 607 ming gektardan 430 ming gektargacha qisqartirilishi;

b) sizot suvlar sathi muammoli darajada (0-2 metr) bo'lgan sug'oriladigan yer maydonlari 1051 ming gektardan 773 ming gektargacha kamaytirilishi;

d) foydalanishdan chiqqan 298,5 ming gektar sug'oriladigan yerlar 2025-yilga kelib qishloq xo'jaligida foydalanishga kiritilishi nazarda tutilgan.

Ushbu farmoniga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Suv xo'jaligi vazirligiga Konsepsiyada belgilangan ustuvor yo'nalishlarni amalga oshirish orqali 2030-yilga qadar quyidagi ko'rsatkichlarga erishishni ta'minlash vazifasi yuklatilgan:

- sug'orish tizimlarining foydali ish koeffitsiyentini 0,63 dan 0,73 gacha oshirish;

- suv ta'minoti past darajada bo'lgan sug'oriladigan yer maydonlarini 560 ming gektardan 190 ming gektargacha kamaytirish;

- sho'rlangan sug'oriladigan yer maydonlarini 226 ming gektarga kamaytirish;

- Suv xo'jaligi vazirligi tizimidagi nasos stansiyalarining yillik elektr energiyasi iste'molini 25 foizga kamaytirish;

- barcha irrigatsiya tizimi obyektlariga "Smart Water" ("Aqlli suv") suv o'lchash va nazorat qilish qurilmalari o'rnatilib, suv hisobini yuritishda raqamli texnologiyalarni joriy etish;

- 100 ta yirik suv xo'jaligi obyektlarida suvni boshqarish jarayonlarini avtomatlashtirish;

- qishloq xo'jaligi ekinlarini sug'orishda suvni tejaydigan texnologiyalar bilan qamrab olingan yerlarning umumiy maydonini 2 mln gektargacha, shu jumladan tomchilab sug'orish texnologiyasini 600 ming gektargacha yetkazish;

- suv xo'jaligida davlat-xususiy sheriklik tamoyillari asosida 50 ta loyihani amalga oshirish.

2021-yil 24-fevralda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida suv resurslarini boshqarish va irrigatsiya sektorini rivojlantirishning 2021-2023 yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi qarori qabul qilindi. Strategiya mamlakatning suv resurslarini barqaror boshqarish va irrigatsiya sektorini takomillashtirishni qamrab oladigan bir qator infratuzilmaviy, siyosiy, institutsional va salohiyatni rivojlantirish choralarini o'z ichiga oladi, uning doirasida:

- irrigatsiya tizimi kanallarining beton qoplamali qismi 35 foizdan 38 foizgacha oshishi, irrigatsiya tizimi va sug'orish tarmoqlarining foydali ish koeffitsiyenti 0,63 dan 0,66 gacha oshishi;

- suv ta'minoti darajasi past bo'lgan sug'oriladigan maydonlar 526 ming gektardan 424 ming gektargacha kamaytirilishi;

- Suv xo'jaligi vazirligi tizimidagi nasos stansiyalaridagi 518 ta nasos agregati va 807 ta elektrodvigatel zamonaviy energiya tejamkorlariga almashtirilishi, ularning yillik elektr energiyasi iste'moli 7,6 milliard kVt.s dan 7,15 milliard kVt.s gacha kamaytirilishi;

- suvni tejaydigan sug'orish texnologiyalarini joriy qilish 308 ming gektardan 1,1 million gektargacha, shu jumladan tomchilatib sug'orish texnologiyasi 121 ming gektardan 822 ming gektargacha yetkazilishi;

- sho'rlangan maydonlar 1 926 ming gektardan 1 888 ming gektarga, shu jumladan o'rtacha va kuchli darajada sho'rlangan yerlar 581 ming gektardan 532 ming gektargacha qisqartirilishi;

- yer osti suv sathi muammoli holatda (0-2 metr) bo'lgan sug'oriladigan yer maydonlari 988 ming gektardan 900 ming gektargacha kamaytirilishi;

- qishloq xo'jaligida foydalanishdan chiqib ketgan jami 232 ming gektar sug'oriladigan yer maydonlari qayta foydalanishga kiritilishi;

-daryo va soylarda 6 ta gidrologik post qurilishi va qayta tiklanishi. 6 ta gidrologik post raqamli texnologiyalar asosida avtomatlashtirilgan uskunalar bilan jihozlanishi;

- "Smart Water" ("Aqli suv") raqamli texnologiyasi asosida suvning hisobi yuritiladigan suv xo'jaligi ob'ektlari soni 18 576 tagacha yetkazilishi;

-60 ta yirik suv xo'jaligi obyekti raqamli texnologiyalar asosida avtomatlashtirilgan boshqaruvga o'tkazilishi;

-Suv xo'jaligi vazirligi tizimidagi 1 688 ta nasos stansiyasidagi 5 231 ta nasos agregatining elektr energiyasi iste'moli va suv sarfi hisobining monitoringi "onlayn" rejimda olib borilishi;

- mavjud meliorativ kuzatuv quduqlarining 2 100 tasida raqamli texnologiyalar orqali monitoring olib borilishi;

-suv xo'jaligida davlat-xususiy sheriklik tamoyillari asosida jami 124 ta loyiha amalga oshirilishi, sug'orish uchun suv yetkazib berish xarajatlarining 9 foizi suv iste'molchilari tomonidan qoplanishi ta'minlanadi.

Bundan tashqari, ushbu strategiyada sug'orishning tejamkor usullarini qo'llashni yanada rivojlantirish maqsadida 2021-yil 1-oktabrga qadar etilen polimerlari va propilen polimerlarini olib kirishda bojxona bojining nol stavkasi belgilash hamda respublikada ishlab chiqarilayotgan polietilen mahsulotining eksportini 40 ming tonnaga qisqartirish evaziga uning ichki bozorda birja savdolari orqali sotilayotgan qismini oshirish belgilab berilgan.

Mamlakatimiz hukumati tomonidan amalga oshirilayotgan bu kabi islohotlar suv resurslaridan foydalanish holati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Suv resurslaridan foydalanish sohasidagi asosiy muammolardan biri - qishloq xo'jaligi korxonalarida foydalanilgan suvning hisobi yuritilmayotganligi va buning natijasida suv resursidan foydalanganlik uchun to'lovning aniq hisob-kitobga asoslanmagan holda amalga oshirilmayotganligidir. 2019-yil 31-dekabrda qabul qilingan yangi tahrirdagi Soliq Kodeksining 444-moddasiga ko'ra, qishloq xo'jaligida, shu jumladan baliq yetishtirishda suv resurslarini hisobga olish vositalari

mavjud emasligi va foydalaniladigan suv resurslarining haqiqiy hajmini aniqlashning imkoni bo'lmagan taqdirda, suv resurslaridan foydalanilganlik uchun to'lanadigan soliq bazasi suvdan foydalanish va suvni iste'mol qilish sohasidagi vakolatli organ (Suv xo'jaligi vazirligi) tomonidan tasdiqlangan suv resurslari iste'molining normativlariga ko'ra aniqlanadi. Soliq Kodeksining 445-moddasiga muvofiq, qishloq xo'jalik yerlarini sug'orish va baliqlarni o'stirish (yetishtirish) uchun foydalanilgan suv hajmi qismi, shu jumladan dehqon xo'jaliklari yer osti manbalari va yer usti manbalaridan olingan 1 kub metr suv uchun soliq stavkasi 2020-yilda 40 so'm etib belgilangan va bu stavka 2021-yilda ham o'zgarishsiz qoldirilgan.

Hozirgi vaqtda qishloq xo'jaligi tarmog'ida faoliyat yuritayotgan tadbirkorlik subyektlarining asosiy qismida foydalanilgan suvni o'lchash asboblari mavjud emas. Bu esa suv resurslaridan foydalanilganlik uchun to'lanadigan soliq bazasi suvdan foydalanish va suvni iste'mol qilish sohasidagi vakolatli organ (Suv xo'jaligi vazirligi) tomonidan tasdiqlangan suv resurslari iste'molining normativlariga ko'ra aniqlanishini anglatadi. Odatda, bunday vaziyatlarda suvdan foydalanishning holati yaxshi bo'lmaydi. Chunki, suvdan foydalanuvchilar o'zlari foydalangan suvning miqdoridan kelib chiqib haq to'lasalar, suvdan tejab foydalanishga harakat qiladilar. Yil sayin tanqis bo'lib borayotgan suv resursidan tejab foydalanishni yo'lga qo'yish uchun qishloq xo'jaligi tarmog'ida imkon qadar tezroq suv o'lchash asboblari o'rnatishga erishish lozim.

Suv resurslaridan to'liq va samarali foydalanish uchun quyidagi tadbirlarni amalga oshirish lozim:

- suv xo'jaligining huquqiy asoslari va normativ-huquqiy hujjatlarini takomillashtirib borish;
- xo'jaliklararo va ichki xo'jalik sug'orish tizimlarini modernizatsiya qilish;
- suv xo'jaligi sohasida amalga oshirilayotgan ilmiy-tadqiqot, tajriba-konstruktorlik ishlari ko'lamini kengaytirish, innovatsiyalar, ilmiy yutuqlar va nou-xaularni joriy qilish;
- suv resurslarini boshqarish sohasida bozor mexanizmlarini joriy etish;

- zamonaviy suvni tejaydigan texnologiyalarni joriy etish, qishloq xo'jaligi ekinlarini yetishtirishda suv tejoychi sug'orish texnologiyalarining joriy qilinishini yanada kengaytirish va davlat tomonidan rag'batlantirib borish, ushbu sohaga xorijiy investitsiyalar va grantlarni jalb qilish;

- suv xo'jaligi inshootlarida real vaqt rejimida suvni nazorat qilish va uning hisobini yuritish uchun "aqlli" texnologiyalar tizimini joriy etish
- yerlarni lazerli tekislash orqali suv isrofgarchiligining oldini olish;
- suv xo'jaligi sohasi uchun malakali kadrlar tayyorlash va ularning malakasini oshirishni yo'lga qo'yish va hokazo.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Suv resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati nimadan iborat?
2. Suv resurslaridan foydalanish holati hamda samaradorligiga baho berishda qanday ko'rsatkichlardan foydalaniladi?
3. Mamlakatimizda suv xo'jaligini boshqarish tizimi qanday tashkil etilgan?
4. Suv resurslari bo'yicha mamlakatimizda qanday me'yoriy hujjatlar qabul qilingan?
5. Suv resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirishning qanday yo'llari bor?

5-BOB: QISHLOQ XO'JALIGIDA MEHNAT RESURSLARI VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

1. Mehnat resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati va o'ziga xos xususiyatlari.
2. Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar va ularni aniqlash tartibi.

1. Mehnat resurslarining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati va o'ziga xos xususiyatlari

Qishloq joylarda istiqomat qilayotgan aholining turmush farovonligi mazkur tarmoqda amalga oshirilayotgan islohotlarning iqtisodiy va ijtimoiy samaradorligiga bevosita bog'liq. Qishloq xo'jaligi tarmog'i qanchalik rivojlansa, qishloq joylarda istiqomat qiluvchi aholining bandligini ta'minlash, ularning daromadlarini oshirish imkoniyatlari shunchalik ortadi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari ko'ra, mamlakatimizda 2023-yilda mehnatga layoqatli yoshdagi doimiy aholi soni 19585,4 ming kishini tashkil etgan bo'lib, 2018-yilda ushbu ko'rsatkich 18712,1 ming kishini tashkil etgan.

Qishloq xo'jaligida mehnat resurslarining tarmoq xususiyatlaridan kelib chiqqan holda quyidagi o'ziga xos xususiyatlari mavjud:

- tarmoqda mehnat jarayoni tor doirada ixtisoslashmagan;
- qishloq xo'jaligida mehnat sharoitlari boshqa tarmoqlardagiga nisbatan past darajada bo'lib, quyosh radiatsiyasi, chang va boshqa omillar mehnat resurslarini o'ziga yuqori darajada jalb etmaydi;
- qishloq joylarida mehnat resurslari sonining o'sish sur'ati nisbatan yuqori va hokazo.

2023-yil 1-yanvar holatiga respublikamizning doimiy aholisi soni 36024,9 ming kishini tashkil etgan bo'lib, 2019-yil 1-yanvar holatiga nisbatan 2770,8 ming kishiga yoki 7,7 foizga oshgan.

2023-yil 1-yanvar holatiga hududlar bo'yicha shahar va qishloq aholisi soni to'g'risidagi ma'lumotlar 5.1-jadvalda keltirilgan.

2023-yil 1-yanvar holatiga hududlar bo'yicha shahar va qishloq aholisi soni, ming kishi

	Jami aholi soni	shu jumladan:		Jami aholi tarkibida qishloq aholisi ulushi, foizda
		shahar aholisi	qishloq aholisi	
O'zbekiston Respublikasi	36024,9	18370,9	17654,0	49,0
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1976,2	967,3	1008,9	51,1
Andijon	3322,7	1734,5	1588,2	47,8
Buxoro	2009,7	740,5	1269,2	63,2
Jizzax	1475,5	692,0	783,5	53,1
Qashqadaryo	3482,3	1491,6	1990,7	57,2
Navoiy	1055,5	517,1	538,4	51,0
Namangan	2997,5	1943,9	1053,6	35,1
Samarqand	4118,2	1513,0	2605,2	63,3
Surxondaryo	2806,5	1016,8	1789,7	63,8
Sirdaryo	896,6	386,4	510,2	56,9
Toshkent	2993,4	1499,5	1493,9	49,9
Farg'ona	3976,3	2264,1	1712,2	43,1
Xorazm	1958,1	647,8	1310,3	66,9
Toshkent shahri	2956,4	2956,4	-	-

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari.

5.1-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2023-yil 1-yanvar holatiga mamlakatimiz aholisining 49,0 foizi yoki 17654,0 ming nafari qishloq joylarda istiqomat qiladi.

Shu kabi chora-tadbirlar natijasida mamlakatimiz jami aholisi tarkibida qishloq aholisining ulushi sezilarli darajada pasaydi. 2009-yilgacha bo'lgan davrda mamlakatimizda jami aholi tarkibida qishloq aholisining ulushi 63,0 foizni tashkil etgan bo'lsa, 2023-yil 1-yanvar holatiga kelib ushbu ko'rsatkich 49,0 foizni tashkil etmoqda. Respublikamiz hukumati tomonidan urbanizatsiya darajasini yanada rivojlantirish bo'yicha islohotlar izchil amalga oshirilmogda va buning natijasida kelajakda jami aholi tarkibida qishloq aholisining ulushi yanada pasayishi tabiiy jarayondir. Mamlakatimizda qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligida bandlar soni to'g'risidagi ma'lumotlar 5.2-jadvalda keltirilgan.

5.2-jadval
Qishloq xo'jaligida band bo'lganlarning iqtisodiyotda band bo'lganlar tarkibidagi ulushi

	2019	2020	2021	2022	2023
Iqtisodiyotda band bo'lganlar soni, ming kishi	13541,1	13236,4	13538,9	13706,2	14014,2
Shu jumladan: qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligida	3544,6	3499,2	3414,7	3438,7	3398,1
Qishloq, o'rmon va baliqchilik xo'jaligining ulushi, foizda	26,2	26,4	25,2	25,1	24,2

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari.

Mamlakatimizda mehnat resurslari va uning tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar 5.3-jadvalda keltirilgan. Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2023-yil holatiga mamlakatimizda mehnat resurslari soni 19739,6 ming kishini tashkil etgan bo'lib, jami aholiga nisbatan 53,6 foizni tashkil etgan. 2023-yilda jami mehnat resurslarining 8896,3 ming nafari yoki 46,9 foizi qishloq joylardagi mehnat resurslari tashkil etgan.

Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi tarmog'ida band bo'lganlarning iqtisodiyotda band bo'lganlar jami soni tarkibidagi ulushi keyingi yillarda pasaymoqda. Shu maqsadda aholi zich joylashgan tumanlarda yirik sanoat korxonalarini qurilib, ishga tushirilmoqda va ular qishloq aholisining ish bilan ta'minlanishiga katta hissa qo'shib kelmoqda. Hozirgi vaqtda mamlakatimizdagi barcha tumanlarda klasterlar tarkibida sanoat korxonalarini faoliyatini yo'lga qo'yish va rivojlantirishga e'tibor berilmoqda.

Mazkur ko'rsatkich bo'yicha qishloq xo'jaligi intensiv rivojlangan davlatlardan biri bo'lgan Niderlandiyadagi holatni ko'radigan bo'lsak, aholisining 8,7 foizi qishloq joylarda istiqomat qiladi va iqtisodiyot tarmoqlarida band bo'lganlarning atigi 2,3 foizi qishloq xo'jaligi tarmog'i hissasiga to'g'ri keladi.

Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi tarmog'ida band bo'lganlarning iqtisodiyotda band bo'lganlar jami soni tarkibidagi ulushi keyingi yillarda

pasaymoqda. Shu maqsadda aholi zich joylashgan tumanlarda yirik sanoat korxonalarini qurilib, ishga tushirilmoqda va ular qishloq aholisining ish bilan ta'minlanishiga katta hissa qo'shib kelmoqda. Hozirgi vaqtda mamlakatimizdagi barcha tumanlarda klasterlar tarkibida sanoat korxonalarini faoliyatini yo'lga qo'yish va rivojlantirishga e'tibor berilmoqda.

Mazkur ko'rsatkich bo'yicha qishloq xo'jaligi intensiv rivojlangan davlatlardan biri bo'lgan Niderlandiyadagi holatni ko'radigan bo'lsak, aholisining 8,7 foizi qishloq joylarda istiqomat qiladi va iqtisodiyot tarmoqlarida band bo'lganlarning atigi 2,3 foizi qishloq xo'jaligi tarmog'i hissasiga to'g'ri keladi.

5.3-jadval

Mamlakatimizda mehnat resurslari soni va uning tarkibi

Ko'rsatkichlar	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Mehnat resurslari soni	18829,6	18949,0	19158,2	19334,9	19517,5	19739,6
- doimiy aholiga nisbatan, foizda	57,1	56,4	56,0	55,4	54,8	53,6
Mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi	18712,1	18857,6	19075,7	19237,6	19393,0	19585,4
- doimiy aholiga nisbatan, foizda	56,8	56,2	55,7	55,1	54,4	53,2
- mehnat resurslariga nisbatan, foizda	99,4	934,0	99,6	99,5	99,4	99,2
Mehnatga layoqatli yoshdan kichik va katta yoshdagi ishlovchilar	117,5	91,4	82,5	97,3	124,5	154,2
Iqtisodiy faol aholi	14641,7	14876,4	14797,4	14980,7	15038,9	15038,3
Ish bilan band aholi	13273,1	13541,1	13236,4	13538,9	13706,2	14014,2
shu jumladan: qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligida	3537,2	3544,6	3499,2	3414,7	3438,7	3398,1

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

2023-yilda O'zbekiston Respublikasi hududlari bo'yicha iqtisodiy faol aholi, bandlar va ishsizlar soni 5.4-jadvalda keltirilgan.

5.4-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2023-yilda mamlakatimizda aholining iqtisodiy faollik darajasi 72,9 foizni, bandlik darajasi 67,9 foizni, ishsizlik darajasi esa 6,8 foizni tashkil etgan. 2023-

5.4-jadval
2023-yilda O'zbekiston Respublikasi hududlari bo'yicha iqtisodiy faol aholi, bandlar va ishsizlar soni, ming kishi

Hududlar	Mehnatga layoqatli yoshdagi mehnatga layoqatli aholi soni, ming kishi	Iqtisodiy faol aholi soni jami, ming kishi	ulardan:		Aholi-ning iqtisodiy faollik darajasi ²⁾ , foizda	Aholi-ning bandlik darajasi ³⁾ , foizda	Ishsizlik darajasi ¹⁾ , foizda ¹⁾
			iqtisodiyotda bandlar	ishsizlar			
1	2	3	4	5	6	7	8
O'zbekiston Respublikasi	19585,4	15038,3	14014,2	1024,1	72,9	67,9	6,8
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1065,4	791,8	735,5	56,3	67,7	62,9	7,1
Andijon	1788,3	1429,7	1329,0	100,7	75,9	70,6	7,0
Buxoro	1083,1	858,8	803,2	55,6	73,4	68,7	6,5
Jizzax	795,6	597,4	553,9	43,5	71,5	66,3	7,3
1	2	3	4	5	6	7	8
Qashqadaryo	1817,5	1316,6	1220,1	96,5	66,8	61,9	7,3
Navoiy	579,9	455,0	426,4	28,6	74,5	69,8	6,3
Namangan	1595,2	1214,0	1129,1	84,9	70,8	65,9	6,9
Samarqand	2155,8	1611,0	1504,2	106,8	69,7	65,0	6,6
Surxondaryo	1479,9	1091,8	1011,2	80,6	68,8	63,8	7,4
Sirdaryo	488,7	364,8	338,0	26,8	68,8	63,8	7,3
Toshkent	1620,7	1325,4	1234,9	90,5	77,5	72,2	6,8
Farg'ona	2111,2	1674,2	1555,4	118,8	73,6	68,4	7,1
Xorazm	1056,6	831,4	776,5	54,9	71,6	66,9	6,6
Toshkent sh.	1947,5	1476,4	1396,8	79,6	87,0	82,3	5,4

¹⁾ Ishsizlar sonining iqtisodiy faol aholi soniga nisbati;
²⁾ Iqtisodiy faol aholi sonining mehnatga layoqatli yoshdagi aholi soniga nisbati;
³⁾ Band aholi sonining mehnatga layoqatli yoshdagi aholi soniga nisbati.
 Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Statistika agentligi ma'lumotlari asosida muallif tomonidan hisoblandi.

yilda iqtisodiyotda band bo'lganlar soni 14014,2 ming kishini tashkil etgan bo'lib, 2018-yilda ushbu ko'rsatkich 13273,1 ming kishini tashkil etgan. 2023-yilda 2018-yilga nisbatan iqtisodiyotda band bo'lganlar soni 741,1 ming kishiga yoki 5,3 foizga oshgan.

2. Qishloq xo'jaligida mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar va ularni aniqlash tartibi

2023-yil 1-yanvar holatiga mamlakatimiz aholisining 49,2 foizi qishloq joylarda istiqomat qiladi va 2023-yilda iqtisodiyotda band bo'lganlar jami soni tarkibida qishloq xo'jaligining ulushi 25,3 foizni tashkil etgan. Niderlandiyada esa aholining 8,7 foizi qishloq joylarda istiqomat qiladi va iqtisodiyot tarmoqlarida band bo'lganlarning atigi 2,3 foizi qishloq xo'jaligi tarmog'i hissasiga to'g'ri keladi. Niderlandiya qishloq xo'jalik mahsulotlari eksporti bo'yicha dunyoda ikkinchi o'rinni egallaydi. Bu Niderlandiyada qishloq xo'jaligi tarmog'i intensiv rivojlanganligidan, qishloq xo'jaligi tarmog'i moddiy-texnika bazasining mustahkamlanganligi, zamonaviy texnika va texnologiyalar, innovatsiyalardan foydalanilishi natijasida mehnat unumdorligining yuqori bo'lishiga erishilganligidan dalolat beradi. Ushbu ko'rsatkich bo'yicha AQSh, Isroil, Germaniya va boshqa shu kabi qishloq xo'jaligi intensiv rivojlangan mamlakatlarda ham yuqori natijalarga erishilgan.

Intensiv texnologiyalar qo'llanilishi natijasida qishloq xo'jaligi tarmog'idan bo'shayotgan mehnat resurslarini ish bilan ta'minlash uchun qishloq joylarda tadbirkorlikning boshqa shakllarini, sanoat va xizmat ko'rsatish tarmoqlarini rivojlantirish lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

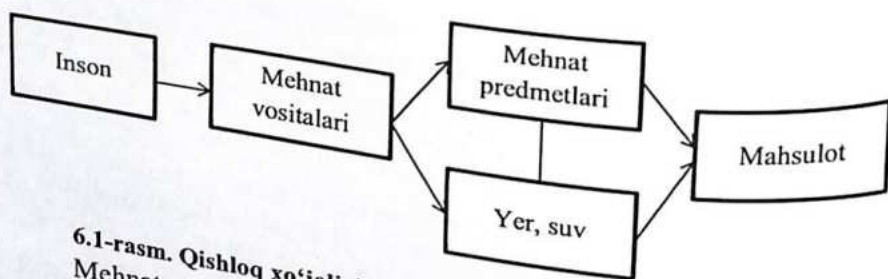
1. Mehnat va mehnat resurslari haqida tushuncha bering.
2. Qishloq xo'jaligida mehnat resursining qanday o'ziga xos xususiyatlari mavjud?
3. Mehnat unumdorligi qanday aniqlanadi?
4. Mehnat resurslaridan foydalanish samaradorligi qaysi ko'rsatkichlar orqali aniqlanadi?
5. Mehnat resurslari to'g'risidagi qanday me'yoriy hujjatlar qabul qilingan?
6. Mehnat bozori, uning maqsadi, tashkil etilish shakllari va vazifalari nimalardan iborat?
7. Mehnat bozorini tartibga solishning qanday usullari bor?
8. Mehnat resurslaridan foydalanishni yaxshilash, mehnat unumdorligini oshirishning qanday yo'llari bor?

6-BOB: QISHLOQ XO'JALIGIDA MODDIY-TEXNIKA RESURSLARI VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

1. Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari va ularning turkumlanishi.
2. Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslaridan foydalanish holati va samaradorligini tavsiflovchi ko'rsatkichlar.
3. Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari.

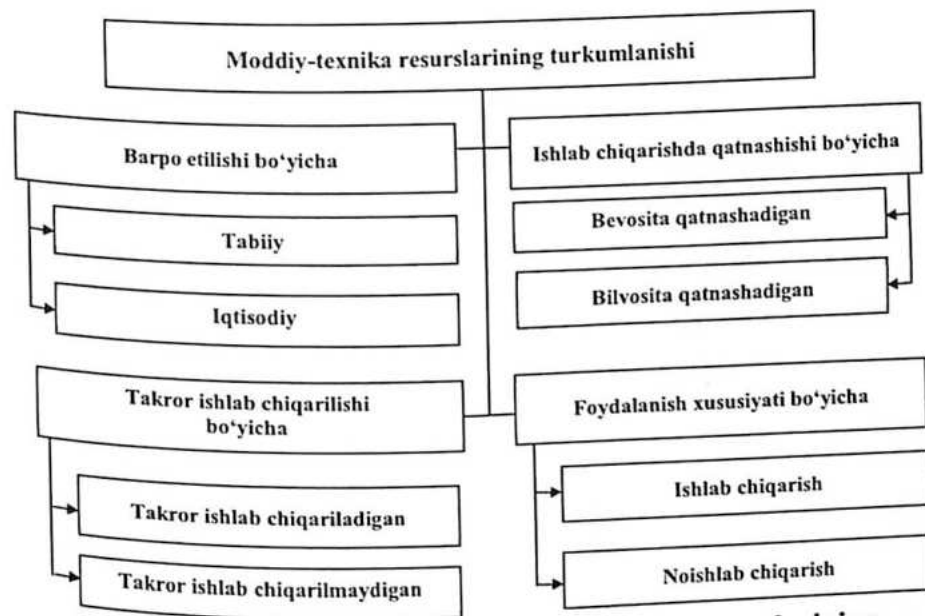
Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari va ularning turkumlanishi

Moddiy ishlab chiqarish jarayonining muhim sharti – ishlab chiqarishning zaruriy omillari mavjud bo'lishidir. Ushbu zaruriy omillarni ikki guruhga bo'lish mumkin: subyektiv omil – inson mehnati va obyektiv omil – ishlab chiqarish vositalari. Ishlab chiqarish vositalari o'z navbatida mehnat vositalari va mehnat predmetlaridan tashkil topadi. Mehnat vositalari – bu ishlab chiqarish jarayonining buyumlashgan elementlari bo'lib, ular yordamida insonlar mahsulot ishlab chiqarish maqsadida mehnat predmetlariga ta'sir ko'rsatadilar.

6.1-rasm. Qishloq xo'jaligida moddiy ishlab chiqarish jarayoni sxemasi. Mehnat predmetlari – ishlab chiqarishning buyumlashgan elementi bo'lib, inson mehnati unga qaratilgan bo'ladi, unga ishlov beriladi va zarur bo'lgan shaklga o'zgartiriladi. Ishlab chiqarish jarayonida mehnat vositalari yordamida mehnat predmetlariga ta'sir qilinadi va insonlar

tomonidan ishlab chiqarish ehtiyoji yoki o'zlarining ehtiyojlari uchun zarur bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqariladi.

6.2-rasm. Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslarining turkumlanishi.

Qishloq xo'jaligi tarmog'ida ishlab chiqarish jarayonida mehnat vositalari va mehnat buyumlari bilan bir qatorda yer va suv ham muhim ahaniyat kasb etadi. Qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligi, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi jarayoning natijalari va samaradorligi yerning sifati, uning mahsuldorligi va suv bilan ta'minlanganligiga bevosita bog'liq bo'ladi. Qishloq xo'jaligida ishchi mehnat vositalari yordamida mehnat predmetiga va yerga ta'sir ko'rsatadi hamda dehqonchilik mahsulotlari yaratadi. Bu jarayon chorvachilik mahsulotlari yetishtirishning ham muhim sharti hisoblanadi (6.1-rasm).

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari – bu mehnat vositalari va mehnat predmetlarining yig'indisi bo'lib, ular kengaytirilgan takror ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladi. Ular ishlab chiqarishning barcha buyumlashgan elementlarini qamrab oladi: tabiat ne'matlari, xomashyo va mehnat qurollari.

Qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari iqtisodiyotning boshqa tarmoqlaridagi moddiy-texnika resurslaridan ba'zi xususiyatlari bilan farq qiladi:

Birinchidan, yer qishloq xo'jaligi moddiy-texnika resurslarining tarkibiy qismi hisoblanadi. Chunki qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi jarayonida yer muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchidan, qishloq xo'jaligi moddiy-texnika resurslari tabiiy sharoitlar ta'sirida bo'ladi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi jarayoniga, shu jumladan moddiy-texnika resurslaridan foydalanishga tabiiy-iqlim sharoitlari ta'sir ko'rsatadi.

Uchinchidan, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish mavsumiy xususiyatga ega bo'lib, bu moddiy-texnika resurslaridan unumli foydalanishga ta'sir etadi. Ishlab chiqarishning mavsumiyligi tarmoqda moddiy-texnika resurslaridan yil davomida to'liq foydalanishga imkon bermayi.

To'rtinchidan, moddiy-texnika resurslarining tarkibi va hajmi mamlakat hududlari bo'yicha bir-biridan farq qiladi. Turli hududlarning tabiiy va iqtisodiy shart-sharoitlaridan kelib chiqan holda moddiy-texnika resurslarining tarkibi turlicha bo'ladi. Masalan, tog'li hududlarda moddiy-texnika resurslari tarkibida ishchi hayvonlar ham bo'ladi.

Beshinchidan, qishloq xo'jaligi moddiy-texnika resurslarining tarkibiga tirik organizmlar (o'simliklar, hayvonlar) ham kiradi. Bu esa ulardan samarali foydalanish uchun o'simliklarning biologik va chorva mollarining zoologik xususiyatlarini bilishni talab etadi.

Oltinchidan, qishloq xo'jaligining moddiy-texnika resurslari sanoatda ishlab chiqarilgan va qishloq xo'jaligida yetishtirilgan vositalardan tashkil topadi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarining moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganlik darajasini yaxshilashda davlatning o'rni katta. O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash jamg'armasi tomonidan qishloq xo'jaligi texnikalari xaridi uchun subsidiyalar ajratib kelinmoqda. Jamg'arma tomonidan 2 xil yo'nalishda subsidiya ajratilmoqda. Jumladan:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 12-iyuldagi 578-son qaroriga asosan, xarid qilingan texnikaning (traktorlar, aylanma pluglar, pnevmatik va mexanik ekish seyalkalar) kredit yoki lizing foiz xarajatlarining 10 foizlik punkti miqdorigacha;

2. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 26-noyabrdagi 952-son qaroriga asosan, mahalliyashtirish darajasi 20 foizdan kam bo'lmagan texnika xaridi uchun texnika qiymatining 15 foiz miqdorida.

2022-yilda jami 681 dona texnika uchun 11,2 mlrd. so'm subsidiya, shundan 540 dona texnikaning kredit va lizing foiz xarajatini qoplab berishga 8,8 mlrd.so'm, mahalliyashtirish darajasi 20 foizdan kam bo'lmagan 141 dona texnika qiymatining 15 foizini qoplab berishga 2,4 mlrd.so'm ajratilgan. "O'zavtosanoat" AJ ma'lumotiga ko'ra, "Toshkent qishloq xo'jaligi texnika zavodi" AJ tomonidan 2022-yilda jami 1100 dona texnikalar sotilgan, shundan 354 dona (32,2%) texnika (170 dona "XUM MX-1,8" paxta terish mashinasi, 170 dona "TTZ-811" traktor) O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 15-sentabrdagi PQ-4828-son qaroriga asosan imtiyozli kredit asosida sotilgan.

2. Qishloq xo'jaligida moddiy-texnika resurslaridan foydalanish samaradorligini oshirish yo'llari

Hozirgi vaqtda fermer xo'jaliklarining moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganlik darajasini oshirishda asosiy muammolardan biri – iqtisodiy imkoniyatlarning cheklanganligidir. Ko'pgina fermer xo'jaliklarining moliyaviy holati o'zlari uchun zarur bo'lgan barcha turdagi moddiy-texnika resurslarini xarid qilish imkoniyatini bermaydi. Shu sababli ularning moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganlik darajasi pastligicha qolmoqda. Buning natijasida ushbu xo'jaliklarda ishlarning mexanizatsiyalanganlik darajasi va mehnat unumdorligi past bo'lmoqda, agrotexnik tadbirlarning o'z vaqtida va sifatli bajarilmasligi natijasida esa ishlab chiqarishning intensivlik darajasi yomonlashishiga olib kelmoqda.

Qishloq xo'jaligi tarmog'ining o'ziga xos xususiyatlaridan biri – ishlab chiqarish davri bilan tayyor mahsulot olish davri bir-biriga mos kelmasligi natijasida mazkur tarmoqda faoliyat yurituvchi tadbirkorlik shakllarining moddiy-texnika resurslarini shakllantirishda o'z mablag'lari odatda yetmaydi. Chunki, qishloq xo'jaligi tarmog'ida tayyor mahsulot olingunga qadar uzoq muddat faqat xarajatlar amalga oshirilishi lozim. Shu sababli tarmoqda moddiy-texnika resurslarini shakllantirishda chetdan jalb qilinadigan mablag'lar muhim ahamiyatga ega.

Mamlakatimizda qishloq xo'jaligida faoliyat yuritayotgan tadbirkorlik subyektlariga o'zlarining moddiy-texnika bazasini mustahkamlashiga ko'maklashish bo'yicha ishlar izchil amalga oshirilmoqda.

2019-yil 12-iyulda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarning moddiy-texnik bazasini yanada mustahkamlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 578-sonli qarori qabul qilingan. Ushbu qarorning 1-ilovasiga muvofiq "Qishloq xo'jaligi texnikasini kredit va lizing shartlarida xarid qilishni davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash tartibi to'g'risida Nizom" tasdiqlangan. Mazkur Nizomga ko'ra, subsidiya faqat lizing yoki kredit shartnomasi tuzilgan kunda ishlab chiqarilgan muddati ikki yildan oshmagan yangi qishloq xo'jaligi texnikasi uchun ajratiladi.

Ushbu Nizomga ko'ra, Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash jamg'armasi lizing tashkiloti yoki tijorat bankining qishloq xo'jaligi korxonasiga qishloq xo'jaligi texnikasini lizing yoki kredit shartlarida xarid qilish shartnomasida belgilangan foiz va O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining asosiy foiz stavkasi o'rtasidagi farq miqdorida, lekin 10 foizlik punktdan ko'p bo'lmagan miqdorda subsidiya ajratadi. Bunda qishloq xo'jaligi korxonasi lizing tashkiloti yoki tijorat bankiga qishloq xo'jaligi texnikasini lizing yoki kredit shartlarida xarid qilish uchun ariza taqdim etadi. Lizing tashkiloti yoki tijorat banki 3 bank ish kunida qishloq xo'jaligi korxonasi tomonidan qishloq xo'jaligi texnikasini lizing yoki kredit shartlarida xarid qilish uchun taqdim etilgan arizani ko'rib chiqadi. Lizing tashkiloti yoki tijorat banki tomonidan ijobiy xulosa qabul qilinganda xulosa qabul qilingandan keyin 1 bank ish kunida

qishloq xo'jaligi korxonasiga qishloq xo'jaligi texnikasini lizing yoki kredit shartlarida xarid qilish uchun lizing yoki kredit ajratadi. Lizing tashkiloti yoki tijorat banki hisobot davridan keyingi oyning 20-sanasiga qadar qishloq xo'jaligi korxonasiga qishloq xo'jaligi texnikasini lizing yoki kredit shartlarida xarid qilish uchun ajratgan lizing yoki kredit foizining 10 foiz punktigacha qoplash uchun subsidiya ajratish yuzasidan Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash jamg'armasiga buyurtmanoma taqdim etadi. Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash jamg'armasi bosh bitimda belgilangan muddatda lizing tashkiloti yoki tijorat bankining qishloq xo'jaligi korxonasiga qishloq xo'jaligi texnikasini lizing yoki kredit shartlarida xarid qilish uchun ajratgan lizing yoki kredit foizining 10 foiz punktigacha qoplash uchun subsidiya ajratadi.

2021-yil 1-fevralda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qishloq xo'jaligi mashinasozligi tarmog'ida sog'lom raqobat muhitini yaratishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4969-sonli qarori qabul qilindi. Qarorga ko'ra, qishloq xo'jaligi mashinasozligi tarmog'ida faoliyat yurituvchi mahalliy qishloq xo'jaligi texnikasini ishlab chiqaruvchilar:

- O'zbekistonda ishlab chiqarilmaydigan ehtiyot qismlar va butlovchi buyumlarni import qilishda belgilangan tartibda shakllantiriladigan ro'yxatlar bo'yicha 2022-yil 1-yanvargacha bojxona to'lovlaridan (QQS va bojxona yig'imidan tashqari) ozod qilinadi;

- qishloq xo'jaligi texnikasini ishlab chiqarish va unga servis xizmatini ko'rsatish uchun butlovchi buyumlar, xomashyo va materiallarni import qilishda tovarlar erkin muomalaga (importga) chiqarishning bojxona rejimiga joylashtirilgan sanadan boshlab QQSni 270 kun kechiktirib to'lashi mumkin.

Qishloq xo'jaligining ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlanishini yaxshilashda, jonli mehnat sarflari tejalishida, ekinlar hosildorligi, chorva hayvonlari mahsuldorligi oshishida, mahsulotlar sifatini yaxshilashda asosiy va aylanma vositalar muhim ahamiyatga ega.

Qishloq xo'jaligini rivojlantirishda, uning samaradorligini yuksaltirishda moddiy-texnika resurslarining, fan-texnika taraqqiyotining

hamda ilg'or texnologiyalarning ahamiyati beqiyos. Fan-texnika taraqqiyoti natijasida moddiy- texnika resurslarining zamonaviy, unumli, tejamli, sifatli turlari yaratiladi. Ulardan oqilona foydalanish tufayli yangi, samarali texnologiyalar qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga joriy etiladi. Ulardan foydalanish darajasini, samaradorligini tegishli ko'rsatkichlar tizimi yordamida aniqlash lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Moddiy-texnika resurslari deganda nimani tushunasiz?
2. Tarmoqni rivojlantirishda moddiy-texnika resurslarining o'rni va ahamiyatini tushuntirib bering.
3. Qishloq xo'jaligi moddiy-texnika resurslarining tarkibi nimalardan iborat, ular o'ziga xos qanday xususiyatlarga ega?
4. Moddiy-texnika resurslaridan foydalanish darajasi va samaradorligi ko'rsatkichlari deganda nimalarni tushunasiz?
5. Tarmoqning moddiy-texnika resurslaridan to'liq va samarali foydalanish uchun nimalarga e'tibor berish kerak?
6. Hukumatimiz tomonidan tarmoqning moddiy texnika bazasini mustahkamlash bo'yicha qanday tadbirlar amalga oshirilmoqda?

7-BOB: QISHLOQ XO'JALIGI ISHLAB CHIQRISHINI REJALASHTIRISH

1. Rejalashtirishning mohiyati, asosiy tamoyillari va usullari.
2. Qishloq xo'jalik korxonalarida qo'llaniladigan rejalashtirish shakllari.
3. Qishloq xo'jalik korxonalarida yillik ishlab chiqarish biznes-rejasi.

1. Rejalashtirishning mohiyati, asosiy tamoyillari va usullari

Qishloq xo'jaligi korxonalarida ishlab chiqarishni rivojlantirishning ijtimoiy-iqtisodiy, tashkiliy, texnikaviy va texnologik ko'rsatkichlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik va nisbatlarni ta'minlash, rivojlanish yo'llari va sur'atlari, tarmoqlar va bo'linmalar, takror ishlab chiqarishning asosiy bo'g'inlari o'rtasida to'g'ri mutanosiblikni shakllantirish jarayoniga rejalashtirish deb ataladi.

Qishloq xo'jaligi korxonasi va uning ichki ishlab chiqarish bo'linmalari hamda tarmoqlari faoliyatini ifoda etuvchi rejalar ichki xo'jaligi rejalari deb ataladi. Rejalashtirishning asosiy vazifasi korxonada faoliyatini uzluksiz va jadal rivojlantirish, tarmoqlar o'rtasida zarur mutanosiblikni ta'minlash orqali ishlab chiqarish samaradorligini oshirishni ta'minlashdan iborat.

Rejalashtirishning ahamiyati to'g'risida gap ketganda, amerikalik davlat arbobi B.Franklinning quyidagi fikrini keltirib o'tish maqsadga muvofiqdir: "Muvaffaqiyatsiz rejalashtirish – bu muvaffaqiyatsizlikni rejalashtirishdir" ("Fail to planning is planning to fail"). Darhaqiqat, korxonalarda rejalashtirish jarayoniga mas'uliyat bilan yondoshish talab etiladi. Chunki, to'g'ri rejalashtirish muvaffaqiyatga erishishning asosidir.

Qishloq xo'jalik korxonalarida faoliyatini rejalashtirish quyidagi tamoyillarga

tayanib amalga oshiriladi:

Qishloq xo'jaligi tarmog'idagi rejalashtirishda ilmiy tadqiqot institutlari tomonidan ishlab chiqilgan me'yorlardan foydalanilishi muhim hisoblanadi.

- uzviylik va o'zaro bog'liqlik. Ushbu tamoyilga ko'ra strategik, tarmoqda tuzilayotgan istiqbolli, joriy va operativ rejalar o'zaro bir-biri bilan bog'liq, bir-birini to'ldiradigan holda tuzilishi va mamlakatning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti rejasi bilan bog'liqligi ta'minlanishi kerak.

- mutanosiblik va muvozanatlilik. Ushbu tamoyil mamlakat iqtisodiyotining tarmoqlarini mutanosib va uyg'un rivojlantirish qonuniyatlaridan kelib chiqadi. Unga ko'ra korxonalar faoliyatining barcha sohalarini tashkil qilish yagona uyg'unlikda va mutanosiblikda amalga oshiriladi. Buning uchun tarmoqlararo mehnat, moddiy va moliyaviy resurslar balanslari tuziladi.

- reja intizomiga to'la rioya qilish va uni operativ nazorat qilish. Rejalarni amalga oshirish jarayonida turli sabablarga ko'ra reja ko'rsatkichlaridan chetga chiqishlar va belgilangan vazifalarning bajarilmay qolish ehtimollari vujudga kelishi mumkin. Shu tufayli reja ko'rsatkichlarining bajarilishini doimo nazorat qilib borish, yo'l qo'yilayotgan kamchiliklarni o'z vaqtida bartaraf etish, zarur ichki imkoniyatlarni qidirib topish va zarur bo'lganda reja ko'rsatkichlariga tuzatishlar kiritib borish talab etiladi.

Qishloq xo'jaligi korxonalarini faoliyatini rejalashtirish qoidalar, yo'llari va usullari yig'indisi rejalashtirish uslubiyotini tashkil etadi. Qishloq xo'jaligi tarmog'ida rejalarni tuzishda quyidagi usullardan foydalaniladi:

- balans usuli. Ushbu usulning mohiyati shundan iboratki, alohida xo'jalik, u yoki bu soha, qishloq xo'jaligi tarmog'ini rivojlantirish rejasi dastlabki balansni tuzishga asoslanadi. Mazkur balans resurslarga bo'lgan talab va uni qondirish manbalari aks ettiriladi. Bu usulda yer, mehnat, moddiy va moliyaviy resurslar balanslarini tuzish orqali rejaning ayrim bo'limlari va ko'rsatkichlari o'rtasida muvofiqlik hamda mutanosiblik ta'minlanadi.

- me'yoriy usul. Bu usulga ko'ra, qishloq xo'jaligi korxonasi ishlab chiqarish resurslariga bo'lgan ehtiyojlari; barcha iqtisodiy, texnik-iqtisodiy va balans hisob-kitoblari; rejalarning asoslovchi ko'rsatkichlari ilmiy-tadqiqot va loyiha institutlari tomonidan ishlab chiqilgan me'yorlarga asoslanadi. Me'yor deganda ma'lum bir texnikaviy-iqtisodiy

ko'rsatkichlarning ilmiy jihatdan yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan chegaraviy miqdoriga aytiladi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5742-sonli farmoni qabul qilinganligi qishloq xo'jaligi sohasida, xususan, sug'oriladigan yerlardan foydalanishda muhim chora-tadbirlarni amalga oshirish borasida ijobiy o'zgarishlar qilishni taqozo etmoqda. Ushbu farmon bilan "Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish Konsepsiyasi" qabul qilindi. Konsepsiyaga ko'ra, "rentabelligi past bo'lgan paxta, g'alla va boshqa ekin maydonlarini to'liq xatlovdan o'tkazib, unumdorligi va foydalanish samaradorligini oshirish bo'yicha chora-tadbirlar dasturini, shuningdek, ushbu maydonlarda yuqori daromadli ekinlarni joylashtirish bo'yicha takliflarni ishlab chiqish" ko'zda tutilgan.

Shu nuqtai nazardan, rejalashtirish orqali qo'yidagi vazifalar hal etishni ko'zda tutish lozim:

- xo'jalikning tabiiy-iqtisodiy sharoitlarini hisobga olib, ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish va tarmoqlarni bir-biri bilan samarali muvofiqlashtirishni amalga oshirish;

- qishloq xo'jaligida agrar va iqtisodiy munosabatlarni chuqur isloh qilish asosida xususiy mulkchilikni mustahkamlash;

- dehqonning yer va boshqa ishlab chiqarish vositalari, mehnat, moliya va ilmiy texnika resurslaridan oqilona foydalanish imkoniyatlarini hisobga olish;

- fermer xo'jaliklarida ekinlar hosildorligini oshirishning aniq yo'llarini ishlab chiqib, dehqonchilik tarmoqlarida mehnat unumdorligini oshirish, sarf-xarajatlarni kamaytirish evaziga ishlab chiqarish rentabelligini oshirish;

- mahsulot sotish bo'yicha korxonalar tuzgan shartnomalarning bajarilishini ta'minlash;

- fermer xo'jaligida mahsulot yetishtirishning zamonaviy texnologiyalarini o'zlashtirish, ishlab chiqarish jarayoniga ichki va xorijiy investitsiyalarni jalb etishni yo'lga qo'yish orqali eksportga mahsulot chiqarishni yo'lga qo'yish.

Bizningcha, fermer xo'jaliklari faoliyatini rejalashtirish qo'yidagi tamoyillarga asoslanishi lozim:

- rejalashtirish mustaqillikka asoslanishi, ya'ni fermer xo'jaligining ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatini xo'jalik ichida bozor iqtisodiyoti talablariga mos keladigan boshqarish tizimini joriy etish orqali amalga oshirish lozim;

- istiqbol va yillik rejalarning bir-biri bilan uyg'unlashganligiva ilmiy jihatdan asoslanganligini ta'minlash, ya'ni korxonada yetakchi tarmoqdan eng ko'p foyda olish atrofida, rejaning barcha qismlarini bir-biri bilan uyg'unlashtirib, ular o'rtasida mutanosiblikni o'rnatish imkoniyati yaratish;

- xo'jalik iqtisodiyotini barqarorlashtirishda ishlab chiqarish va uni diversifikasiyalash chora-tadbirlarini avvaldan rejalashtirib, xarajatlarni tejashga, mahsulot sifatini yaxshilashga, raqobatdoshligini ta'minlashga e'tibor qaratishi muhim.

Rejalar ilmiy asoslangan va aniq bo'lishi lozim. Hozirgi vaqtda fermer xo'jaliklari faoliyati biznes-reja orqali amalga oshirilmoqda. Biznes reja qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarining aniq g'oyaga asoslangan hamda ishlab chiqarishni tashkil etish, boshqarish va tijorat bilan shug'ullanish istiqbollari yoki hisob-kitoblar majmuasi aks etgan hujjatdir. Ba'zi iqtisodchi olimlarning fikrlariga ko'ra, "biznes rejaning bozor iqtisodiyoti sharoitidagi dolzarbligi qo'yidagi omillar ta'sirida shakllanadi:

birinchidan, sarmoyador, homiy, hissador va bankdan olinadigan pul mablag'larini ishlab chiqarishga jalb etish;

ikkinchidan, o'z xodimlarini maqsad, vazifa va istiqbolga ishonitirish va qiziqitirish;

uchinchidan, o'z g'oyalarining foyda keltirishiga ishonib, rejali va samarali boshqarishni tashkil etish".

Fermer xo'jaliklari o'zlariga birlashtirilgan yer uchastkalari unumdorligini oshirishda qonuniy majburiyatlarni chuqur anglagan holda faoliyat yuritishlari kerak, Bunga muvofiq, yer uchastkasining meliorativ holatini yaxshilash, uning unumdorligini saqlab qolish va oshirish chora-tadbirlarini ko'rishi, biznes-rejada shu maqsad uchun mablag'lar ajratilishini nazarda tutishi lozim.

Qishloq xo'jaligida rejalar tuzishda quyidagi me'yorlardan foydalaniladi:

a) asosiy vositalardan foydalanish (mashinalar unumi me'yorlari, transport vositalari tezligi, quvvatdan foydalanish me'yorlari va hokazo);

b) aylanma vositalardan foydalanish (urug', ozuqa, o'g'it, yonilg'i-moylash materiallari sarfi me'yorlari);

d) mehnat sarfi va mahsulotning mehnat sig'imi – alohida ish turlari bo'yicha mehnat sarfi me'yorlari va boshqalar;

e) ishlab chiqarish jarayonlarining tashkil etilishi – ta'mirlash uchun sarflanadigan vaqt sarfi, zahiralalar, xomashyo, materiallar, yonilg'i-moylash materiallari qoldiqlari me'yorlari va boshqalar;

f) mahsulot sifatini – don tarkibidagi oqsil miqdori, sut tarkibidagi yog' miqdori va hokazo;

g) kapital qo'yilma ajratmalari (1 gektar ekinzorga va hokazo);

h) ishlab chiqarish xarajatlari, rentabellik darajasi va hokazo.

• hisob-variantli usul. Bu usulning mohiyati shundan iboratki, rejaning turli bo'limlarini ishlab chiqishda ishlab chiqarish tarmoqlarini bog'lashning, ekin maydonlari tarkibining, chorva mollarini oziqlantirish ratsionining, ishlab chiqarish jarayonini mexanizatsiyalashning turli variantlari ishlab chiqiladi. Reja variantlarni talashda ikki guruh ko'rsatkichlardan foydalaniladi: birinchisi – mahsulot miqdori va sotish hajmi; ikkinchisi – qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining iqtisodiy samaradorligi (mehnat unumdorligi, mahsulot tannarxi, rentabellik darajasi va hokazo). Ishlab chiqilgan reja variantlari orasidan eng maqbuli tanlab olinadi.

• iqtisodiy-matematik usul. Reja-iqtisodiy ma'lumotlarni qayta ishlash, reja topshiriqlarining optimal variantlarini iqtisodiy-matematik usullar va kompyuter texnologiyalarini larni qo'llamasdan aniqlab bo'lmaydi. Masalan, ekin maydonlarini, poda strukturasi hamda mexanizatsiya ishlarini traktor markalari o'rtasida taqsimlashning optimal yo'llarini aniqlashda juda qo'l keladi. Iqtisodiy-matematik usulni qo'llashda kompyuter texnologiyalari bilan bir qatorda zarur dasturiy ta'minot ham muhim ahamiyatga ega. Katta hajmli ma'lumotlarni qayta

ishlashda STATA, Eviews, SPSS kabi maxsus dasturiy ta'minotlar qo'llaniladi.

- dasturiy-maqsadli usul. Ushbu usul muhim ilmiy-texnikaviy, iqtisodiy va ijtimoiy muammolarni hal etish bo'yicha kompleks dasturlar ishlab chiqish hamda ularning asoslanganligini va yakuniy natijaga yo'naltirilganligini oshirishda ishlatiladi.

2. Qishloq xo'jalik korxonalarida yillik ishlab chiqarish biznes-rejasi

Har bir korxonada bozor munosabatlari sharoitida o'z maqsadi va unga erishish yo'llarini aniqlamasdan, ya'ni o'z faoliyatini rejalashtirmasdan yuqori natijaga erisha olmaydi. Har bir korxonada o'z faoliyatini to'g'ri tashkil etish uchun joriy rejalar bilan bir qatorda istiqbolga mo'ljallangan rejalar hamda u yoki bu masalani hal qilish uchun dasturlar ishlab chiqadi. Korxonada ichki rejalashtirish tizimida biznes-rejalarning o'rni juda katta. Biznes-rejani tuzishda korxonaning hamma mutaxassislari, investorlar va manfaatdor shaxs va subyektlar qatnashishi kerak. Korxonalar moliyaviy faoliyatini boshqarish mexanizmining asosini moliyaviy rejalashtirish tashkil etadi. Moliyaviy rejalashtirish o'zida moliyaviy reja tizimini ishlab chiqish jarayonini va korxonalar rivojlanishida zaruriy moliyaviy resurslar bilan ta'minlash bo'yicha me'yoriy reja ko'rsatkichlarini va joriy moliya yili hamda istiqboldagi moliyaviy faoliyatining samarali rivojlanishini aks ettiradi.

Har bir korxonada bozor munosabatlari sharoitida o'z maqsadi va unga erishish yo'llarini aniqlamasdan, ya'ni o'z faoliyatini rejalashtirmasdan yuqori natijaga erisha olmaydi. Har bir korxonada o'z faoliyatini to'g'ri tashkil etish uchun joriy rejalar bilan bir qatorda istiqbolga mo'ljallangan rejalar hamda u yoki bu masalani hal qilish uchun dasturlar ishlab chiqadi. Korxonada ichki rejalashtirish tizimida biznes-rejalarning o'rni juda katta. Biznes-rejani tuzishda korxonaning hamma mutaxassislari, investorlar va manfaatdor shaxs va subyektlar qatnashishi kerak. Korxonalar moliyaviy faoliyatini boshqarish mexanizmining asosini moliyaviy rejalashtirish tashkil etadi. Moliyaviy rejalashtirish o'zida moliyaviy reja tizimini ishlab chiqish jarayonini va korxonalar rivojlanishida zaruriy moliyaviy resurslar bilan ta'minlash bo'yicha me'yoriy reja ko'rsatkichlarini va joriy moliya

yili hamda istiqboldagi moliyaviy faoliyatining samarali rivojlanishini aks ettiradi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Rejalashtirishning mohiyati nimadan iborat?
2. Qishloq xo'jaligida rejalashtirishning qanday tamoyillari mavjud?
3. Qishloq xo'jaligida rejalashtirishning qanday usullari mavjud?
4. Qishloq xo'jalik korxonalarida tuziladigan rejalarining qanday turlari mavjud?
5. Korxonaning rejalashtirish tizimi o'z ichiga nimalarni oladi?
6. Istiqbol rejalar qanday rejalar va qanday maqsadni ifoda etadi?
7. Yillik ishlab chiqarish biznes-rejasi nima maqsadda tuziladi va qanday bo'limlardan tashkil topadi?
8. Operativ ish-rejalar qanday maqsadlarda tuziladi?
9. Moliyaviy rejalar nima uchun zarur?
10. Biznes-rejaning mohiyati nimadan iborat va u qanday maqsadni ifoda etadi?
11. Investitsion loyihalarni moliyalashtirishga yo'naltirilgan biznes-rejalarni shakllantirishda nimalarga e'tibor qaratish lozim?

8-BOB: QISHLOQ XO'JALIGINI INTENSIVLASHTIRISH

1. Ishlab chiqarishni intesiv rivojlantirishning mohiyati.
2. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirishning ko'rsatkichlari.
3. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirishning asosiy omillari.

1. Ishlab chiqarishni intesiv rivojlantirishning mohiyati

Qishloq xo'jaligining rivojlanishi kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning obyektiv iqtisodiy qonunlari asosida amalga oshadi. Qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish hajminig oshishi ekin maydonlarining kengaytirilishi va chorva mollari sonining ko'payishi hisobiga hamda mavjud ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanish evaziga ta'minlanadi. Ekin maydonlarining kengaytirilishi va chorva mollari sonining ko'payishi hisobiga qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini oshirish rivojlanishning ekstensiv yo'lidir. Ekstensiv yo'l orqali qishloq xo'jaligini rivojlantirishga ishlab chiqarish omillarining miqdoriy o'sishi evaziga erishiladi. Ekstensiv yo'l orqali qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini oshirishda ishlab chiqarish texnika va texnologiyalarini takomillashmagan holda yangi yerlarni o'zlashtirish hisobiga ekin maydonlarini ko'paytirish, chorva mollarini boshini ko'paytirish va qo'shimcha ishlovchilarni jalb etish nazarda tutiladi.

Insoniyat tarixining dastlabki davrlaridan boshlab, insonlar o'z ehtiyojlarini qondirish uchun unumdor yerlarni o'zlashtirib kelganlar. Yangi yerlarni o'zgartirish hozirgi davrda bizning mamlakatimizdagi kabi dunyoning boshqa mamlakatlarida ham davom etmoqda. Lekin, qishloq xo'jaligida foydalanish uchun yaroqli yerlarning tabiatan cheklanganligi va ularni keskin ko'paytirish imkoniyatlarining chegaralanganligi singari qishloq xo'jaligini ekstensiv yo'l orqali rivojlantirish imkoniyatlari ham cheklangan. Bundan tashqari, ekstensiv yo'l orqali rivojlantirish ishlab chiqarish omillaridan samarali foydalanishni ta'minlamaydi. Shu bilan birgalikda dunyo mamlakatlarining rivojlanish tarixi tajribasi shuni

ko'rsatadiki, qishloq xo'jaligini rivojlantirishning samaraliroq shakli bo'lgan intensivlashtirish muhim o'rin tutadi.

Qishloq xo'jaligini rivojlantirishning intensiv yo'lida mahsulot ishlab chiqarishning o'sishi sifat omillari evaziga amalga oshadi, ya'ni ishlab chiqarish resurslaridan samarali foydalanish, ilg'or texnologiyalar, fan-texnika taraqqiyoti natijalari, ishlab chiqarishni va mehnatni tashkil etishning zamonaviy usullarini joriy etish orqali amalga oshiriladi.

Qishloq xo'jaligini rivojlantirishning intensiv yo'li rivojlanishning ekstensiv yo'lini inkor etmaydi. Imkoniyatlar mavjud bo'lgan ayrim hududlarda kengaytirilgan takror ishlab chiqarishning ekstensiv shaklidan ham foydalanish maqsadga muvofiqdir. Ekin maydonlarini kengaytirishda ekologiyaga salbiy ta'sir ko'rsatmaslikka e'tibor berish lozim. Bunda o'rmonlarning kesilishi, yer erroziyasi va boshqa shu kabi salbiy holatlar yuz berishiga yo'l qo'ymaslik kerak. XX asrning 50-60-yillarida O'zbekiston Respublikasi hududida katta maydonlarning o'zlashtirilishi natijasida Amudaryo va Sirdaryo daryolaridan olinadigan suv miqdori keskin ko'paydi va natijada global ekologik muammolardan biri – Orol dengizi muammoasini keltirib chiqardi. Bu kabi ekologik muammolarning kelib chiqishiga yo'l qo'ymagan holda qishloq xo'jaligini rivojlantirishning ekstensiv shaklidan foydalanish lozim.

Amalda bu ikki yo'l ishlab chiqarishning rivojlanishida bir-birini to'ldirib, pirovardida umumiy iqtisodiy samardorlikning ortishiga olib keladi. Ular yagona xo'jalik faoliyatiga xos usullar bo'lib, bir vaqtning o'zida iqtisodiy o'sishda ham miqdoriy (ekstensiv), ham sifat (intensiv) jihatlari mavjud bo'ladi, ammo ularning nisbati har xil mutanosiblikda bo'ladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishning intensivlashtirish nazariyasi avvalom bor yer xususiyatini hisobga olish, uni qishloq xo'jaligida asosiy ishlab chiqarish vositasi ekaniga asoslanadi. Ma'lumki yerning asosiy vosita sifatida muhim xususiyatlaridan biri uning cheklanganligidir. Yerning cheklanganligi o'z navbatida qishloq xo'jaligini intensivlashtirishni taqozo etadi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni qo'shimcha yer maydonlarini o'zlashtirish orqali ko'paytirish

imkoniyatlari cheklanganligi mavjud yerlarning sifatini yaxshilash, ulardan samarali foydalanish zaruriyatini keltirib chiqaradi.

8.1-jadval

Xo'jalik toifalari bo'yicha mavjud asosiy qishloq xo'jaligi texnikalari to'g'risidagi ma'lumotlar (yil oxiriga, dona)

	2020	2021	2022	2023
Fermer xo'jaliklari				
Traktorlar	16	16	18 335	19 762
Yuk avtomobillari	972	518		
Kombaynlar:	927	1 054	925	983
g'alla o'rib-yig'adiganlar	699	671	745	806
ozuqa o'rib-yig'adiganlar	337	320	279	277
Traktor omochlari	3 377	2 850	3 194	3 438
Seyalkalar	4 565	4 864	5 595	6 060
Kultivatorlar	6 565	6 174	6 217	6 446
Traktor-o'rgichlar	1 031	839	859	879
Qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar				
Traktorlar		7 261	7 192	7 242
Yuk avtomobillari	2 306	1 624	1 552	1 638
Kombaynlar:				
g'alla o'rib-yig'adiganlar	1 625	1 140	939	977
ozuqa o'rib-yig'adiganlar	135	122	93	105
Traktor omochlari	2 175	1 708	1 545	1 499
Seyalkalar	2 498	2 002	1 972	2 011
Kultivatorlar	3 055	2 489	2 977	2 930
Traktor-o'rgichlar	411	275	257	275

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2021-yil 1-yanvar holatiga respublikamizning doimiy aholisi soni 34,5 mln. kishini tashkil qilmoqda va 2020-yil 1-yanvar holatiga nisbatan 653,7 ming kishiga yoki 1,9 foizga ko'paygan. Mamlakatimiz aholisi 2020-yining har oyida o'rtacha 54,5 ming kishiga, har bir kunida esa o'rtacha 1,8 ming kishiga oshgan. Aholi sonining ortishi oziq-ovqatga bo'lgan talabning ham o'sishiga olib keladi. Bundan tashqari, mamlakatimiz iqtisodiyoti yuksalib

borishi bilan qishloq xo'jalik mahsulotlarini xomashyo sifatida ishlatadigan sanoat korxonalarini soni va ularning ishlab chiqarish quvvatlari ham ortib bormoqda. Ushbu holatlar qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini barqaror ko'paytirib borishni talab etadi. Ammo suv taqchilligi, ekin maydonlarining cheklanganligi talab darajasidagi qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqarishda jiddiy to'siq bo'lishi ham ta'kidlanmoqda. Bunda muammoning yechimi – qishloq xo'jaligi tarmog'ini intensiv rivojlantirishdir.

Qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirish masalalarini o'rganishda intensivlik, intensivlashtirish darajasi va intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi tushunchalarini bir-birdan ajratish lozim.

Qishloq xo'jaligi korxonalarini ishlab chiqarish vositalari bilan qanchalik yetarli darajada ta'minlangan bo'lsa, ularda ishlab chiqarishni intensiv rivojlantirish bo'yicha imkoniyatlar, ya'ni intensivlik shunchalik yuqori bo'ladi. Xo'jalik toifalari bo'yicha mavjud asosiy qishloq xo'jaligi texnikalari to'g'risidagi ma'lumotlar 8.1-jadvalda keltirilgan.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2020-2023-yillar mobaynida mamlakatimizdagi fermer xo'jaliklarida asosiy turdagi qishloq xo'jaligi texnikalari hisoblanuvchi traktorlar, yuk avtomobillari, g'alla o'rib-yig'adiganlar kombaynlar, seyalkalar, kultivatorlar soni ko'payganligini kuzatishimiz mumkin. Bu holat tarmoqda intensivlikning oshishini ta'minlashga xizmat qilmoqda. Qishloq xo'jalik yerlariga solingan o'g'it to'g'risidagi ma'lumotlar 8.2-jadvalda keltirilgan.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mineral o'g'itlar solish Qoraqalpog'iston Respublikasi, Buxoro, Sirdaryo va Xorazm viloyatlarida ko'paygan, boshqa barcha viloyatlarda 2023-yilda 2020-yilga nisbatan kamayganini ko'rishimiz mumkin. Organik o'g'itlarni qo'llash bo'yicha esa Qoraqalpog'iston Respublikasi, Buxoro, Sirdaryo, Toshkent viloyatlarida ko'paygan, boshqa barcha viloyatlarda 2023-yilda 2020-yilga nisbatan kamayganligini ko'rishimiz mumkin. Organik o'g'itlar solish bo'yicha respublika miqyosida 2021-yilda pasayish kuzatilgan, ya'ni 2021-yilda 2020-yilga nisbatan 15,2 foizni tashkil etgan.

O'g'it solish to'g'risidagi ma'lumotlar (ming tonna)

8.2-jadval

	2020	2021	2022	2023
Mineral o'g'itlar (100 foiz oziq modda hisobida)				
O'zbekiston Respublikasi	2 454,0	2 062,6	2 531,0	2 415,6
Qoraqalpog'iston Respublikasi	162,8	122,0	184,3	174,0
Andijon	163,1	146,6	166,0	157,2
Buxoro	177,7	172,0	191,7	186,0
Jizzax	257,3	168,5	271,0	214,8
Qashqadaryo	343,7	281,5	327,1	322,7
Navoiy	71,3	56,5	68,0	63,4
Namangan	152,8	136,1	148,9	146,4
Samarqand	215,4	174,2	214,7	211,7
Surxondaryo	175,4	156,0	165,4	170,8
Sirdaryo	161,7	156,4	195,9	190,2
Toshkent	227,2	189,0	225,5	218,1
Farg'ona	204,0	166,4	191,6	183,7
Xorazm	148,6	120,2	151,4	149,9
Organik o'g'itlar				
O'zbekiston Respublikasi	2 174,9	1 857,7	2 359,0	2 260,8
Qoraqalpog'iston Respublikasi	162,8	122,0	184,3	174,0
Andijon	162,1	143,2	165,3	151,4
Buxoro	149,0	163,2	191,6	185,5
Jizzax	227,7	135,8	263,3	204,0
Qashqadaryo	319,4	267,2	315,7	315,5
Navoiy	71,3	55,3	67,6	63,7
Namangan	146,8	128,4	141,3	139,9
Samarqand	203,5	169,0	211,2	207,4
Surxondaryo	163,6	146,2	139,0	153,0
Sirdaryo	100,5	141,9	174,4	160,5
Toshkent	180,7	164,9	195,4	200,5
Farg'ona	195,9	151,5	180,1	173,9
Xorazm	91,6	69,1	129,8	131,5

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Intensivlashtirish darajasi esa qishloq xo'jaligi va uning ayrim tarmog'ini xolisona o'sish sur'ati darajasini o'zida aks ettiradi. Mamlakatimizda qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'sish sur'ati 2023-yilda 4,0 foizni tashkil etgan.

Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning o'sish sur'ati to'g'risidagi ma'lumotlar 8.3-jadvalda berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda Sirdaryo viloyati (107,9%), Qoraqalpog'iston Respublikasi (107,6%) va Jizzax viloyatida (106,2%) qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'sish sur'ati yuqori bo'lgan. Toshkent (100,6%%), Qashqadaryo

8.3-jadval.

Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishning o'sish sur'ati, o'tgan yilga nisbatan foizda

	2020	2021	2022	2023
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi yalpi mahsuloti	102,7	103,9	103,6	104,0
Shu jumladan:				
dehqonchilik mahsulotlari	103,2	104,3	103,8	104,3
chorvachilik mahsulotlari	102,1	103,5	103,3	103,7

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

(101,2%) va Navoiy (101,4%) viloyatlarida ushbu ko'rsatkich past bo'lgan. Surxondaryo viloyatida esa 2019-yilda qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarish hajmining o'sish sur'ati 103,1 foizni tashkil etgan.

Intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi esa ekin maydoni birligi hisobiga olingan hosil, ya'ni hosildorlik darajasi hamda chorva moli bosh soni hisobiga olingan mahsulot, ya'ni mahsuldorlik darajasi o'sishini o'zida aks ettiradi.

Mamlakatimizda qishloq xo'jalik ekinlari hosildorlik darajasi to'g'risidagi ma'lumotlar 8.4-jadvalda berilgan.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, sabzavot va poliz ekinlari bo'yicha o'rtacha hosildorlik darajasi so'nggi yillarda pasayish tendensiyasiga ega.

Qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligi, sentner/gektar

	2020	2021	2022	2023
Don	41,8	40,9	43,4	47,9
shu jumladan:				
bug'doy				
arpa	45,4	46,1	47,2	52,1
makkajo'xori don uchun	14,4	11,8	11,4	14,9
sholi	46,3	44,7	48,1	56,7
dukkakli	31,6	33,6	34,5	38,5
Kartoshka	13,4	17,0	17,7	18,2
Sabzavotlar	213,4	201,7	203,4	204,7
Poliz	234,4	236,0	238,1	231,1
	168,3	176,2	170,2	189,9

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Bundan ko'rinadiki, mamlakatimizda qishloq xo'jaligini intensiv rivojlantirish bo'yicha hal etilishi lozim bo'lgan masalalar mavjud.

Hosildorlik darajasi tarmoqda faoliyat yurituvchi tadbirkorlik shakllari bo'yicha ham keskin farq qilishini ko'rishimiz mumkin. Masalan, O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yilda kartoshka hosildorligi respublikamiz bo'yicha o'rtacha gektaridan 216,3 sentnerni tashkil etgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich fermer xo'jaliklarida 174,2 sentnerni, dehqon xo'jaliklarida esa 226,3 sentnerni tashkil etgan. Bu qishloq xo'jaligida intensivlashtirish jarayonlariga e'tiborni yanada kuchaytirish lozimligini ko'rsatadi.

1. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirishning ko'rsatkichlari

Qishloq xo'jaligini intensiv rivajlantirish darajasi natura va qiymat ko'rsatkichlari yordamida aniqlanadi. Natura ko'rsatkichlar yordamida xo'jalikdagi tarmoqlar va ularning bir-birlari bilan qanchalik bog'langanligi hamda ayrim tarmoqchalar va ekin turlari bo'yicha qancha mahsulot yetishtirilganligini aniqlash mumkin:

- har bir gektar ekinzorga to'g'ri keladigan mineral va mahalliy o'g'it. Bu ko'rsatkich yerning iqtisodiy unimdorlik darajasiga ta'sir etish ko'lamini o'zida ifoda etadi;

- yer fondida ekin maydonlari hissasini ko'paytirish. Bu ko'rsatkich yerdan qay darajada foydalanilayotganligini ko'rsatadi;

- sug'orilib dehqonchilik qilinadigan yerlarning umumiy yer maydoniga nisbati. Bu ko'rsatkich tuproqning iqtisodiy unimdorligi o'sish darajasini ifodalaydi;

Qishloq xo'jaligini intensiv rivojlanish darajasini o'zida aks ettiruvchi qiymat ko'rsatkichlari quyidagilardan iborat:

1) bir gektar yer maydoniga to'g'ri kelgan ishlab chiqarish xarajatlari. Bu ko'rsatkich quyidagi formula yordamida aniqlanadi.

$$Id = \frac{IC \cdot X}{Q \cdot Y}$$

Bu ko'rsatkich qishloq xo'jaligining qay darajada intensiv rivojlanganligini o'zida aks ettiradi;

2) bir gektar yer hisobiga to'g'ri kelgan ishlab chiqarish asosiy vositalari qiymati. Bu ko'rsatkich har bir gektar yer maydoni hisobiga qancha ishlab chiqarish vositalari to'g'ri kelishini o'zida aks ettiradi. Ushbu ko'rsatkich quyidagi formula yordamida aniqlanadi:

$$Id = \frac{AVq}{Q \cdot Y}$$

Shunday qilib, intensivlashtirishning natura va qiymat ko'rsatkichlari yordamida intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorlik darajasini aniqlash mumkin.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi samaradorligini oshirishning hal qiluvchi sharti har bir gektar yerdan va har bir bosh moldan olinadigan mahsulotni ko'paytirish hisoblanadi. Intensivlashtirish jarayoni nafaqat bir gektar yerga yoki bir bosh molga qo'shimcha mablag'ning o'sishini bildirib qolmasdan, balki ulardan samarali foydalanishni ham bildiradi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi sarflangan xarajatlar hajmiga taqqoslaganda har bir gektar yerdan arzon va yuqori sifatli mahsulotni yuqori sur'atda olishda ifodalanadi.

Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligini oshirish, yer, moddiy texnika va mehnat resurslaridan faol foydalanish, tabiiy va iqtisodiy sharoitlarni har tomonlama hisobga olishni talab qiladi. Qishloq xo'jaligini rivojlantirishga sarflanadigan xarajatlar oqilona sarflanishi kerakki, bunda xo'jalik har bir birlik xarajat evaziga ko'proq mahsulot va maksimum foyda olishi kerak.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirishning iqtisodiy samaradorligi ko'rsatkichlar tizimi orqali aniqlanadi. Ular orasida muhimlari quyidagilar:

1) bir gektar yer maydonga to'g'ri kelgan yalpi mahsulot:

$$Si = \frac{YM}{QXY}$$

2) bir gektar qishloq xo'jaligiga yaroqli yerga to'g'ri kelgan yalpi daromad:

$$Si = \frac{ID}{QXY}$$

Bu ko'rsatkich ancha takomillashgan ishlab chiqarish vositalarida, ilg'or texnologiyada, qishloq xo'jaligi ekinlarining samarali navi va mollar zoti hamda boshqalarda bajarilgan, qo'shimcha mablag'lardan ancha oqilona foydalanishni aks ettiradi.

3) bir gektar qishloq xo'jaligiga yaroqli yerga to'g'ri kelgan sof foyda:

$$Si = \frac{SF}{QXY}$$

4) bir birlik mehnat sarfi hisobiga ishlab chiqarilgan yalpi mahsulot (yalpi va sof daromad) hajmi:

$$Si = \frac{YM}{MS}$$

5) bir birlik asosiy va aylanma ishlab chiqarish fondlari hisobiga olingan yalpi mahsulot (yalpi va sof daromad):

$$Si = \frac{YM}{AF - AyF}$$

Qishloq xo'jaligini intensivlashtirish, uning yo'nalishiga, sur'atiga va samaradorligiga ta'sir ko'rsatadigan ko'p omillarga bog'liq.

Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishda muhim rol qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida fan-texnika taraqqiyotini rivojlantirishga tegishli. U o'z ichiga nafaqat mashina texnikasidagi taraqqiyotni, balki ishlab chiqarishni tashkil qilish va texnologiyasidagi, fanni rivojlantirishdagi, ilg'or tajribadan foydalanishdagi taraqqiyotni ham oladi.

Tuproqni ishlashni yaxshilash, qo'shimcha organik va mineral o'g'itlar solish, meliorativ ishlarni o'tkazish, barcha kompleks agrotexnik tadbirlarni bajarish tuproqning iqtisodiy unumdorligini oshirishga, dehqonchilik va chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarishni o'stirishga imkon beradi.

3. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirishning asosiy omillari

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini intensivlashtirish ko'p jihatli jarayon bo'lib, hozirgi sharoitda qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning quyidagi omillari muhim ahamiyat kasb etadi:

1) tarmoqda bozor munosabatlarni takomillashtirish. Qishloq xo'jaligini yuksaltirishni birlamchi masalalaridan biri qishloqda bozor munosabatlarni takomillashtirish, qishloq xo'jaligida faoliyat yurituvchi tadbirkorlik subyektlarida mahsulot tannarxini pasaytirish, yuqori sifatli mahsulotlar yetishtirish hajmini ko'paytirishga intilish hissini uyg'otish, buning uchun ularda yerga nisbatan egalik huquqini qaytarish, o'zaro munosabatlarni bozor tamoyillari asosida tashkil etish lozim. Qishloq xo'jaligida amalga oshirilayotgan iqtisodiy islohotlarning asosida - tarmoqda faoliyat yurituvchi tadbirkorlik subyektlariga mustaqil harakat etish, tadbirkorlik va tashabbuskorligini amalga oshirishga zamin yarata oladigan xo'jalik yuritishning turli mulkchilikka va shakliga asoslangan muhitni yaratishdir.

2) yetishtirilgan mahsulotlarni saqlash, ularning nobudgarchiligi oldini olish. Qishloq xo'jaligining mavsumiylik xususiyati unga mutanosib holda ishlab chiqarish infratuzilmasini rivojlanishiga bo'lgan talabni yanada oshiradi. Tarmoqda turli xo'jalik yuritish va mulkchilik shakllarini keng rivojlantirish orqali ishlab chiqarilgan mahsulotlarni saqlash, qayta ishlash shaxobchalarini tashkil etish imkoniyatlari yuzaga keladi.

Mahsulotlarni saqlash tizimini rivojlantirish qishloq xo'jalik mahsulotlari pishadigan mavsumda narxlarning keskin pasayishining oldini oladi. Buning natijasida qishloq xo'jalik mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarning me'yor darajasida sof foydaga erishishi va buning natijasida mazkur mahsulot ishlab chiqarishni kengaytirilgan takror ishlab chiqarish shaklida davom ettirish imkonini beradi, ishlab chiqarishni intensivlashtirishdan moddiy manfaatdorligini ta'minlaydi. Shu bilan birga bu qish-bahor oylarida qishloq xo'jalik mahsulotlari narxining keskin ko'tarilib ketishining oldini ham holadi.

4) qishloq xo'jaligini melioratsiyalash. Qishloq xo'jaligida sug'orish, zax qochirish, sho'rni yuvish tadbirlarini o'z vaqtida, sifatli amalga oshirish intensiv rivojlanishda muhim omillar jumlasiga kiradi.

5) resurs talabchanligi kam bo'lgan intensiv texnologiyalarni qo'llash. Resurs tejankor texnologiyalarni qo'llash muhim ahamiyatga ega bo'lib, ularning asosiy yo'nalishlari quyidagilardan iborat: suv tejoychi sug'orish usullaridan foydalanish, zamonaviy, tejankor va mehnat unumdorligi yuqori qishloq xo'jalik texnikalaridan foydalanish orqali agrotexnik tadbirlarni amalga oshirish muddatlarini qisqartirish va sifatini oshirish, yerdan va boshqa asosiy vositalardan samarali foydalanishni ko'zda tutadigan ishlab chiqarishni joylashtirishning ratsional sxemalarlarini ishlab chiqish va boshqalar.

6) qishloq xo'jalik ekinlarining yuqori hosilli, kasalliklarga chidamli, mahalliy sharoitlarga mos navlarini ishlab chiqarishga tatbiq etish;

7) chorva mollarining yuqori mahsuldorlik ko'rsatkichlariga ega, kasalliklarga chidamli, mahalliy sharoitlarga mos zotlarini ishlab chiqarishga tatbiq etish;

8) chorva mollarini saqlash va boqish yo'nalishlarda intensiv texnologiyalarni joriy etish. Chorvachilikda texnologiyalarni takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari: chorva mahsulotlari ishlab chiqarishni sanoat asosiga o'tkazish, chorva mollarining tarkibi sifatini va ularning ozuqa bazasini yaxshilash. Chorvachilikni rivojlanishida uning mustahkam ozuqa bazasini yaratish muhim bo'lib, ozuqa tarkibi, miqdori va uning sifatini yaxshilashga qaratilgan tadbirlarni o'z ichiga oladi.

Qishloq xo'jaligida ayrim tadbirlar bir vaqtning o'zida ham ekstensiv, ham intensiv rivojlanishga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, hozirgi vaqtda mamlakatimiz qishloq xo'jaligida mavjud bo'lgan sug'orish tizimida 40 foizga yaqin suv yo'qotilmoqda. Ushbu sug'orish tizimining holatini yaxshilash orqali mavjud suvlardan foydalanish samaradorligi oshadi, ya'ni qishloq xo'jaligining intensiv yo'lda rivojlanishiga olib keladi. Sug'orish tizimining holatini modernizatsiyalash orqali tejab qolingan suv o'z navbatida yangi yerlarni o'zlashtirish imkonini ham beradi..

Qishloq xo'jaligini intensivlashtirish samaradorligini oshirish yo'llari quyidagilar:

- qishloq xo'jaligida fan-texnika taraqqiyotini rivojlantirish;

- qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida investisiya va kapital

qo'yilmalarning o'sishini ta'minlash;

- qishloq xo'jaligi moddiy-texnika bazasini mustahkamlash;

- ishlab chiqarish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish darajasini

oshirish;

- qishloq xo'jaligini kimyolashtirishni rivojlantirish (mineral o'g'itlar solish va o'simliklarni kimyoviy himoya qilish vositalarni qo'llash);

- qishloq xo'jaligini melioratsiyalash (sug'orish, zaxini qochirish, boshqa ishlarni rivojlantirish);

- qishloq xo'jaligi uchun kadrlar tayyorlashni takomillashtirish.

Intensivlashtirishni izchillik bilan amalga oshirishning muhim sharti

qishloq xo'jaligiga ajratilgan kapital quyilmalarning o'sishidir.

Qishloq xo'jaligining rivojlanishi kengaytirilgan takror ishlab chiqarish qonuni asosida amalga oshadi va ekstensiv va intensiv yo'llaridan foydalaniladi. Ekstensiv shaklidagi qishloq xo'jaligini rivojlantirish deganda mahsulot ishlab chiqarish va samaradorlikni o'sishini miqdoriy omillar evaziga - yangi yerlarni o'zlashtirish hisobiga ekin maydonlarini ko'paytirish, chorva mollarini bosh sonini ko'paytirish va qo'shimcha ishlovchilarni jalb etish orqali erishilishi tushuniladi.

Qishloq xo'jaligini rivojlantirishni intensiv shaklida mahsulot ishlab chiqarishning o'sishi sifat omillari evaziga, ya'ni nisbatan takomillashtirilgan

zamonaviy ishlab chiqarish resurslarini tatbiq etish (ulardan to'la va samarali foydalanish), o'simlikchilik va chorvachilikning mahsuldorligiga ijobiy ta'sir etuvchi ilg'or texnologiya, fan-texnika taraqqiyoti natijalari, ishlab chiqarishni va mehnatni tashkil etishning zamonaviy usullarini joriy etish orqali amalga oshiriladi. Ular yagona xo'jalik faoliyatiga xos usullar bo'lib, bir vaqtning o'zida iqtisodiy o'sishda ham miqdoriy (ekstensiv), ham sifat (intensiv) jihatlari mavjud bo'ladi, ammo ularning nisbati har xil mutanosiblikda bo'ladi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Intensiv rivojlanishning mohiyati nimadan iborat?
2. Ekstensiv rivojlanish deganda nimani tushunasiz?
3. Intensivlashtirishning mohiyatini tushuntiring.
4. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning zaruriyati nimadan iborat?
5. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishning intensivlashtirish nazariyasi nimaga asoslanadi?
6. Qishloq xo'jaligini intensivlashtirishning qanday omillari mavjud?
7. Intensivlik deganda nimani tushunasiz?

9-BOB. ISHLAB CHIQRISH FUNKSIYALARI

1. Ishlab chiqarish omillari va texnologiyasi
2. Bir o'zgaruvchili omil bilan ishlab chiqarish
3. Ikki o'zgaruvchili omil bilan ishlab chiqarish
4. Ishlab chiqarish va samaradorlik

1. Ishlab chiqarish omillari va texnologiyasi

Firmalarni (korxonalarni) iqtisodiy boshqarishda ishlab chiqarish va sarf- xarajatlar asosiy o'rinni egallaydi. Masalan: ishlab chiqarish jarayonida qaysi resursdan qancha miqdorda jalb etish maqsadga muvofiq? Korxonada maksimal darajada mahsulot ishlab chiqarish uchun ishlab chiqarish resurslarini (omillarini) qanday nisbatda birlashtirish talab qilinadi? Agar korxonada mahsulot ishlab chiqarishni ko'paytirmoqchi bo'lsa, ishchilarni ko'proq yollashi kerakmi yoki ko'proq texnika va uskunalarni jalb etgani ma'qulmi? Bu kabi savollarga ishlab chiqarish nazariyasini o'rganish orqali javob topish mumkin.

Ishlab chiqarish – korxonalarining asosiy faoliyat turi bo'lib, u kerakli mahsulotlarni tayyorlash uchun ishchi kuchi, mashina va uskunalarni hamda xomashyo-materiallardan ma'lum nisbatda (kombinatsiyada) foydalanish jarayonidir. Ishlab chiqarish cheklangan resurslardan foydalangan holda eng yaxshi natijaga erishish maqsadida amalga oshiriladi. Ishlab chiqariladigan mahsulot miqdori, ushbu tovarlarni ishlab chiqarish uchun sarflanadigan resurslar hajmiga va ishlab chiqarishda foydalanilayotgan texnologiyaning holati va darajasiga bog'liq.

1. **Texnik ma'noda ishlab chiqarish jarayoni** – inson ehtiyojlarini qondirish maqsadida resurslarni tayyor mahsulotga aylantirishga qaratilgan texnologik jarayonlardir.

2. **Iqtisodiy ma'noda ishlab chiqarish jarayoni** – ishlab chiqarishga sarflangan xarajatlarga qaraganda yuqori qiymatga ega mahsulot yaratish jarayonini anglatadi.

Firmalar tovarlar va xizmatlar ishlab chiqarish uchun bir qator resurslardan (ishlab chiqarish omillaridan) foydalanadi. Ishlab chiqarish omillari

deganda mahsulot ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan barcha resurslar tushuniladi. Ularni quyidagi kategoriyalarga ajratish mumkin: 1. Yer. 2. Kapital. 3. Materiallar (xomashyo va butlovchi qismlar). 4. Ishchi kuchi. 5. Tadbirkorlik qobiliyati. 6. Axborot.

1. «Yer» kategoriyasiga ishlab chiqarishga jalb etiladigan barcha tabiiy resurslar, ya'ni tabiat in'om etgan yer va yerosti boyliklari kiradi. Bu kategoriyaga ekin maydonlari va yaylovlar, o'rmonlar, yer osti tabiiy qazilma boyliklari, suv resurslari va boshqalar kiradi.

2. «Kapital» yoki «Investitsion resurslar» barcha ishlab chiqarilgan ishlab chiqarish vositalarini, ya'ni bino-inshootlar, asbob-uskunalar, mashina va texnika vositalari, fabrika va zavodlar, uzatuvchi qurilmalar, kompyuter va axborot-kommunikatsiya vositalari va boshqa uzoq muddat xizmat qiladigan asosiy vositalarni qamrab oladi.

3. **Xomashyo materiallari** kapitaldan ishlab chiqarish jarayonida ishtirok etish davomiyligiga qarab farq qiladi. Ular ishlab chiqarish jarayonida faqat bir marta ishtirok etib, yangidan yaratilayotgan mahsulot tarkibiga kiradi va o'zining qiymatini unga to'liq ko'chiradi.

4. «Ishchi kuchi» termini insonning tovarlar va xizmatlar yaratish jarayonida foydalaniladigan barcha aqliy va jismoniy qobiliyatini aks ettiradi. Mashinist, haydovchi, dehqon, chilangar, iqtisodchi, injener – ya'ni barcha ishchi hamda xodimlar tomonidan bajariladigan ishlar «ishchi kuchi» tushunchasi orqali ifodalanadi.

5. **Tadbirkorlik qobiliyati** – bu inson resursining alohida turi. Tadbirkor ishlab chiqarishda foydalaniladigan yer, kapital, xomashyo, ishchi kuchi va axborot resurslarini birlashtirish mas'uliyatini o'z zimmasiga oladi. Resurslarni birlashtirishda katalizator rolini bajarish orqali u ishlab chiqarishning harakatlantiruvchi kuchi sifatida yuzaga chiqadi. Tadbirkor – ishlab chiqarishda nafaqat o'z sarmoyasini, balki vaqti, mehnati hamda ishbilarmonlik sha'nini ham tavakkalchilik ostiga tikib harakat qiladi.

6. **Axborot** – iqtisodiy resurslarning nisbatan yangi turi bo'lib, usiz ishlab chiqarishni samarali tashkil etish mumkin emas.

Ishlab chiqarish munosabatlari birinchi navbatda mahsulot ishlab chiqarishdagi texnologik jarayonlardir. **Texnologiya** – bu tovarlar va

xizmatlarni ishlab chiqarish to'g'risidagi amaliy bilimlardir. Ma'lumki, texnologiyaning takomillashuvi fanda va texnikadagi yangi yutuqlarni ishlab chiqarish jarayoniga joriy qilish orqali boradi. Yangi texnologiya ishlab chiqarish usullaridan foydalanishni, yangi mashina va yangi ishlab chiqarish usullaridan foydalanishni, yangi mashina va mexanizmlardan yanada yuqori malakaga ega bo'lgan mehnatdan foydalanishni taqozo qiladi. Yangi texnologiya yangi turdagi mahsulotlarni yaratishga yordam beradi. Yangi texnologiya mahsulot sifatini oshirishga, ish sharoitlarini yaxshilashga, berilgan resurslar miqdori o'zgartirilmagan holda ishlab chiqariladigan mahsulot miqdorini oshirishga, xarajatlarni kamaytirishga olib keladi.

Ishlab chiqarish funksiyasi. Sarflanadigan ishlab chiqarish omillari miqdori bilan, ushbu omillardan foydalangan holda maksimal ishlab chiqariladigan mahsulot miqdori o'rtasidagi bog'liqlikni ishlab chiqarish funksiyasi orqali ifodalash mumkin.

Ishlab chiqarish funksiyasi foydalaniladigan har bir ishlab chiqarish omillari sarfi majmuasidan maksimal Q miqdorda mahsulot ishlab chiqarishni ko'rsatadi. Agar omillar majmuasi sarfi kapital, mehnat va materiallardan iborat bo'lsa, ishlab chiqarish funksiyasi quyidagi ko'rinishda bo'lishi mumkin:

$$Q = f(K, L, M) \quad (1)$$

bu yerda:

Q - berilgan texnologiyada maksimal ishlab chiqariladigan mahsulot miqdori;

K - kapital;

L - mehnat;

M - materiallar.

Agar ishlab chiqarish funksiyasi ikkita, K (kapital) va L (mehnat) omillariga bog'liq bo'lsa, ishlab chiqarish funksiyasi quyidagicha yoziladi:

$$Q = f(K, L) \quad (2)$$

Ushbu funksiyada mahsulot ishlab chiqarish hajmi ikkita ishlab chiqarish omiliga bog'liq - kapital va mehnatga. Masalan, ishlab chiqarish funksiyasi yordamida non ishlab chiqarish kombinatida mehnat resurslaridan va kapitaldan foydalangan holda qancha non mahsulotini

ishlab chiqarish mumkinligini ifodalash mumkin, yoki qishloq xo'jalik korxonasining berilgan mehnat resurslaridan va texnikadan (ishchilarning fond bilan qurollanganlik darajasida) foydalangan holda ma'lum vaqt oralig'ida qancha mahsulot ishlab chiqarishini ifodalash mumkin.

Mahsulot ishlab chiqarish ko'proq qo'l mehnatiga asoslangan bo'lsa (masalan, nonni qo'l mehnati asosida ishlab chiqarilsa), u holda ishlab chiqarish funksiyasini faqat sarflangan mehnatga bog'liq ravishda yozish mumkin:

$$Q = f(L) \quad (3)$$

Agar mahsulot ishlab chiqarishda ko'proq kapital ishtirok etsa, ya'ni mahsulot ishlab chiqarish yuqori kapital sig'imiga ega bo'lsa, ishlab chiqarish funksiyasini $Q = F(K)$ ko'rinishida yozish mumkin.

Ta'kidlash joizki, (1), (2) va (3) tenglamalar ishlab chiqarishning ma'lum texnologiya-sida qo'llanilishi mumkin. Agar texnologiya o'zgarsa, ya'ni yangi texnologiya qo'llansa, mahsulot ishlab chiqarish hajmi resurslar hajmi o'zgaraganda ham o'sishi mumkin.

Xulosa qilib aytganda, ishlab chiqarish funksiyasi - sarflanayotgan omillar kombinatsiyasi va ishlab chiqariladigan mahsulot hajmi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ifodalaydi va quyidagi xususiyatlarga ega:

- ma'lum bir texnologiya darajasini ifodalaydi;
- omillardan foydalanishni muqobil variantlarini ifodalaydi;
- har bir sarflangan omillar kombinatsiyasi uchun mahsulot ishlab chiqarishning maksimal hajmini aks ettiradi;
- resurslardan optimal va samarali foydalanish chegaralarini aks ettiradi.

2. Bir o'zgaruvchili omil bilan ishlab chiqarish

Muayyan ishlab chiqarish omilini qancha miqdorda jalb etish to'g'risida qaror qabul qilishda, firmalar shu omillarga sarflanadigan xarajatlar bilan olinadigan natijani taqqoslash joiz. Ba'zan xarajatlar va foydani tahlil etishda, ishlab chiqarish omillari sarfini oshirish natijasida olinadigan chekli (qo'shimcha) mahsulotga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq sanaladi. Boshqa holatlarda, o'rtacha qiymatlar asosida tahlilni amalga oshirish mumkin.

Ishlab chiqarishda foydalaniladigan kapital sarfi o'zgarmas, mehnat sarfi esa o'zgaruvchan omil bo'lgan qisqa muddatli oraliqdagi holatni qaraymiz. Bu holatda mahsulot hajmini ko'paytirishning yagona yo'li mehnat sarfini oshirish hisoblanadi. Firma menejerlari oldida mahsulot hajmini ko'paytirish uchun aynan qancha qovshimcha ishchi kuchini yollash va qancha mahsulot ishlab chiqarish masalasi turadi. Buning uchun esa mehnat sarfini (L) oshirganda mahsulot hajmi qanchaga ko'payishini bilish zarur.

Har bir ishchining ishlab chiqarish jarayoniga qo'shgan hissasini o'rtacha va chekli mahsulot ko'rsatkichlari orqali aniqlash mumkin. Ma'lum vaqt oralig'ida jami ishlab chiqarilgan mahsulotni umumiy mahsulot desak, o'rtacha mahsulot - umumiy mahsulotni ushbu mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflangan o'zgaruvchan ishlab chiqarish omillari sarfiga nisbati bilan aniqlanadi:

$$AP = \frac{Q}{F}$$

Bu yerda: Q - umumiy mahsulot miqdori; AP - o'rtacha mahsulot miqdori; F - sarflangan resurslar miqdori.

Chekli mahsulot - bu o'zgaruvchan resurslar kombinatsiyasini kichik miqdorda qo'shimcha sarfi hisobidan umumiy mahsulotning o'sgan qismiga aytiladi. Masalan, ishlab chiqarishda bitta omil, ya'ni faqat

$$MP_L = \frac{\Delta Q}{\Delta L};$$

mehnat saflansa chekli mahsulot MP_L quyidagicha aniqlanadi:

Bu yerda DQ - qo'shimcha birlik mehnat sarfi (DL) hisobiga ishlab chiqarilgan qo'shimcha mahsulot miqdori.

Agar ishlab chiqarishda mehnat sarfi o'zgarmas bo'lib, mahsulot ishlab chiqarish faqat kapitalga bog'liq bo'lsa, chekli mahsulot MP_K

ga teng:

$$MP_K = \frac{\Delta Q}{\Delta K};$$

Bu yerda: DQ - bir birlik qo'shimcha kapital sarfiga nisbatan

ishlab chiqarilgan qo'shimcha mahsulot; DK - qo'shimcha sarflangan kapital.

Quyidagi jadvalda bir o'zgaruvchi omil qatnashgandagi ishlab chiqarish miqdori ko'rsatilgan.

Birinchi ustun ishlab chiqarishda qatnashgan kapitalning o'zgarmasligini ko'rsatib turibdi. Ikkinchi ustunda mehnat sarfi keltirilgan. Bir birlik mehnat sarfiga to'g'ri keladigan mahsulot o'rtacha mahsulot bo'lib, u to'rtinchi ustunda keltirilgan. O'rtacha mahsulot ishlab chiqarilgan mahsulotni umumiy mehnat sarfiga nisbati bilan aniqlanadi. O'rtacha mahsulot ishlab chiqarish hajmi 84 birlikka yetguncha ortib, undan keyin qisqarib boradi. Beshinchi ustunda mehnat sarfining chekli mahsuloti keltirilgan. U qo'shimcha bir birlik mehnat sarfi hisobidan ishlab chiqarilgan qo'shimcha mahsulot miqdori bo'lib, mahsulot ishlab chiqarish hajmini ko'rsatuvchi uchinchi ustundagi har bir mahsulot miqdoridan undan oldingi ishlab chiqarilgan mahsulot miqdorini ayirish orqali aniqlanadi.

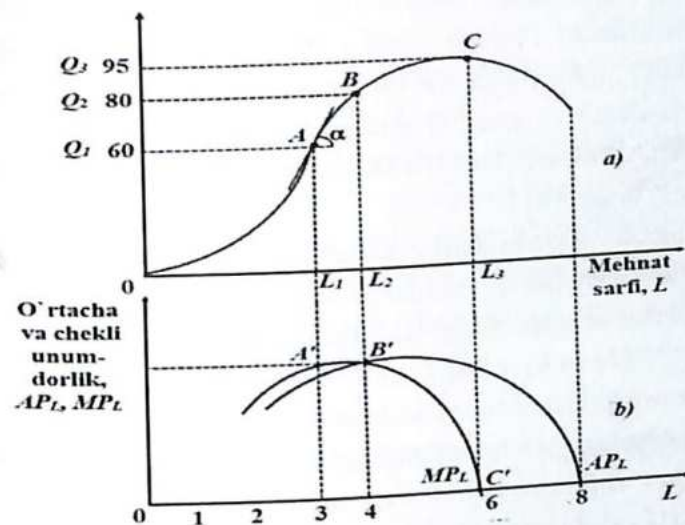
9.1-jadval

Bir o'zgaruvchi omil qatnashgandagi ishlab chiqarish

Kapital sarfi, K	Mehnat sarfi, L	Mahsulot ishlab chiqarish hajmi, Q	O'rtacha mahsulot, $AP = \frac{Q}{L}$	Cekli mahsulot, $MP_L = \frac{\Delta Q}{\Delta L}$
15	0	0	-	-
15	2	32	16	16
15	4	80	20	24
15	5	95	19	15
15	6	108	18	13
15	7	112	16	4
15	8	112	14	0
15	9	108	12	-4
15	10	100	10	-8

Masalan, kapital sarfi o'zgarmas bo'lganda (15 birlik) mehnat sarfining ikki birlikdan to'rt birlikka o'zgarishi mahsulot ishlab chiqarishni 32 birlikdan 80 birlikka oshiradi, demak qo'shimcha bir birlik mehnat sarfi $80-32=48$ birlik qo'shimcha mahsulot yaratadi. O'rtacha mahsulotdek,

chekli mahsulot ham dastlab o'sib, keyinchalik kamayib boradi (ya'ni, u 4 birlik mehnat sarfigacha o'sib, mehnat sarfi 4 birlikdan oshganda kamayib boradi). Shuni esdan chiqarmaslik kerakki, chekli mahsulot miqdori mehnatga va boshqa kapital sarfiga ham bog'liq.

9.1-rasm. Bir o'zgaruvchi omil (L -mehnat) sarfiga ishlab chiqarish grafigi

Omillar unumdorligining kamayish qonuni. Ishlab chiqarishda o'zgaruvchan omillar sarfini oshirib borish mahsulot hajmini oshishiga olib keladi. Ammo bu o'sish qo'llanilayotgan texnologiyalar doirasida ma'lum bir chegaraga ega. Biror bir o'zgaruvchan ishlab chiqarish omili sarfini oshirib borganda (boshqa omillar sarfi o'zgarmaganda), shunday bir nuqtaga erishiladiki, shu nuqtadan boshlab qo'shimcha sarflangan omil birligi ishlab chiqarish hajmini kamaytirishiga olib keladi. Aytaylik qo'llanilayotgan asbob-uskunalar (kapital) hajmi o'zgarmasdan ishchi kuchi sarfi oshirib borilmoqda (9.1-rasm).

Agar biz o'zgaruvchan omil sifatida mehnat sarfini qarasaq (kapital sarfi o'zgarmaganda), mehnat sarfi kichik miqdorda oshganda mahsulot ishlab chiqarish hajmini anchagina oshiradi, nima uchun deganda, boshlang'ich davrda mehnat sarfining oshishi kapitaldan to'liqroq foydalanish imkonini beradi.

Natijada umumiy (TP), o'rtacha (AP) va chekli mahsulot (MP) oshadi. Lekin keyinchalik ishchilar sonining yanada oshishi (kapital hajmi o'zgarimganda) chekli mehnat unumdorligini kamayishiga olib keladi, ya'ni omil unumdorligining kamayish qonuni ishlay boshlaydi.

Unumdorlikning kamayish qonuni ma'lum bir ishlab chiqarish bosqichlarida o'rinalidir. Ishlab chiqarishning **birinchi bosqichida** mehnat sarfini oshirish kapitaldan unumliroq foydalanishga yordam beradi, natijada chekli va umumiy unumdorlik darajasi oshadi. Bu chekli va o'rtacha mahsulotni oshishida o'z ifodasini topadi, bunda $MP > AP$ (9.1-rasmdagi O va L_1 oraliq).

Ikkinchi bosqichda mehnat sarfini yana oshirish kapitaldan foydalanish samaradorligini kamaytiradi. Natijada chekli mahsulot hajmi kamaya boshlaydi va o'rtacha mahsulotga teng bo'lib qoladi:

$$MP = AP \quad (L_1 \text{ va } L_2 \text{ oraliq}).$$

Uchinchi bosqichda o'zgaruvchan omil unumdorligi yanada pasayib, chekli mahsulot hajmi o'rtacha mahsulot hajmidan kichik bo'ladi $MP < AP$. Natijada umumiy mahsulot hajmi o'zgaruvchan omillar sarfiga nisbatan sekinroq o'sadi (L_2 va L_3 oraliq).

Nihoyat, **to'rtinchi bosqichga** erishiladi va bunda chekli mahsulot hajmi nolga tenglashadi $MP = 0$. Natijada o'zgaruvchan omil sarfini o'stirish umumiy mahsulot hajmini (TP) kamayishiga olib keladi (L_3 dan keyingi oraliq). Bu holat **omillar sarfi unumdorligining kamayishi qonuni** degan nom olgan.

O'rtacha va chekli mahsulotlar egri chiziqlari o'rtasida mustahkam bog'liqlik mavjud. Chekli mahsulot (MP) chizig'i o'rtacha mahsulot (AP) chizig'idan yuqorida yotganda ($MP > AP$) o'rtacha va umumiy mahsulot (TP) hajmi oshadi. Bunday holatda qo'shimcha ishchi kuchini yollash o'zini oqlaydi.

Chekli mahsulot (MP) va o'rtacha mahsulot (AP) chiziqlari kesishgandan so'ng mahsulot hajmi oshishiga nisbatan o'zgaruvchan omil sarfini oshishi ko'proq bo'ladi va bu mehnat unumdorligini pasaytiradi.

Chekli mahsulot (MP) chizig'i o'rtacha mahsulot (AP) chizig'idan pastda yotganda ($MP < AP$) o'rtacha mahsulot hajmi kamaya boshlaydi va bu umumiy mahsulot (TP) hajmi o'sishini jiddiy cheklab qo'yadi.

Chekli mahsulot (MP) chizig'i gorizantal o'qni kesib o'tganda umumiy mahsulot (TP) hajmini o'sishi maksimal nuqtaga yetadi va undan so'ng kamayishni boshlaydi.

Omillar unumdorligining (bir birlik qo'shimcha omil sarfiga to'g'ri keladigan qo'shimcha mahsulotning) kamayish qonuni qisqa muddatli oraliqqa xosdir, chunki bu oraliqda kamida bitta omil o'zgarimgadir. Uzoq muddatli oraliqda barcha omillar ma'lum miqdordagi kombinatsiyada oshsa, ishlab chiqarish hajmi ham oshib boradi.

Omillar unumdorligining kamayish qonuni absolyut bo'lmasdan nisbiy xarakterga egadir va u ma'lum ishlab chiqarish texnologiyasiga qo'llaniladi. Vaqt o'tishi bilan texnologiyaning takomillashuvi, mahsulot ishlab chiqarish chizig'ini yuqoriroqqa ko'tarilishiga olib kelishimurkin. Masalan, birinchi texnologiyada o'zgaruvchan mehnat resursidan maksimal foydalanish L_1 bo'lsa (9.2-rasm), yangi va takomillashgan 2-texnologiyaga o'tilishi mehnat sarfi hajmini L_2 ga oshiradi.

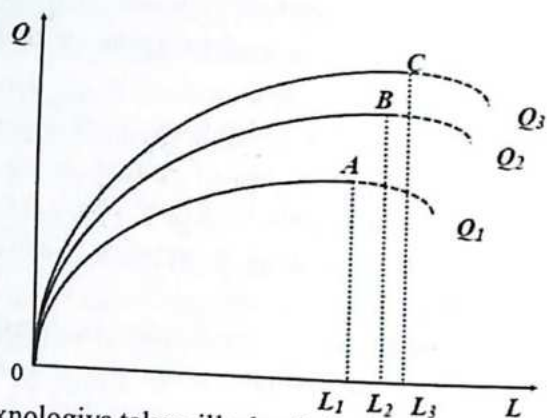
($L_2 > L_1$), yanada takomillashgan 3-texnologiyaga o'tilishi mehnat sarfini

L_3 miqdorgacha oshiradi:

$L_3 > L_2 > L_1$. Bular natijasida ishlab chiqarish hajmlari ham mos ravishda

Q_1 dan Q_3 gacha ortib boradi.

Shuni eslatib o'tish kerakki, texnologiyaning takomillashuvi omil unumdorligining kamayishi qonunini umuman ishlamasligini bildirmaydi, ushbu qonun har qanday ishlab chiqarish texnologiyasida ham o'z kuchini saqlab qoladi. Rasmdagi 1, 2 va 3-takomillashgan texnologiyalarga mos keluvchi ishlab chiqarish chiziqlaridagi A , B , C nuqtalardan keyingi ishlab chiqarish nuqtalarida har bir qo'shimcha sarflangan ishlab chiqarish omili (mehnat sarfi) ishlab chiqarish hajmini kamaytiradi.

9.2-rasm. Texnologiya takomillashuvining ishlab chiqarish hajmiga taʼsiri

Mehnat unumdorligi. Firmalar ishlab chiqarish jarayonida mehnat unumdorligini, yaʼni bir birlik ishchi kuchiga nisbatan oʻrtacha mahsulotni (MP) oshirishdan manfaatdor sanaladi. Mehnat unumdorligini oshishi mahsulot ishlab chiqarish hajmini koʻpaytirishga imkon beruvchi eng asosiy omillardan biri sanaladi. Bu koʻrsatkich orqali firma ishchilar unumdorligini taqqoslash va ragʻbatlantirish, firma tarkibidagi ishlab chiqarish boʻlinmalarini oʻzaro solishtirish imkoniga ega boʻladi. Mamlakat miqyosida qaraganda mehnat unumdorligi – bu real turmush farovonligi oʻlchovi, hayot sifati darajasini belgilab beruvchi asosiy koʻrsatkichlardan biri. Mehnat unumdorligi va turmush darajasi orasida mustahkam bogʻliqlik mavjud. Mamlakatda muayyan bir davr (oy, chorak, yil) oraligʻida ishlab chiqarilgan jami mahsulot (tovarlar, xizmatlar, ishlar) hajmi omil (resurs) egalariga foyda, daromad, renta va ish haqini oʻz ichiga olgan toʻlovlar sifatida qaytadi. Oxir- oqibatda esa ularni isteʼmolchilar ishchi va xizmatchilarga ish haqi, dividend yoki foiz toʻlovlari sifatida oladilar. Natijada uzoq muddatli davrda barcha isteʼmolchilar mehnat unumdorligini oshirish evaziga turmush farovonligini yaxlitlashlari mumkin.

3. Ikki oʻzgaruvchili omil bilan ishlab chiqarish

Ishlab chiqarish va omillar unumdorligi orasidagi bogʻliqlikni koʻrib chiqish jarayonida ishlab chiqarishda faqat ikkita omil - ham kapital, ham

mehnat oʻzgaruvchan omil sanaladigan uzoq muddatli davrni qaraymiz. Buning uchun izokvanta tushunchasidan foydalanamiz.

Izokvantalalar. Faraz qilaylik, mebel ishlab chiqarish sexida mavjud texnologiya asosida sarflanadigan kapital va mehnatning maʼlum nisbatlari kombinatsiyasida stol ishlab chiqarilmoqda. Quyidagi 6.2-jadvalda har xil resurslar sarflari kombinatsiyasida maksimal ishlab chiqariladigan mahsulot miqdori keltirilgan.

9.2-jadval

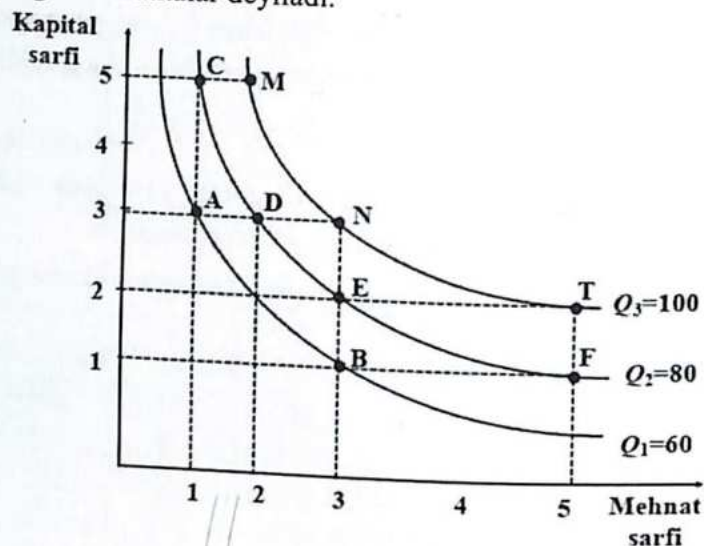
Omillar sarfining har xil miqdoriy tarkibida ishlab chiqarilgan mahsulotlar miqdori

Kapital Sarfi	Mehnat sarfi, (soatlarda)				
	1	2	3	4	5
1	30	50	60	70	<u>80</u>
2	40	65	<u>80</u>	85	100
3	60	<u>80</u>	100	110	115
4	65	85	110	115	120
5	<u>80</u>	100	120	125	130

9.2-jadvalga koʻra ikki birlik mehnat va bir birlik kapital sarflab 50 birlik stol ishlab chiqarish mumkin, yoki uch birlik mehnat va toʻrt birlik kapital sarflansa, 110 dona stol ishlab chiqariladi. Jadvalning har bir qatoridagi ishlab chiqarish hajmlarini qarasa shu narsani kuzatishimiz mumkinki, kapital sarfi oʻzgarmaganda, mehnat sarfining oshishi bilan birga umumiy ishlab chiqarish hajmi ortib bormoqda. Masalan, kapital sarfi 2 ga teng boʻlganda va mehnat sarfi birdan besh birlikgacha oʻzgarganda mahsulot ishlab chiqarish hajmi 40 birlikdan 100 birlikgacha oʻzgaradi. Xuddi shunday, jadvalning ustunlarini yuqoridan pastga qarab kuzatganimizda ham, mehnat sarfi oʻzgarmay, kapital sarfi oshib borishiga koʻra stol ishlab chiqarish hajmi ham oshib borayotganligini koʻramiz. 9.2-jadvalda keltirilgan mahsulot ishlab chiqarish koʻrsatkichlarini grafikda ham tasvirlash mumkin (9.3-rasm).

Rasmda keltirilgan Q_1 egri chizigʻi 60 dona stol ishlab chiqarishni taʼminlaydigan kapital va mehnat sarflari kombinatsiyalarini ifodalaydi. Q_2 egri chizigʻi 80 dona stol ishlab chiqarish uchun

sarflanadigan kapital va mehnat sarflari kombinatsiyalarini, Q_3 egri chizig'i esa 100 dona stul ishlab chiqarish uchun sarflanadigan resurslar sarflari kombinatsiyalarini ifodalaydi. Rasmdagi Q_1 , Q_2 va Q_3 egri chiziq'larga izokvantalar deyiladi.

9.3-rasm. Ishlab chiqarish omillari sarfi o'zgarishiga ko'ra stul ishlab chiqarish grafigi.

Izokvanta - bu bir xil hajmdagi mahsulotni ishlab chiqarishni ta'minlaydigan ishlab chiqarish omillari sarflari kombinatsiyalarini ifodalovchi egri chiziqdir. Demak, 6.3-rasmda uchta izokvanta tasvirlangan Q_1 , Q_2 va Q_3 . Grafikning gorizonttal o'qi bo'yicha mehnat sarfi, vertikal o'q bo'yicha kapital sarfi ko'rsatilgan. Masalan, Q_1 izokvantaning har bir nuqtasi koordinatalari 60 dona stul ishlab chiqarish uchun sarflanadigan mehnat va kapital sarflarini ko'rsatadi. A nuqtada 60 dona stul ishlab chiqarish uchun uch birlik kapital va bir birlik mehnat sarflangan bo'lsa, B nuqtada ushbu 60 dona stul ishlab chiqarish uchun bir birlik kapital va uch birlik mehnat sarflanadi. Q_2 izokvanta nuqtalari 80 dona stulni mehnat va kapital sarflarining har xil kombinatsiyalarida ishlab chiqarish mumkinligini ifodalaydi. Rasmda Q_2 izokvantaning C, D, E va F nuqtalarida mehnat va kapital sarflarining har xil kombinatsiyalarida 80 dona stul ishlab chiqariladi. Xuddiy shunday Q_3

izokvantaning M, N va T nuqtalari ham har xil ishlab chiqarish omillari sarfida 100 ta stul ishlab chiqarishni ta'minlaydi.

9.3-rasmdan ko'rinib turibdiki Q_3 izokvanta Q_2 izokvantadan o'ngroq va yuqoriroqda joylashgani uchun unga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish hajmi Q_2 nikidan ko'proq. Q_2 izokvanta esa Q_1 ga nisbatan o'ngroq va yuqoriroqda joylashgani uchun unga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish hajmi Q_2 nikidan ko'proq. Demak, izokvantalar chapdan o'ngga va yuqoriga qarab joylashib borsa, ularga to'g'ri keladigan ishlab chiqarish hajmi ham mos holda oshib boradi.

Ishlab chiqarish omillarini bir-biri bilan almashtirish. Ikki omilga bog'liq ishlab chiqarish funksiyasini ko'rib chiqamiz. Masalan, ishlab chiqarishda ikkita omildan - mehnat va kapitaldan foydalaniladi, deylik. U holda ishlab chiqarish funksiyasi quyidagi ko'rinishda bo'ladi:

$$Q = F(L, K)$$

bu yerda: Q - mahsulot hajmi;

K - kapital;

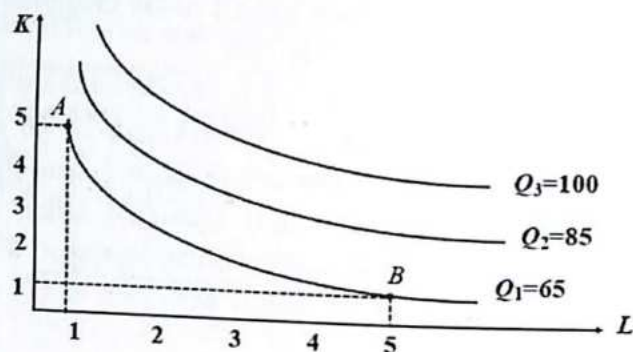
L - mehnat.

Faraz qilaylik, mehnat va kapital sarflab oziq-ovqat ishlab mahsulot ishlab chiqarishi hajmlaridagi izokvantalar 6.5-rasmda keltirilgan.

Ma'lumki, izokvanta - bu egri chiziq bo'lib, bir xil hajmdagi mahsulotni ishlab chiqarish uchun sarflanadigan omillar kombinatsiyalarini ifodalaydi. Shuning uchun ham 65 birlik mahsulot ko'proq kapitaldan foydalangan holda ishlab chiqarish mumkin (A nuqta), yoki ko'proq mehnat sarfidan foydalanib ishlab chiqarish mumkin (B nuqta). Ikkala chetki A va B nuqta oraliqlaridagi variantlar ham bo'lishi mumkin. Rasmdan ma'lumki, mahsulot ishlab chiqarishda mehnat omili (L) sarfining oshishi, kapital (K) sarfining kamayishi hisobiga to'ldiriladi.

$$Q_1 = 65, Q_2 = 85, Q_3 = 100, \text{ ya'ni:}$$

$$Q_1 = f(L, K); Q_2 = f(L, K); Q_3 = f(L, K).$$

9.4-rasm. Izokvantalar

4. Ishlab chiqarish va samaradorlik

Texnologik va iqtisodiy samaradorlik. Barcha firmalar samarali ishlab chiqaruvchi bo'lishga intiladi. Bunga erishish uchun firma ham texnologik, ham iqtisodiy jihatdan samarali bo'lgan ishlab chiqarish usullaridan foydalanishi zarur bo'ladi.

Ishlab chiqarish **texnologik jihatdan samarali** hisoblanadi agar hech bo'lmaganda bitta resursni kamroq sarflash evaziga belgilangan hajmdagi mahsulotni ishlab chiqarishga imkon beruvchi ishlab chiqarish usullari mavjud bo'lmasa. Bunda ishlab chiqarishga sarflanadigan boshqa resurslar avvalgidan ko'p hajmda sarflanmasligi lozim.

Boshqacha qilib aytganda, ishlab chiqarish texnologik jihatdan samarali hisoblanadi agar aniq belgilangan resurslar sarfida maksimal darajada mahsulot ishlab chiqarish mumkin bo'lsa.

Iqtisodiy samaradorlik – ishlab chiqarishga sarflangan resurslar va xarajatlar birligiga nisbatan olingan daromadlilik yoki foydalilikni aks ettiruvchi ko'rsatkichlarni ifodalaydi.

Iqtisodiy jihat samarali sifatida shunday ishlab chiqarish usuli tushuniladiki, bunda firma resurslarga xarajatlarni oshirmay turib mahsulot hajmini oshirish imkoniga ega bo'lmaydi yoki hech bo'lmaganda bitta resursdan kamroq sarflab va qolgan resurslar sarfini oshirmasdan turib mahsulot ishlab chiqarishning avvalgi hajmini ta'minlay olmaydi.

Mahsulot ishlab chiqarish hajmi maksimal qiymatga erishganda ishlab chiqaruvchi muvozanatga erishadi. Faraz qilaylik resurslar va tayyor mahsulot narxi hamda firmaning ishlab chiqarishga sarflaydigan mablag'i o'zgarmas ko'rsatkichlar bo'lsin. Firma faqat ikki turdagi ishlab chiqarish omillaridan (F_1 va F_2 resurslardan) foydalanadi deylik.

F_1 resursning narxi $P_1 = 5$ dollar va chekli unumdorligi $MRP_1 = 60$ ga, F_2 resursning narxi $P_2 = 10$ dollar va chekli unumdorligi $MRP_2 = 70$ ga teng bo'lsin. Bunda birinchi resursning (F_1) tortilgan chekli unumdorligi $MRP_1/P_1 = 60/5 = 12$ ga, ikkinchi resursning (F_2) tortilgan chekli unumdorligi $MRP_2/P_2 = 70/10 = 7$ ga teng bo'ladi.

Demak birinchi resursdan (F_1) foydalanish ikkinchisiga nisbatan samaraliroq ekan, chunki birinchisining tortilgan chekli unumdorligi 12 ga, ikkinchisining esa 7 ga teng. Bu holatda ikkinchi faktorning (F_2) bir birligidan voz kechib (bu 10 dollarni tejashga imkon beradi), uning o'rniga birinchi faktordan (F_1) qo'shimcha ikki birlik xarid qilish maqsadga muvofiq va bu foydani oshishiga imkon yaratadi. Bunda biz birinchi resursning bir birligidan voz kechib 70 birlik mahsulot yo'qotamiz, ammo uning o'rniga ikkinchi resurs beradigan 120 birlik (60×2) mahsulotga va 50 birlik sof yutuqqa ega bo'lamiz. Shunday qilib har bir resursning tortilgan chekli unumdorligi bir xil natija bermagunga qadar ularni qayta taqsimlashda davom etamiz.

Ishlab chiqarish – korxonalarining asosiy faoliyati turi bo'lib, bu jarayon cheklangan resurslardan foydalangan holda amalga oshiriladi. Ishlab chiqariladigan mahsulot miqdori, ushbu tovarlarni ishlab chiqarish uchun sarflanadigan resurslar hajmidan va ishlab chiqarishda foydalanilayotgan texnologiyaning holati va darajasiga bog'liq. Sarflanadigan ishlab chiqarish omillari miqdori bilan, ushbu omillardan foydalangan holda maksimal ishlab chiqariladigan mahsulot miqdori o'rtasidagi bog'liqlikni ishlab chiqarish funksiyasi orqali ifodalash mumkin.

Izokvanta – bu bir xil hajmdagi mahsulotni ishlab chiqarishni ta'minlaydigan ishlab chiqarish omillari sarflari kombinatsiyalarini ifodalovchi egri chiziqdir. Omillar unumdorligini kamayish qonuni shuni ko'rsatadiki, biror bir ishlab chiqarish omilidan foydalanish oshib

borganda (boshqa omillardan foydalanish o'zgarmaganda), shunday bir nuqtaga erishiladiki, ushbu nuqtadan boshlab qo'shimcha ishlatilgan omil ishlab chiqarish hajmini kamaytiradi. Omil unumdorligining kamayish qonuni chekli mahsulotning kamayishini ifodalaydi.

Izokvantaning ma'lum nuqtasidagi burchak koeffitsienti bir ishlab chiqarish omili bilan (bu yerda kapital) boshqa bir omilni (mehnatni) texnik almashtirish qanday bo'layotganligini ko'rsatib beradi. Shuning uchun ham ushbu burchak koeffitsientining absolyut qiymati **chekli texnologik almashtirish normasi** deb yuritiladi.

Ishlab chiqarish **texnologik jihatdan samarali** hisoblanadi agar hech bo'lmaganda bitta resursni kamroq sarflash evaziga belgilangan hajmdagi mahsulotni ishlab chiqarishga imkon beruvchi ishlab chiqarish usullari mavjud bo'lmasa.

Iqtisodiy samaradorlik – ishlab chiqarishga sarflangan resurslar va xarajatlar birligiga nisbatan olingan daromadlilik yoki foydalilikni aks ettiruvchi ko'rsatkichlarni ifodalaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

1. Ishlab chiqarish omillariga nimalar kiradi?
2. Ishlab chiqarish funksiyasi nimani ifodalaydi?
3. Izokvanta yordamida nimalarni tahlil qilish mumkin?
4. Chekli texnologik almashtirish normasining mazmuni nimadan iborat?
5. Izokosta nimani ifodalaydi?
6. Izokostaning yotiqlik burchak koeffitsienti nimani ifodalaydi?
7. Firmaning umumiy xarajatlari cheklanganda maksimal mahsulot ishlab chiqarish masalasining qo'yilishi va uning echimi qanday amalga oshiriladi?
8. Chekli va o'rtacha mahsulotni hisoblash usulini ko'rsating.

10-BOB. NOANIQLIK SHAROITIDA TAVAKKALCHILIK

1. Tavakkalchilik tushunchasi, uning turlari va boshqarishning zarurligi.
2. Korxonada ishlab chiqarish tavakkalchiligini baholash usullari.
3. Korxonalarda tavakkalchilik darajasini kamaytirish yo'nalishlari.
4. Qishloq xo'jaligi korxonalarida tavakkalchilikni sug'urtalash

1. Tavakkalchilik tushunchasi, uning turlari va boshqarishning zarurligi

Bozor munosabatlari rivojlanib borayotgan ayni sharoitlarda ishlab chiqarish korxonalari faoliyati taraqqiy etib borishi bilan xo'jalik yuritishning asosini tashkil etuvchi raqobatning ahamiyati ortib bormoqda. Bunday sharoitda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun tadbirkorlar samarali boshqaruv uslublarini bilishlari, tavakkalchilik chegaralarini aniqlay olishlari, mavjud variantlardan eng maqbulini tanlay olishlari kerak. Bu esa tadbirkorning ishbilarmonlik qobiliyati bilan belgilanadi va har bir tadbirkordan ma'lum darajada bilim va malaka talab qiladi.

A.Smit o'zining «Xalqlar boyliklarining mohiyati va sabablarini tadqiq etish» (1776-yil) nomli kitobida tadbirkorlikning ta'rifiga alohida e'tibor bergan. Uning fikricha, tadbirkor – kapital egasidir. U muayyan tijorat g'oyasini amalga oshirib, daromad olish uchun tavakkalchilik bilan ish boshlaydi, chunki kapitalni biror-bir ishga sarflash doimo tavakkalchilik bilan bog'liqdir. Tadbirkorlikdan olingan daromad, A.Smitning fikricha, shaxsiy tavakkalchilik uchun olingan mukofotdir.

Tadbirkorlik foyda olish maqsadida o'z mol-mulkini tavakkalchilik asosida biznesga tikish jarayoni ekanligi tufayli, bunday faoliyat doimiy ravishda ma'lum bir xatarlar bilan bog'liq bo'ladi. Tadbirkorlik faoliyatini tavakkalchiliksiz amalga oshirib bo'lmaydi. Shuning uchun ham tadbirkorlik faoliyati bilan shug'ullanishni o'z oldiga maqsad qilib qo'ygan insonlarning hayoti umid va tushkunlik, tinimsiz mehnat va xavotirlarga to'la bo'ladi. Tadbirkor tavakkalchiligi yuqori bo'lgan ishga kirishishga tayyor bo'lgan odamlar qatoriga kiradi. U tavakkalchiligi o'ta yuqori bo'lgan loyihalarga qo'l urishi va undagi muammolarni hal qilishi mumkin

yoki tavakkalchilik darajasi unchalik yuqori bo'lmagan biznes bilan shug'ullanishi mumkin.

Tavakkalchilik – kelgusidagi vaziyat noaniq bo'lgan sharoitda pirovard natija yaxshi bo'lishiga umid bog'lab, mol-mulk yoki foydadan (to'liq yoki qisman)

mahrum bo'lish xavfini o'z zimmasiga olib amalga oshiriladigan tadbirkorlik faoliyatidir.

Iqtisodiy adabiyotlarda, jumladan, «Moliyaviy menejment» kitobida tavakkalchilikka quyidagicha ta'rif beriladi: «Tavakkalchilik - bu bashorat qilinayotgan variantlarga nisbatan daromad ololmaslik yoki zararlarning paydo bo'lish ehtimoliyatidir. «Zamonaviy biznesda tavakkalchilik» kitobida: tavakkalchilikka ma'lum bir ishlab chiqarish va moliyaviy faoliyatni amalga oshirish natijasida qo'shimcha xarajatlarning paydo bo'lishi yoki daromadning olinmasligi hamda tashkilot tomonidan o'z resurslarini yo'qotish ehtimoligini anglash deb ta'rif beriladi.

Yuqorida keltirilgan barcha ta'riflardan: «tavakkalchilikni xavf-xatar, zarar ko'rish holati» - degan xususiy xislatini ajratib ko'rsatish mumkin bo'ladi. Lekin keltirilgan ta'riflar tavakkalchilikning barcha mazmuni va mohiyatini to'liq ifodalay olmaydi.

Iqtisodiy jarayonlarning rivojlanishi noaniqlik, ya'ni mavhumlik elementlariga tayanadi. Bu esa bir xil yechimi bo'lmagan vaziyatlarning yuzaga kelishiga asos bo'ladi. Agar u yoki bu vaziyatning ehtimoliy darajasini miqdor va sifat jihatdan aniqlash imkoniyati mavjud bo'lsa, u tavakkalchilik vaziyati bo'ladi. Tavakkalchilik vaziyatlaridan chiqish uchun subyekt tanlov o'tkazadi va uni amalga oshirishga harakat qiladi.

Korxonalar faoliyatidagi xavf-xatarlarni ichki va tashqi xavf-xatarlarga ajratish mumkin.

Ichki xavf-xatarlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- avariya, yong'inlar;
- tashkiliy-texnologik xavf-xatarlar: ishlab chiqarish rejasining miqdori va muddati bo'yicha bajarilmasligi, mahsulot sifatining standart talablariga javob bermaslik (sifatsiz mahsulot ishlab chiqarish) xavfi;
- ish tashlashlar;
- xodimlarning o'z xizmat vazifasiga mas'uliyatsizlik bilan yondoshuvi;

- korxonadagi talon-tarojlik va o'g'irliklar;
- boshqaruv xodimlarining ishlab chiqarish, tijorat, moliyaviy va boshqa sohalarida noto'g'ri qarorlar qabul qilishi;
- xodimlarni tanlash va joy-joyiga qo'yishdagi xatoliklar;
- subyektning rivojlantirish strategiyasi va biznes rejasini noto'g'ri shakllantirish;
- o'zini qoplamaydigan va aniq hisob-kitob qilinmagan loyihalarga qo'l urish;
- daromadlar va xarajatlarni doimiy nazorat ostiga olmaslik;
- biznesdagi tashqi sheriklarni tanlashga mas'uliyatsizlik bilan yondoshuv;
- buxgalteriya hisobini to'g'ri va aniq yuritmaslik;
- hisobot shakllarini to'g'ri va aniq to'ldirmaslik;
- bozor konyunkturasini, raqobat muhitini, talab va taklif nisbatini, iste'molchilarning hatti-harakatini va boshqa omillarni doimiy kuzatib bormaslik.

Ichki xavf-xatarlarni korxonada bartaraf etish yoki uning darajasini pasaytirish mumkin. Bunday tavakkalchiliklarning turlarini korxonada boshqaruvchilari doimiy ravishda kuzatib borishlari va ular natijasida yuzaga keladigan zararlarni pasaytirish tadbirlarini belgilab borishlari mumkin.

Tashqi xavf-xatarlarga quyidagilarni kiritish mumkin:

- bozor konyunkturasi bilan bog'liq xavf-xatarlar: valyuta kursi o'zgarishi, narx o'zgarishi bilan bog'liq xavf-xatarlar, talabning pasayib ketishi xavfi, raqobatning kuchayib ketish xavfi;
- hamkorlarning faoliyati bilan bog'liq xavf-xatarlar: to'lovga qobiliyatsizlik yoki bankrotlik holatiga tushib qolishi xavfi, tovarlarni o'z vaqtida yetkazib bermaslik, yetkazib berilgan mahsulot uchun to'lovning o'z vaqtida amalga oshirilmasligi va boshqa shu kabi hamkorlarning o'z majburiyatlarini bajarmaslik xavfi;
- siyosiy xavf-xatarlar;
- davlat hokimiyati organlari bilan bog'liq xavf-xatarlar;
- iqtisodiy munosabatlardagi uchunchi tomon bilan bog'liq xavf-xatarlar;
- tabiiy ofatlar xavfi;

- harbiy harakatlar xavfi va hokazo.

Tashqi omillarning ta'siri natijasida yuzaga keladigan tavakkalchilik turlari subyekt boshqaruvchilari yoki xodimlarining hatti-harakatlariga bog'liq bo'lmay, ko'pincha favqulodda shart-sharoitlarning ta'sirida yuzaga keladi.

Tadbirkorlik subyektining faoliyati bilan bog'liq tavakkalchilik turlarining mohiyati va kelib chiqish xususiyatlariga ko'ra quyidagicha turkumlash ham mumkin:

- tabiiy jarayonlar bilan bog'liq tavakkalchilik;
- ishlab chiqarish faoliyatiga oid tavakkalchilik;
- mahsulotlarni tashish va saqlash jarayoni bilan bog'liq tavakkalchilik;
- tijorat faoliyatiga oid tavakkalchilik;
- moliyaviy faoliyatga oid tavakkalchilik;
- siyosiy va ijtimoiy xususiyatdagi tavakkalchilik.

Tavakkalchilikni tug'diradigan xavflarning turlari xilma-xil bo'lib, ularning ba'zi birlari subyektning o'z faoliyatini natijasida yuzaga kelsa, ikkinchi turlari unga bog'liq bo'lmagan tashqi omillarning ta'sirida yuzaga keladi.

Har qanday tadbirkorlik subyektini tavakkalchilik bilan bog'liq faoliyat olib borar ekan, doimiy ravishda tavakkalchilik turlarini aniqlaydi, ma'qul bo'lgan chegarasini belgilaydi hamda uning keskin oqibatlaridan o'zini himoyalash yo'llarini qidiradi. Odatda, ishlab chiqarishda foyda darajasini aniqlashdagi xatoliklarga yo'l qo'ymaslik va shu jihatlarni yaxshilash maqsadida turli tavakkalchiliklarga boradilar.

Shunday sharoitda qaysi turdagi tavakkalchilikni tanlash, qaysi biri ko'proq samara berishi mumkinligini aniqlash ko'p jihatdan tavakkalchilik turlarining ilmiy asoslangan tavsifnomasini bilishni taqozo etadi. Tavakkalchilikdagi xavf darajasini aniqlash, uning oldini olish yo'llarini izlab topish va oqibatida yuz berishi mumkin bo'lgan zararlarni pasaytirish bo'yicha chora-tadbirlarni amalga oshirishga oid faoliyatni **tavakkalchilikni boshqarish tizimi** deb ataladi.

Tadbirkorlik subyektining faoliyati davomida duch keladigan tavakkalchilik turlari

Tavakkalchilikning turlari	Tarkibi
Tabiiy jarayonlarga bog'liq tavakkalchilik	- favqulodda yuz beradigan tabiiy ofatlarning (yer qimirlashi, yong'in, suv toshqini, jala, do'l, dovul, qurg'oqchilik va boshqa) xavfi; - tabiiy-iqlimiy sharoitlar, ob-havoning keskin o'zgarishi bilan bog'liq xavf-xatarlar va boshqalar.
Ishlab chiqarishga oid tavakkalchilik	- ishlab chiqarish jarayonining izdan chiqishi yoki to'xtab qolishi xavfi; - moddiy resurslar bo'yicha ta'minotdagi uzilishlarning xavfi; - texnologik asbob-uskunalarning jismoniy va ma'naviy eskirishi, ishdan chiqishi va buzilish xavfi; - bino-inshootlarning yemirilishi, cho'kishi va qulashi bilan bog'liq xavflar; - sifatli xomashyo oqibatida yaroqsiz mahsulot ishlab chiqarish xavfi; - mehnat xavfsizligiga rioya etmaslik oqibatida xodimlarning jarohat olishi xavfi va boshqalar.
Mahsulotlarni saqlash va tashishga oid tavakkalchilik	- transport vositalarida yuklarni tashish jarayonida ro'y berishi mumkin bo'lgan yo'qotishlar va nobudgarchiliklar; - mahsulotlarni asrash jarayonida yuz berishi mumkin tabiiy me'yordagi va undan yuqori bo'lgan buzilishlar va nobudgarchiliklar xavfi; - tovar-moddiy qiymatliklarni o'g'irlash va talon taroj qilish oqibatida ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlar.
Tijorat faoliyatiga oid tavakkalchilik	- bozor konyunkturasidagi o'zgarishlar xavfi; - iste'molchilar talabining tushib ketishi xavfi; - bozorda taklif hajmining keskin oshib ketishi xavfi; - mahsulotning sotilmay qolishi xavfi; - raqobat kurashiga bardosh berolmaslik xavfi; - mahsulot bahosining keskin pasayishi xavfi va boshqalar.
Moliyaviy faoliyatga oid tavakkalchilik	- pulning qadrsizlanishi va inflyatsiya xavfi; - valyuta hisobraqamidagi mablag'larning salbiy farqlanishi xavfi; - investitsion sarflarning o'zini qoplamasligi xavfi; - pul oqimlari va aylanma mablag'larning yetishmasligi xavfi; - debitor va kreditor o'arzlarning ko'payib ketishi xavfi; - to'lov'larning amalga oshmay qolish xavfi; - qiymatli qog'ozlar qiymatining tushib ketishi xavfi; - qarzga olingan mablag'larni qaytarolmaslik xavfi va boshqalar.
Siyosiy va ijtimoiy xarakterdagi tavakkalchilik	- milliy mojarolar, harbiy to'qnashuvlar, g'alayonlar, teraktlar xavfi; - ish tashlashlar, korrupsiya va jinoyatchilik xavfi; - kutilmaganda soliq bo'jxona va boshqa me'yoriy qonunchilik hujjatlarining o'zgarishi; - iqtisodiy beqarorlik va o'sish sur'atlarining pasayishi; - eksport va import tartibining murakkablashuvi xavfi.

Tadbirkorning tavakkalchilikni boshqarish doirasidagi faoliyati o'z subyektining daromadligiga tahdid soluvchi tavakkalchiliklarning ta'siridan himoya qilishga yo'naltirilgan.

Tavakkalchilikni oqilona boshqarish subyektning uzoq muddatli istiqbolda muvaffaqiyatga erishish imkoniyatini oshiradi, uning moliyaviy holatining yomonlashish xavfini bir muncha bo'lsada kamaytiradi. Tadbirkor uchun paydo bo'ladigan tavakkalchilikni taxminiy bilish zarurdir, lekin buning o'zi yetarli emas. Muhimi, tavakkalchilikning aniq turi korxonada faoliyatiga qanday ta'sir ko'rsatayotganligi va qanday oqibatlarga olib kelishi mumkinligini aniqlab, uni to'g'ri baholay bilish va shundan so'ng subyektning iqtisodiy samaradorligiga ta'sirini hisoblab topishdir. Tavakkalchilikni boshqarish bir-birini to'ldirib boruvchi bir nechta bosqichlardan iborat bo'ladi.

Tavakkalchilikni boshqarishda eng avvalo yuzaga kelishi mumkin bo'lgan uning turlari aniqlanadi, ular tahlil etiladi va zararining kutiladigan darajasi hisoblanadi. Keyingi bosqichda uning oldini olish, ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarni pasaytirish yoki sug'urtalash tadbirlari ishlab chiqiladi va uni boshqarish usullari tanlanadi. Oxirgi bosqichda esa ko'rilgan zararlarni qoplash, oqibatlarini tahlil etish va bartaraf qilish choralari ko'riladi. Umuman olganda, tavakkalchilikni boshqarish tadbirkorga resurslardan yanada oqilona foydalanish, javobgarlikni taqsimlash, firma faoliyatining natijalarini yaxshilash va tavakkalchilikning ta'siridan xavfsizligini ta'minlash imkonini yaratiladi.

2. Korxonada ishlab chiqarish tavakkalchiligini baholash usullari

Tavakkalchiliklarni boshqarish jarayonida asosiy e'tibor uni baholashga qaratiladi. **Tavakkalchilikni baholash** – uning darajasini miqdoriy yoki sifat o'lchamlari bilan aniqlashdir.

Tavakkalchilikning taxminiy ehtimolini aniqlash turli yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin. Ilmiy adabiyotlarda tadbirkorlik tavakkalchiliklarini baholashning 4 usuli keltiriladi:

- **Statistik usul;**
- **Ekspert usuli;**
- **Analitik usul;**
- **Kombinatsiyalashgan usul.**

Statistik usulda subyektning va tarmoqdagi boshqa turdosh subyektlarning bir necha yillik faoliyati davomida yuz bergan tavakkalchilik hodisalari hamda ularning ta'sirida ko'rilgan zararlarning darajasi o'rganib chiqiladi.

Ekspert usulida ish tajribasi yuqori va mazkur sohada ekspert hisoblangan yuqori malakali mutaxassislarning fikrlari, aniq hisob-kitoblari va tavsiyalari e'tiborga olinadi.

Analitik usulda iqtisodiy-matematik usullar, vaziyatli ish o'yinlari va ehtimollar nazariyasidagi modellar yordamida tavakkalchilikning darajasiga baho beriladi.

Kombinatsiyalashgan usul yuqorida keltirilgan barcha usullarni yoki ulardan bir nechtasini qo'llash orqali amalga oshiriladi.

Tadbirkorlik tavakkalchiligini hal qilish jarayonida tadbirkor oldida mavjud usullardan birini, ya'ni talabga javob beradiganini tanlash masalasi ko'ndalang turadi. Buning uchun tadbirkor barcha holatlarni tahlil qilib chiqishi kerak. Tadbirkorlik tavakkalchiligini baholash va hisoblarning aniqligi mutaxassislarning malakasiga va ular hal qilayotgan holatga bog'liq.

O'z faoliyati uchun ma'qul bo'lgan tavakkalchilik darajasi, qoida bo'yicha, aktivlar va xususiy kapitalning qiymati, pul oqimlarining miqdori, to'lovga qobillik darajasi, sof foyda va rentabellik kabi ko'rsatkichlar bilan aniqlanadi.

Tavakkalchilikning **yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan, jiddiy zarar tug'diradigan** va **o'ta xavfli** darajalari mavjud bo'ladi. **Yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan** tavakkalchilik darajasida ko'rilgan zararlarning miqdori subyektning haqiqatda erishgan sof foydasi miqdoridan oshib ketmagani ma'qul.

Zararning miqdori = Sof foyda tavakkalchilik darajasida ko'rilgan **Jiddiy zarar tug'diradigan** tavakkalchilik darajasida ko'rilgan zararlarning miqdori subyektning sof foydasidan yuqori, ammo, joriy likvidlikni ta'minlaydigan aktivlarining qiymatidan oshib ketmasligi lozim.

Sof foyda < Zararning miqdori □ **Joriy likvidli aktivlar**
O'ta xavfli tavakkalchilik darajasida ko'rilgan zararlar subyektning joriy likvidligini ta'minlaydigan aktivlarining qiymatidan oshib, xususiy kapitaliga tenglashishi ham mumkin. O'ta xavfli tavakkalchilik oqibatida korxonaning bankrotlikka uchrash ehtimoli vujudga keladi.

Joriy likvidli aktivlar < Zararning miqdori - Xususiy kapital
Ko'rilgan zararining miqdori korxonaning xususiy kapitalidan ortib ketganda (**Zararning miqdori > Xususiy kapital**) korxonaga to'lovga qobilligini yo'qotadi va so'zsiz bankrot deb e'lon qilinadi.

Tavakkalchilik koeffitsiyentlarini hisoblashda quyidagi holatlarga e'tiborni qaratish kerak. Agar sof foydaga nisbatan hisoblangan tavakkalchilik koeffitsiyenti birdan ortib ketsa, ko'rilgan zarar yo'l qo'yilishi mumkin bo'lgan darajadan ortib, jiddiy zarar tug'diradigan tavakkalchilikka aylanganini bildiradi va zararining miqdorini korxonaning joriy likvidli mablag'lariga nisbatan solishtirish zaruriyati tug'iladi. Joriy likvidli mablag'larga nisbatan hisoblangan tavakkalchilik koeffitsiyenti birdan ortib ketganda esa, tavakkalchilik darajasi korxonaga uchun o'ta xavfli ekanligidan darak beradi va zarar miqdorini xususiy kapital bilan solishtirish zaruriyati tug'iladi. Har uchala formulada ham tavakkalchilik koeffitsiyentlari birdan kichik yoki teng ($Kt \square I$) bo'lsagina hisoblanayotgan tavakkalchilik mezoniga mos keladi.

Korxonaga qancha katta kapitalga egalik qilsa, ishlab chiqarish samaradorligi, rentabellik darajasi va joriy aktivlar likvidligi yuqori bo'lsa, tavakkalchilikning unga ta'siri shuncha kam bo'ladi va tadbirkor tavakkalchilik vaziyatlarida qo'rqmasdan masalalarni hal qilishi mumkin. Tavakkalchilikni baholash har bir tadbirkorning aql-idrokiga bog'liq. Konservativ toifadagi tadbirkorlar, odatda, yangiliklarga ko'p intilmasdan, mumkin bo'lgan har qanday tavakkalchilikdan qochishga harakat qiladilar. Boshqa toifadagi tadbirkorlar esa, agar tavakkalchilik me'yor darajasida bo'lib, uni baholash va oldini olish yoki oqibatlarini pasaytirish mumkin bo'lsa, tavakkal qilish yo'lini tanlaydilar. Ko'pchilik mutaxassislar fikriga ko'ra, tavakkalchilikka bormasdan biznesda muvaffaqiyatga erishib bo'lmaydi.

3. Korxonalarda tavakkalchilik darajasini kamaytirish yo'nalishlari

Mavjud noaniqliklar va xatarlar tadbirkorni o'z loyihasining foydaliligini chuqur tahlil etishga, ishlab chiqarish va boshqa xarajatlarni tejamkorlik asosida puxta sarflashga, asosiy vositalar va aylanma mablag'lardan samarali foydalanishga, narx siyosatini to'g'ri belgilashga undaydi. Aks holda korxonaga faoliyati inqiroz bilan yakun topishi mumkin. Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida korxonalar xo'jalik faoliyatida yuzaga keladigan risklarni kamaytirishning jahon tajribasini keng o'rgangan holda amaliyotda qo'llash muhim ahamiyat kasb etadi. Avval ta'kidlaganimizdek, korxonalar faoliyatida asosiy e'tibor berilishi lozim bo'lgan masalalardan biri risklarni boshqarishdir. Bugungi kunda riskni boshqarish jarayoni quyidagi asosiy bosqichlarni o'z ichiga oladi:

- korxonaning strategiyasi va maqsadni belgilash;
- riskni aniqlash;
- riskni baholash;
- riskni boshqarishni choralari, usullarini tanlash va joriy qilish;
- amalga oshirilgan ishlarni samaradorligini nazorat qilish.

Korxonalarda riskni boshqarish jarayonini quyidagi chizma yordamida ifodalash mumkin (10.1-chizma).

1. Tavakkalchilikning paydo bo'lishidan qochish.

2. Tavakkalchilikning ta'sirini kamaytirish.

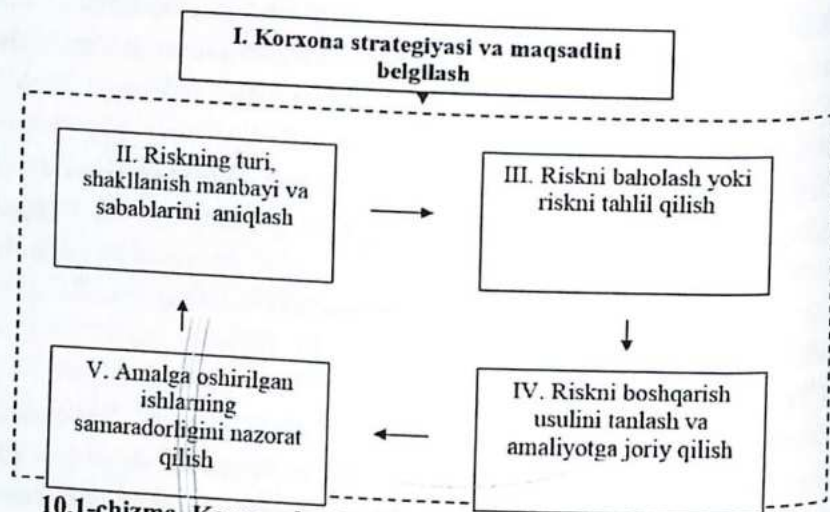
Birinchi holatda tadbirkor o'z faoliyatiga xavf tug'diradigan har qanday xatarni chetlab o'tishga harakat qiladi.

Ikkinchi holatda esa tadbirkor tavakkalchilikning subyekt ishlab chiqarish- moliyaviy faoliyatiga ta'sirini (zararni) pasaytirish choralari izlaydi.

Tavakkalchilik darajasini kamaytirishning quyidagi yo'llari mavjud:
Tavakkalchilikni kamaytirishning yo'nalishlarini belgilashda quyidagi holatlarni hisobga olish kerak:

- agar tadbirkorning faoliyat turi muqarrar ravishda tavakkalchilik bilan bog'langan bo'lsa, bunday holatda uni chetlab o'tish imkoniyati bo'lmaydi;

- bir turdagi tavakkalchilikdan qochish uning ikkinchi turini tug'dirishi mumkin;
- tavakkalchilikdan qochish yuqori darajada foyda keltiradigan sohalarda biznes imkoniyatlarini cheklaydi;
- tadbirkorlik faoliyatining ko'lami yirik va kutilayotgan foydaning miqdori qancha ko'p bo'lsa, tavakkalchilikning yuzaga kelishi ehtimoli ham shuncha yuqori bo'ladi va hokazo.

10.1-chizma. Korxonalarda riskni boshqarish jarayoni

Tavakkalchilikning ta'sirini kamaytirishda tadbirkor uning ta'sirini o'ziga olishi, taqsimlashi yoki boshqalarga o'tkazishi mumkin.

- Tavakkalchilikni o'ziga olish quyidagi ko'rinishlarda bo'lishi mumkin:
1. Oldindan rejalashtirilgan holda zararlarni qoplovchi maxsus zahira jamg'armalarini yaratish.
  2. Rejalashtirilmagan tavakkalchilikdan ko'rilgan zararlarni foyda yoki aktivlar hisobidan qoplash.

Oldindan rejalashtirilgan zahira jamg'armalarini yaratish o'zini-o'zi sug'urtalash jarayonini anglatadi. Subyekt favqulodda yuz beradigan tavakkalchilik holatlari uchun foydadan ajratma hisobiga maxsus jamg'arma (tavakkalchilik jamg'armasi) yaratadi. Masalan, yirik tadbirkorlik subyektini uncha qimmat bo'lmagan uskunani tasodifiy xatarlardan sug'urtalashni maxsus sug'urta kompaniyasi orqali amalga oshirishni ma'qul ko'rmaydi. O'zini-o'zi sug'urtalash zarar ehtimoli kichik

bo'lgandagina maqsadga muvofiq. Biroq, zahira jamg'armasi foyda keltirmaydigan o'lik kapital ekanligi uchun, tadbirkorlar bunday jamg'armani qisqartirishga harakat qiladilar.

Ikkinchi holatda, ya'ni rejalashtirilmagan tavakkalchilikni o'ziga olishda tadbirkorlik firmasi tavakkalchilik natijasidagi yo'qotishlarni foyda yoki aktivlardan qoplashiga to'g'ri keladi. Agar yo'qotishlar hajmi foydadan katta bo'lsa, joriy likvidli aktivlar yoki xususiy kapitalning bir qismidan voz kechishga to'g'ri keladi.

Tadbirkorlik tavakkalchiligini pasaytirishning yana bir usuli bu **tavakkalchilikni taqsimlash** yo'li bilan yo'qotishlarni qisqartirish hisoblanadi. Tavakkalchilikni taqsimlash, odatda, tadbirkorlik firmasining aktivlarini taqsimlash yo'li bilan amalga oshiriladi. Bunda bir maqsad atrofida birlashgan tadbirkor oilasining a'zolari yoki yaqin aloqada bo'lgan tadbirkorlarning guruhi (shirkat, mas'uliyati cheklangan jamiyat, kooperativ, korporatsiya, konsern va boshqa) tavakkalchilik qilish oqibatida ko'rilishi mumkin bo'lgan foyda va zararlarni o'zaro taqsimlaydilar. Tavakkalchilikni taqsimlash orqali kamaytirish usullaridan biri – **diversifikatsiyalashdir**. Uning mohiyati bir-biri bilan bog'liq bo'lgan turli xildagi faoliyat ko'rinishlari o'rtasida kapital quyilmalarni va tovar-moddiy resurslarni taqsimlashdan iborat. Agar tavakkalchilik oqibatida bir faoliyat turidan zarar ko'rilsa, boshqasidan ko'rilgan foyda hisobidan uni qoplash mumkin.

Diversifikatsiyalash ishlab chiqarish, tijorat va investitsiya faoliyati sohasida tavakkalchilikning darajasini kamaytirish imkonini yaratadi. Uni diversifikatsiyalash quyidagi yo'llar bilan amalga oshirilishi mumkin:

- kapital sarflarni bir nechta faoliyat turlariga bo'lib sarflash;
- har xil turdagi yuqori daromad keltiradigan qimmatli qog'ozlarga investitsiya qilish;
- moddiy-texnik ta'minoti bo'yicha tashqi sheriklarning sonini ko'paytirish;
- turli sgmentlarni qamrab olgan bozor va iste'molchilarning talabiga mos

tovarlar ishlab chiqarish;

- bozor konyunkturasi va iste'molchilar sigmentiga mos keluvchi turli baho siyosatini yuritish;
- yuk tashuvchi turli transport subyektlarining xizmatidan foydalanish;
- tovar-moddiy zahiralarni bir nechta joyda bo'lib asrash va hokazo.

Amaliyotda diversifikatsiyalash tavakkalchilikni faqat kamaytirishi emas, aksincha oshirishi ham mumkin. Tadbirkor o'z mablag'ini samarasiz ishlab chiqarish faoliyatiga sarflagan tao'dirda tavakkalchilik ehtimoli ortadi.

Tavakkalchilikni birlashtirish ikki yoki undan ortiq korxonalarining qo'shilishi natijasida sodir bo'ladi va buning natijasida yangi tashkil topgan korxonada dastlabkilariga qaraganda ko'p aktivga ega bo'ladi. Tavakkalchilik xatarlarini pasaytirish yo'lida tadbirkorlarning o'z kapitalarini birlashtirishi, ular o'rtasida olingan foydani va zararlarni bo'lish imkonini yaratadi. Ushbu holat korxonani tavakkalchilikdan butunlay holi qilmaydi, lekin uning xatar darajasini bir muncha pasaytirishga yordam beradi.

Tavakkalchilikni boshqalarga o'tkazish yoki tavakkalchilik transferti – tadbirkorlik tavakkalchiligini kamaytirishning yana bir usuli hisoblanadi. Bunda tavakkalchilik xatarlari shartnoma asosida ikkinchi bir yuridik shaxs zimmasiga o'tkaziladi.

Tavakkalchilikni boshqalarga o'tkazishning ikki tomon uchun ham foydali sabablari mavjud:

1. Tavakkalchilikni o'ziga olishda ko'rilishi mumkin bo'lgan zararlarning miqdori tavakkalchilikni o'tkazishdagiga nisbatan ko'p bo'lishi mumkin.
2. Tavakkalchilik o'tkaziladigan tashqi subyekt xatarlarni kamaytirishning samarali usullarini bilishi va ko'proq imkoniyatlarga ega bo'lishi mumkin.
3. Tavakkalchilikni o'tkazuvchi ma'lum to'lov evaziga ehtimol tutilgan zararlardan o'zini himoyalashga erishsa, tavakkalchilikni oluvchi o'tkazuvchilar badali hisobidan daromad ko'rish imkoniyatiga ega bo'ladi. Tavakkalchilikni boshqalarga o'tkazishning quyidagi shakllari uchraydi:

1. Qurilish shartnomalari – bunday shartnomani tuzish orqali tadbirkor turli obyektlarni qurish bilan bog'liq bo'lgan barcha tavakkalchilikni

qurilish firmasining bo'yniga o'tkazadi.

2. Yuklarni asrash va jo'natish shartnomasini imzolash orqali tadbirkor mahsulotlarni tashish va asrash davrida yuz berishi mumkin bo'lgan yo'qotishlar va buzilishlar bo'yicha xatarin ma'lum to'lov evaziga transport kompaniyasining zimmasiga o'tkazadi.

3. Sotish, xizmat ko'rsatish va ta'minlash shartnomasi tadbirkorga tovar va xizmatlarni tarqatish bilan bog'liq tavakkalchilik xatarlarini distribyutorlar zimmasiga o'tkazish orqali, ehtimol tutilgan yo'qotishlarni kamaytirishga imkon yaratadi. Bu yo'l bilan subyekt iste'molchi sifatida asosiy vositalar va asbob-uskunalarining buzilishi, ishdan chiqishi xatarlarini kafolat muddati davomida ularni ishlab chiqargan yoki sotgan kompaniyaning zimmasiga o'tkazadi.

4. Ijara – tavakkalchilikni o'tkazishning keng qo'llaniladigan usullaridan biri. Keyingi paytlarda keng tarqalayotgan ijara turlaridan biri moliyaviy ijara yoki lizingdir. Ijaraga beruvchi o'z mulkini ma'lum bir davr oralig'iga ijaraga berib, uning saqlanishi va ishlatilishi bilan bog'liq tavakkalchilikni ijaraga oluvchining zimmasiga o'tkazadi.

5. Faktoring – debitor qarzi majburiyatini faktor vositachiga o'tkazayotgan subyektning qarzi undirish tavakkalchiligini kamaytirish maqsadida tuziladigan shartnomadir. Subyektlar o'rtasida debitorlik va kreditorlik qarzlari muammosi paydo bo'lganda, ya'ni tovar-moddiy qiymatliklarni jo'natgan subyekt xaridordan mahsulot haqini o'z muddatida undira olmasa yoki bunday qarzlarni shubhali, ularni undirish ehtimoli kam bo'lsa, faktoring vositasida qarzni undirish amaliyoti qo'llaniladi. Faktoringda vositachi korxonada (odatda bank) qarzi bergan subyektdan ma'lum bir komission to'lov evaziga qarzdordan mablag'ni undirish huquqini qo'lga kiritadi. Faktoring shartnomasi tuzilishi bilan sub'ekt undirolmay turgan qarzning aksariyat qismini faktoring sub'ektidan (yoki bankdan) oladi. So'ngra faktoring korxonasi qarzdor korxonaga qarzni undirish bo'yicha da'vo qo'zg'atadi. Faktoringning afzalligi shundaki, u noto'lovlar muammosini qisman bo'lsada yechishga imkon beradi.

6. Xedjirlash – moliyaviy yoki tijorat faoliyatida narxlarning (valyuta kursining) tebranib turishidan yo'qotishlarni kamaytirish uchun

tavakkalchilikni fyuchers shartnomalari yordamida sug'urtalash shakli hisoblanadi. Narx (kurs)ning o'zgarishi tavakkalchiligini sug'urtalashga xizmat qiluvchi shartnoma «xedj» deb ataladi. Xedjerlashni amalga oshiruvchi subyekt «xedjer» deb ataladi.

Xedjerlashning ikki turi mavjud:

1. Narx oshishidan xedjirlash;

2. Narx pasayishdan xedjirlash.

Narx oshishidan xedjirlash kelgusida subyekt sotib oladigan moddiy resurslarning narxi (valyuta kurslari) oshishi ehtimolidan sug'urtalanishi zarur bo'lgan holatlarda qo'llaniladi. Masalan, resursning bahosi (yoki valyuta kursi, qimmatli qog'oz narxi) uch oydan keyin o'sadi deb taxmin qilinmoqda va u subyektga 3 oydan keyin kerak bo'ladi. Narxlar (kursning) oshishidan ko'riladigan yo'qotishlarni qoplash uchun, resurslarni bugungi kundagi narxlarda sotib olish shartnomasini qo'lga kiritish lozim bo'ladi. Agar 3 oydan keyin resursning narxi oshib ketgan taqdirda ham, fyuchers shartnomasini tuzgan subyekt resursni shartnoma tuzilgan sanadagi (3 oy oldingi) narxlarda yetkazib berish majburiyatini zimmasiga oladi. Shu yo'l bilan oshishdan xedjirlashni amalga oshiruvchi xedjer o'zini

kelgusida narxlarning oshishidan ko'rilishi mumkin bo'lgan zarardan sug'urtalaydi.

Narx pasayishidan xedjirlash kelgusida tovarning narxi pasayishi tavakkalchiligidan qochib, uning oldi-sotdi shartnomasini fyuchers bozoridagi hozirgi narx darajasida sotish bilan bog'liq birja operatsiyasini anglatadi. Pasayishdan xedjirlashni amalga oshiruvchi xedjer kelajakda sotadigan tovar shartnomasini birjada shoshilinch sotib, o'zini kelajakda ko'rishi mumkin bo'lgan zarardan sug'urtalaydi. Xedjer shoshilinch shartnomalarni sotish yoki sotib olish yordamida bozorlardagi narxlarning noaniqligidan kelib chiqadigan tavakkalchilikni kamaytirishga harakat qiladi.

7. Subyektning faoliyati bilan bog'liq tavakkalchilikni o'tkazishning eng samarali usullaridan biri – **sug'urtadir**. Sug'urtalashda subyektning ishlab chiqarish, tijorat, moliyaviy faoliyati yoki tabiiy omillar ta'sirida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan xatarlarning tavakkalchiligi ma'lum haq to'lash

evaziga, shartnoma asosida sug'urta kompaniyasining zimmasiga o'tkaziladi. Tavakkalchilikning biror turi natijasida subyekt zarar ko'rsa, zararining katta qismi sug'urta shartnomasiga asosan sug'urta kompaniyasi tomonidan qoplanadi.

Sug'urta obyektida quyidagilar chiqishi mumkin:

- subyekt aktivlarini buzilish, ishdan chiqish, yong'in va boshqa tabiiy ofatlardan sug'urtalash, ya'ni mulk sug'urtasi;
- subyekt qabul qiladigan va jo'natiladigan yuklar sug'urtasi;
- qarzga olingan mablag'larning qaytarilmasligi, ya'ni kredit tavakkalchiligi sug'urtasi;
- garovga qo'yilgan mulkni sug'urtalash;
- qishloq xo'jaligi ekinlari va chorva mollarini tabiiy ofatlar, kasalliklar va zararkunandalardan sug'urtalash;
- xodimlarni ishlab chiqarish jarayonidagi baxtsiz hodisalardan sug'urtalash va hokazo.

Sug'urtalash chora-tadbirlarini xavf-xatar oqibatida yuzaga keladigan yo'qotishni (kutulmagan holatlarda mol-mulk, mablag'lar va ishlab chiqarishni) to'la yoki qisman qoplash (tabiiy ofat, avariya, baxtsiz xodisalar, bankrotlikka uchragan xamkorlarni shartnomalar bo'yicha o'z majburiyatlarni bajarmasligi va boshqa xolatlar yuz berganda) yoki yo'qotishlarni iloji boricha ko'proq sonli yuridik va jismoniy shaxslar o'rtasida taqsimlash yo'li bilan qoplash kabi usullarda amalga oshirish mumkin. Ishbilarmon va korxonalar uchun tavakkalchilikni himoya tadbirlari bilan bartaraf etish yoki seziralli moliyaviy zarar yetkazish mumkin bo'lgan xavf- xatarni o'z yelkasiga olishga xohishi bo'lmagan paytda sug'urtalash maqsadga muvofiqdir.

Sug'urtalashda ikki tomonning ishtiroki majburiydir – sug'urta fondini bunyod etish va uni ishlatish bilan shugullanuvchi maxsus tashkilot yoki sug'urtalovchi hamda ushbu fondga belgilangan to'lovni to'lovchi yuridik yoki jismoniy shaxs. Ular orasidagi munosabat sug'urta shartnomasi (polis) asosida tashkil topadi. Tavakkalchilikni pasaytirish maqsadiga qilinadigan sug'urtalash ixtiyoriy tartibda o'tkaziladi. Tadbirkorning har qanday faoliyati, odatda sug'urtalanishi mumkin. Ammo, bu ba'zi bir xavf-xatar yuqori bo'lgan holatlardagina amalga oshiriladi.

Sug'urtalash faoliyatning yakuniy natijalari ko'zlangan maqsadga erishish uchun ta'sir qiluvchi turli omillar himoyasiga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Natijada sug'urta vositasida bozor subyekti bo'lgan har bir shaxsga xavf soluvchi kutilmagan holatlarga qarshi kafolat yaratishi kerak.

Sug'urtani sohalarga bo'lish asosida ularning obyektlari bo'yicha farqlanishi yotadi. Bu omilga mos ravishda sug'urta munosabatlari yig'indisini quyidagi to'rtta sohaga bo'lish mumkin:

- mulkiy sug'urta;
- fuqarolar shaxsiy sug'urtasi;
- javobgarlik (majburiyat) sug'urtasi;
- tadbirkorlik tavakkalchiligi sug'urtasi.

Mulkiy sug'urtada obyekt bo'lib, moddiy qiymatliklar hisoblanadi; fuqarolarning shaxsiy sug'urtasida – ularning hayoti, sog'ligi, mehnat layoqati; javobgarlik sug'urtasida – obyekt bo'lib sug'urtalanuvchilarning turli javobgarliklari, ma'suliyati, majburiyatlari hisoblanadi; tadbirkorlik tavakkalchiliklari sug'urtasida esa – obyekt vazifasini tadbirkorlik ishlari bo'yicha turli tavakkalchiliklar bajaradi.

Tadbirkorlik tavakkalchiliklari sug'urtasida 2 ta tarmoq mavjud: daromadlarni bevosita hamda bilvosita yo'qotish tavakkalchiligi sug'urtasi. Tadbirkorlik tavakkalchiligi sug'urtasi dastgohlarning to'xtab qolishi, savdodagi to'xtalishlar natijasida zarar ko'rish yoki foyda ola olmaslik sug'urtasi, yangi texnika va texnologiyalarni qo'llash tavakkalchiligi sug'urtasi va boshqa turlarga bo'linadi. Ko'rinib turibdiki, tadbirkorlik faoliyati va sug'urta bozor munosabatlarining uzviy bog'liq kategoriyalaridir. Tadbirkorlik sug'urtasi faoliyatning yakuniy natijalari bilan birga ko'zlangan maqsadga erishish uchun ta'sir qiluvchi turli omillar himoyasiga yo'naltirilgan bo'lishi kerak.

Tadbirkorlik faoliyatining maqsadi foyda olish, kapital hajmini ko'paytirish hisoblanadi. Shuning uchun kutilgan foydani yo'qotish ehtimoli yoki ko'zlangan daromadni ola olmaslik holatlaridan sug'urtalash muhim ahamiyat kasb etadi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida sug'urtaning o'zi tijorat faoliyatining bir sohasi bo'lib boradi. Shuning uchun sug'urtalovchi o'z javobgarligiga u yoki bu tavakkalchilikni olish bilan, avvalo o'zi haqida o'ylaydi, ya'ni

tuzilayotgan sug'urta shartnomasi unga nima berishi haqida o'ylab ko'radi. Shuningdek, u yirik tavakkalchiliklarning yuqori xavfi mavjud bo'lgan sug'urtaning ayrim turlariga qo'l ura olmaydi. Shuning uchun bunday sug'urtaning ko'pchiligi birgalikdagi sug'urtaning predmeti bo'lishi mumkin. Samarali tadbirkorlik faoliyatini yangi texnika va texnologiyalarni o'zlashtirishga intilishsiz, ishlab chiqarishni kengaytirish uchun qo'shimcha mablag'ni qidirishdagi ongli tavakkalchilikni tassavur qila olmaydi. Bu yo'ldigalarning hammasi uchun ham muvaffaqiyat kafolatlanmaydi, yo'qotishlar ham bo'lishi mumkin, bunday texnik va texnologik tavakkalchiliklarni sug'urtalash ilmiy-texnik, taraqqiyotning muhim qo'llab-quvvatlovchisi bo'lishi mumkin.

Bozor xo'jaligining kengayishi bilan tadbirkorlik faoliyati bilan bog'liq ko'plab obyektlar sug'urtaga jalb qilinadi. Lekin sug'urta himoyalarning ehtimolligi real sug'urta bozorining shakllanishi, sug'urta tashkilotlarining moliyaviy bazasi mustahkamlanishi bilan amalga oshadi.

4. Qishloq xo'jaligi korxonalarida tavakkalchilikni sug'urtalash

Ma'lumki, qishloq xo'jaligi iqtisodiyotning boshqa jabhalariga nisbatan tabiat xodisalariga eng ta'sirchan soha hisoblanadi. Ayniqsa global iqlim o'zgarishi sharoitida ob-havoning o'ta noqulay kelishi, bahor mavsumida surunkali muzlamalar bo'lishi, yozda haroratning anomal tarzda keskin ko'tarilib ketishi yoki kish vaqtida yog'ingarchilikning yetarli darajada bo'lmasligi oqibatida mavsum paytlarida suv taqchilligi yuzaga kelishi va boshqa shu kabi tabiat xodisalari sababli qishloq xo'jaligi korxonalaridan ekinlar hosildorligiga, chorva hayvonlari mahsuldorligiga salbiy ta'sir qilishi iqtisodiy zarar ko'rishlari holatlari ko'paymoqda. Bu esa mahsulot ishlabchiqarishxajmlarini kamayishiga, natijada esa qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish iqtisodiy samaradorligining pasayishi olib kelishi mumkin. Amaliyotda tabiat hodisalarining qishloq xo'jaligi ishlabchiqarishiga salbiy ta'sirlarini hodisalarining qishloq xo'jaligi ishlabchiqarishiga salbiy ta'sirlarini yumshatish va bartaraf qilishning bir qator tashkili - iqtisodiy chora-tadbirlari mavjud bo'lib, ular ichida sug'urta mexanizmlarini joriy etishga respublikamizda xo'jaliklar miqyosida ham va davlat miqyosida ham alohida e'tibor berilmoqda.

Har qanday xolatda ham sug'urta munosabatlarining asl mohiyati, bir tomonidan sug'urtalanuvchi sug'urtalovchiga sug'urta badallarini to'lash majburiyatini olsa, ikkinchi tomondan sug'urtalovchi sug'urta xodisasi ro'y berganda keltirilgan zararni sug'urtalanuvchiga to'lab berish majburiyatini o'z zimmasi oladi.

Qishloq xo'jaligida sug'urtalashning bir qator xorijiy tajribalarini ko'rib chiqamiz. AQShda fermer xo'jaliklari sug'urta polislarini ixtiyoriy tarzda, sug'urta shartlari ularni qanoatlantirgan taqdirda, o'zlari tanlagan sug'urta kompaniyasidan to'g'ridan-to'g'ri sotib oladilar. AQShda 2023 yilda fermer xo'jaliklari bilan 1,1 mln.dan ziyod sug'urta shartnomalari tuzilgan bo'lib, mamlakatdagi qariyb 90 foiz fermer xo'jaliklarini qamrab olgan. Sug'urta mukofotlarining hajmi 9,32 mlrd. AQSh dollarini tashkil etgan. Sug'urta kompaniyalari tomonidan 3,74 mlrd. AQSh dollari miqdorida sug'urta qoplamalari to'lab berilgan. Sug'urta mukofotlari hajmida davlat subsidiyasining ulushi 62,9 foizni yoki 5,86 mlrd. AQSh dollarini tashkil etgan (10.2-jadval).

Davlat fermer xo'jaliklari tomonidan sug'urta polisini sotib olishda bevosita yordam ko'rsatadi. Fermer xo'jaliklari sug'urta polisining ko'pi bilan 40 foizini to'laydilar, qolgan qismi esa davlat tomonidan subsidiyalashtiriladi. AQShda MPC (Multi-Peril Crop Insurance) – qishloq xo'jaligi ekinlarini sug'urtalash dasturi qishloq xo'jaligidagi xatarlarni boshqarish va sug'urtalash tizimining asosi hisoblanadi. Mazkur dastur AQSh hukumati tomonidan subsidiyalashtirilib, fermer xo'jaliklarini ko'plab turdagi tabiiy ofatlar, jumladan, qurg'oqchilik, ortiqcha namgarchilik, sovuq urish, kuchli shamol, suv toshqini, do'l, hashoratlar tomonidan keltirilgan zararlardan himoyalashni ta'minlaydi. Sug'urta bo'yicha tovon puli miqdori xatarlar yoki talofatlar ko'lamidan kelib chiqib, har bir fermer xo'jaligining o'rtacha hosildorligiga asoslanadi. Sug'urtalangan fermer xo'jaliklariga sug'urta to'lovlari hosildorlik yoki daromadning kafolatlangan darajasi kamayib ketgan taqdirda, unga yetmagan qismini to'lab berish bilan qoplanadi.

AQShdagi davlat sug'urtasi dasturi bo'yicha ma'lumotlar⁶

Ko'rsatkichlar	2000	2015	2020	2023
Fermer xo'jaliklari bilan tuzilgan sug'urta shartnomalari (dona)	1 323243	1 174007	1 204619	1 159648
Sug'urta majburiyatlari ko'lami, mlrd. \$	34,44	117,16	102,51	100,51
Sug'urta mukofotlari hajmi, mlrd. \$	2,54	11,12	9,76	9,32
Davlat subsidiyasining hajmi, mlrd. \$	0,95	6,97	6,09	5,86
Davlat subsidiyasining ulushi, %	37,4 %	62,7 %	62,4 %	62,9 %
To'lab berilgan qoplamalar, mlrd. \$	2,59	17,45	6,31	3,74
Sug'urta portfelidagi zarar darajasi, %	102	175	65	41

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini sug'urtalashda G'arbiy Yevropa modelining oddiy namunasi Germaniyada rivojlangan. Bu mamlakatda hosilni yo'qotish bilan bog'liq zararlardan davlat tomonidan qoplanmaydi. Faqat istisno holatlarda Yevropa Ittifoqining roziligi bilan yordam berish bo'yicha aniq qarorlar qabul qilishi mumkin. Germaniyada agrosug'urta o'zaro birlashgan sug'urta assosiasiyalari tomonidan amal oshiriladi. Bunday assosiasiyalar Germaniyada 1797 yildan faoliyat yuritib keladi. Sug'urtalash faqat bir xatardan – do'ldan himoya etadi. Mamlakatdagi 60 foizdan ziyod qishloq xo'jalik ekinlari mazkur xatardan sug'urtalanadi. Sug'urtalanuvchi fermerlar mazkur assosiasiyalarning a'zosi hisoblanadilar. Ushbu sug'urta turi xatarlarni boshqarishning kafolatli vositasi sifatida mahalliy fermerlar ishonchini qozongan. Sug'urta hodisasini monitoring qilish va baholash assosiasiyaga a'zo fermerlar tomonidan amalga oshiriladi. Biroq, baholashning mintaqalararo tizimiga muvofiq baholashda ishtirok etuvchi fermerlar boshqa hududdan bo'lishi shart. Sug'urta majburiyatlari yuzaga kelmagan taqdirda shakllangan sug'urta zahirasi assosiasiya a'zolarining umumiy yig'ilishi qaroriga asosan uning a'zolari o'rtasida taqsimlanadi. Fransiyada tabiiy ofatlar jamg'armasi mavjud bo'lib, u qishloq xo'jalik ekinlari va yaylov chorvachiligidan ko'rilgan zararlarni qoplaydi.

⁶ Shvetsariya Swiss Resu sug'urta kompaniyasi ma'lumotlari

Sug'urtalanadigan xatarlarga surunkali yog'ingarchiliklar, suv toshqinlari, sovuq urish, qurg'oqchilik, dovul, epidemiyalar, zararkunandalar kiradi. Jamg'arma mol-mulkni sug'urtalash bo'yicha shartnomada qo'shimcha badallar to'lash hisobiga shakllantiriladi.

Italiyada qishloq xo'jaligini sug'urtalash, asosan, xususiy sug'urta kompaniyalari tomonidan amalga oshiriladi. Shuningdek, davlat tomonidan ham sezilarli darajada moliyaviy yordam ko'rsatiladi. Do'l yagona sug'urta qilinadigan xatar hisoblanadi. Bundan tashqari, uzum, meva va artishoklarni yetishtirishda qishloq xo'jalik ekinlarini sovuq urishdan sug'urta qiladigan kichik dasturlar ham mavjud. Sug'urta mukofotlarining 50 foizi hukumat tomonidan, qolgan qismi esa fermerlar o'z mablag'lari hisobidan to'laydilar.

Evropa Ittifoqining boshqa davlatlariga nisbatan Ispaniyada agrosug'urta juda rivojlangan. Chunki Ispaniyada qishloq xo'jaligi milliy iqtisodiyotning eng muhim tarmog'i hisoblanadi. Bu mamlakatda deyarli barcha turdagi qishloq xo'jalik xatarlari sug'urtalanadi. Ko'p sonli sug'urta kompaniyalari assosiasiyalarga birlashtirilgan. Ular sug'urta bo'yicha talablar va strategiyalarni ishlab chiqishga hamda boshqarishga mas'uldirlar. Sug'urta bo'yicha mukofotlar hukumat tomonidan 20 foizdan 44 foizgacha subsidiyalashtiriladi. Bundan tashqari hukumat shartnomalarni qayta sug'urtalash bo'yicha xizmatlarni ham amalga oshiradi. Tabiiy ofatlar yuz bergan taqdirda fermerlarga davlat tomonidan to'g'ridan-to'g'ri moliya yordam ko'rsatilmaydi. Chunki fermerlar daromadiga ta'sir etuvchi deyarli barcha turdagi xatarlar qishloq xo'jalik sug'urtasi orqali to'liq qamrab olinadi. Qishloq xo'jaligida sug'urtalash tizimi rivojlantirish bo'yicha mamlakatimiz olimlari tomonidan bir qator ilmiy izlanishlar olib borilgan. Jumladan, vatanimiz agrar iqtisodchi olimlardan R.X.Xusanov, Q.A.Chariev, N.Xushmatov, T.X.Farmonov, A.Yadgarov va boshqalar tomonidan ilmiy izlanishlar olib borilgan.

Bugungi kunda respublikamizda qishloq xo'jaligi sug'urtasi sohasi rivojlanib va takomillashib bormoqda. Hozirgi kunda ushbu tarmoqda qishloq xo'jaligi ekinlari hosilini sug'urtalash bo'yicha xizmatlarni taklifetuvchi "UZINSURANCE" («O'zagrosug'urta»AJ) faoliyat yuritmoqda. «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi qonun asosida faoliyat

ko'rsatuvchi ushbu kompaniya qishloq xo'jaligi sug'urtasi yo'nalish bo'yicha 40 taga yaqin turdagi sug'urta xizmatlarini amalga oshirib kelmoqda.

Jumladan, qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtiruvchilarning mol-mulkini, ekinlari hosilini, mahsulot yetishtirish uchun tijorat banklaridan olinadigan maqsadli kreditlarni qaytarish bo'yicha javobgarlikni, shuningdek qishloq joylarida faoliyat yuritayotgan yuridik va jismoniy shaxslarga sug'urta doirasida xizmat ko'rsatish va boshqalar.

Tabiiy-iqlim sharoitlariga nisbatan yuqori darajadagi qaramlik qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishdagi xatarlarni boshqarishda sug'urta va sug'urta tizimi imkoniyatlaridan keng tarzda foydalanish zaruratini yuzaga keltiradi. Sifatli sug'urta xizmatlari va bu borasidagi hukumat dasturlarini ishlab chiqish qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqaruvchilarining moliyaviy barqarorligini ta'minlashga imkon beradi, agrar tarmoqni qo'llab-quvvatlashga qaratilgan davlat byudjeti xarajatlarini qisqartirishga olib keladi. Amaliyotda qishloq xo'jaligidagi xatarlarni boshqarishga qaratilgan turli xil strategiyalar ishlab chiqilgan, natijada sug'urta qishloq xo'jaligida yetishtirishda qishloq xo'jalik ekinlarini sovuq urishdan sug'urta qiladigan kichik dasturlar ham mavjud. Sug'urta mukofotlarining 50 foizi hukumat tomonidan, qolgan qismi esa fermerlar o'z mablag'lari hisobidan to'laydilar. Gap shundaki, tarmoqda mahsulot ishlab chiqarish hajmini oshishiga, binobarin, hosildorlik darajasini ko'payishiga ob-havoning qulay kelishi, yog'ingarchilik me'yorida bo'lishi va shu kabi tabiiy holatlar ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Shuni alohida ta'kidlash zarurki, qishloq xo'jaligi tovar ishlab chiqaruvchilarning, birinchi navbatda, fermer va dehqon xo'jaliklarining tabiiy ofatlar va boshqa oldindan ko'rib bo'lmaydigan tabiat hodisalar ro'y berish natijasida ko'rgan zararlarini qoplashda sug'urta muhim o'rin tutadi.

Qishloq xo'jalik tovarlarini ishlab chiqaruvchilarni sug'urtalashda qishloq xo'jalik tovarlarini ishlab chiqaruvchilarni ko'zlangan hosilni ololmay qolishi bilan bog'liq moliyaviy tavakkalchiliklari, qishloq xo'jalik texnikasi, mol-mulki, o'zining va oila a'zolarining hayoti va sog'ligi bilan bog'liq bo'lgan mulki

qiziqishlari sug'urtalash, ya'ni qishloq xo'jaliktovarlarini ishlab chiqaruvchilarni sug'urta himoyasiga olishdan ko'zlangan maqsad yuqoridagi mulkiy qiziqishlar bilan bog'liq bo'lgan harajatlarni kamaytirish, qo'shimcha harajatlarni oldini olish hisoblanadi.

Agrosug'urta barcha turdagi qishloq xo'jalik ishlab chiqarish xatarlarini boshqarishning sinalgan mexanizmi ekanligi bilan bir qatorda sug'urta bozorining barcha ishtirokchilari manfaatlarini birlashtirishning eng maqbul yo'li hamdir. Shuning uchun agrar sohani sug'urtalashning zamonaviy modellarini rivojlantirish unga innovasion yondashuvni taqozo etadi.

Nazorat va muhokama uchun savollar

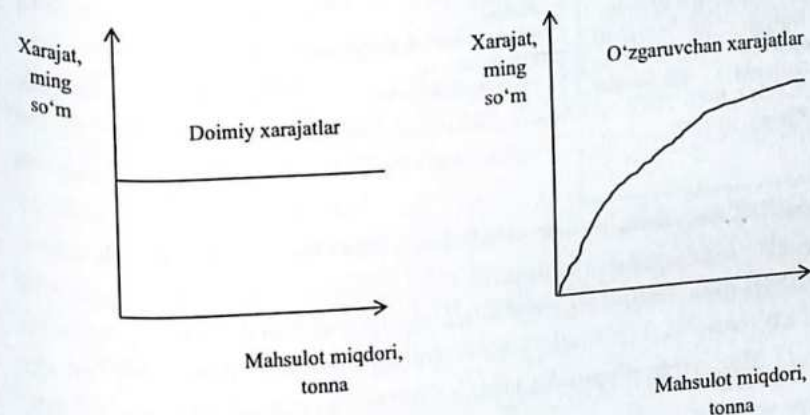
1. Tavakkalchilik darajasini kamaytirishning qanday yo'llari mavjud?
2. Tavakkalchiliklarini baholashning necha xil usullari mavjud?
3. Korxonalar faoliyatidagi xavf-xatarlarni turlarini tafsiflang.
4. Tavakkalchilikni boshqalarga o'tkazishning qanday shakllari uchraydi?
5. Narx pasayishdan xedjirlash qanday amalga oshiriladi?
6. Qishloq xo'jaligi ekinlari va chorva mollarini tabiiy ofatlar, kasalliklar va zararkunandalardan sug'urtalash haqida tushuncha bering.
7. AQShda fermer xo'jaliklari faoliyatini sug'urtalash qanday amalga oshiriladi?
8. Yevropa Ittifoqida agrar tarmoqni sug'urtalash tizimi faoliyati qanday yo'lga qo'yilgan?

11-BOB: QISHLOQ XO'JALIGIDA ISHLAB CHIQRISH XARAJATLARI VA MAHSULOT TANNARXI

1. Qishloq xo'jaligida qilinadigan xarajatlar va ularning turkumlanishi.
2. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxi haqida tushuncha, uning turlari va aniqlanish tartibi.
3. Qishloq xo'jaligida xarajatlarni tejash va mahsulotlar tannarxini pasaytirish yo'llari.

1. Qishloq xo'jaligida qilinadigan xarajatlar va ularning turkumlanishi

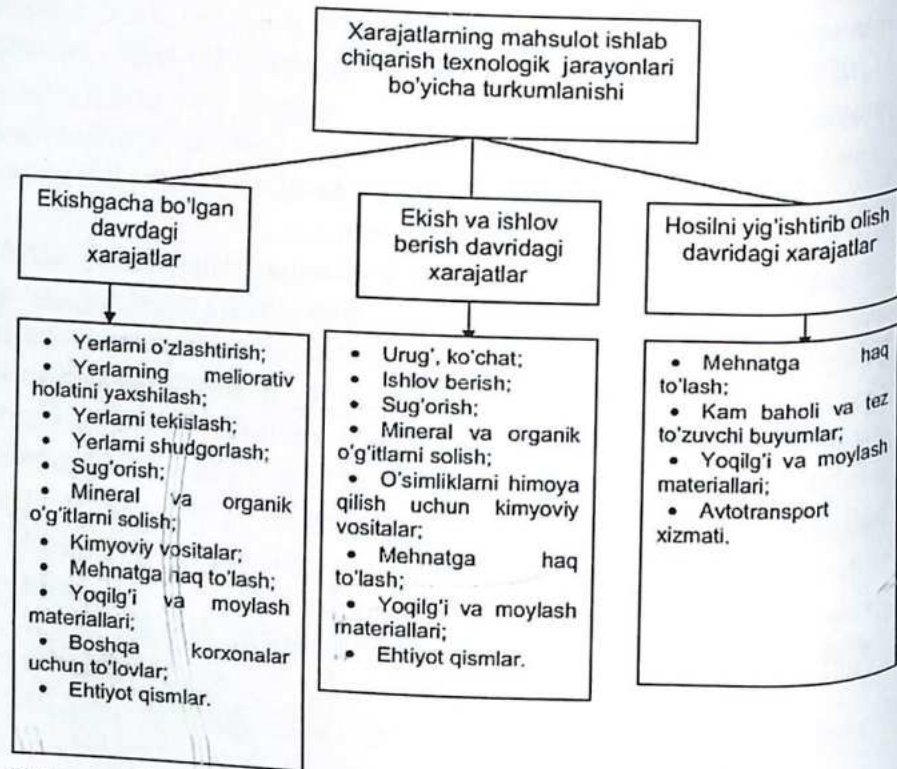
Qishloq xo'jaligi tarmog'ida xarajatlarning turkumlanishi 1999-yil 5-fevralda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 54-sonli qarori bilan tasdiqlangan "Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ni ishlab chiqarish va sotish xarajatlarining tarkibi hamda moliyaviy natijalarni shakllantirish tartibi to'g'risida"gi Nizom asosida amalga oshiriladi. Qishloq xo'jaligida amalga oshiriladigan xarajatlar o'zgaruvchan va doimiy xarajatlarga bo'linadi (11.1-rasm).

11.1-rasm. Qishloq xo'jaligida xarajatlar turlari.

Qishloq xo'jaligida xarajatlar mahsulot yetishtirish jarayonida bevosita hamda bilvosita sarflanadigan xarajatlarga ham turkumlanadi. Bevosita xarajatlar mahsulotlarni yetishtirishda bevosita qatnashadi.

Masalan, urug'lik, o'g'it, yoqilg'i va boshqalar. Bilvosita xarajatlar esa qishloq xo'jaligi mahsuloti yetishtirishda bevosita ishtirok etmasada, tarmoqda mahsulot yetishtirish uchun zarur hisoblanadi. Masalan, korxonani boshqarish xarajatlari, ombor xo'jaligi xarajatlari va hokazo.

11.2-rasm. Xarajatlarning texnologik jarayonlar bo'yicha turkumlanishi

Qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirishda (ishlarni bajarish va xizmatlarni ko'rsatishda) qilinadigan xarajatlar quyidagi turlarga bo'linadi: 1) mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxiga kiritiladigan xarajatlar.

Mahsulot (ishlar, xizmatlar)ning ishlab chiqarish tannarxiga kiruvchi xarajatlar iqtisodiy mazmuniga ko'ra quyidagi elementlarga ajratiladi:

- ishlab chiqarish moddiy xarajatlari;
- ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan mehnatga haq to'lash

xarajatlari;

- ijtimoiy sug'urta ajratmalari;
- asosiy fondlar va ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan nomoddiy aktivlar amortizatsiyasi;
- ishlab chiqarish ahamiyatiga ega bo'lgan boshqa xarajatlarni.

Ishlab chiqarish bilan bog'liq moddiy xarajatlar tarkibiga quyidagi moddalar kiritiladi:

• ishlab chiqariladigan mahsulotning asosini tashkil etib, uning tarkibiga kiradigan yoki mahsulot tayyorlashda (ishlarni bajarishda, xizmatlarni ko'rsatishda) zarur tarkibiy qism hisoblangan, chetdan sotib olinadigan xomashyo va materiallar;

• normal texnologik jarayonni ta'minlash va mahsulotlarni o'rash uchun mahsulot (ishlar, xizmatlar) yoki boshqa ishlab chiqarish ehtiyojlariga sarflanadigan (asbob-uskunalar, binolar, inshootlar va boshqa asosiy vositalar sinovini o'tkazish, nazorat qilish, saqlash, tuzatish va ulardan foydalanish) uchun ishlab chiqarish jarayonida foydalaniladigan, xarid qilinadigan materiallar, shuningdek, asbob-uskunalar tuzatish uchun ehtiyot qismlar, asboblarni, moslamalar, inventar, jihozlar, laboratoriya asbob-uskunalarini va asosiy fondlarga kirmaydigan boshqa mehnat vositalarining eskirishi, maxsus kiyim va arzonbaholi boshqa ashyolarning eskirishi;

• sotib olinadigan, kelgusida ushbu xo'jalik yurituvchi subyektlarida montaj qilinadigan yoki qo'shimcha ishlov beriladigan butlovchi buyumlar va yarim tayyor mahsulotlar;

• tashqi yuridik va jismoniy shaxslar, shuningdek, xo'jalik yurituvchi subyektning ichki tarkibiy bo'linmalari tomonidan bajariladigan, faoliyatning asosiy turiga tegishli bo'lmagan, ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ishlar va xizmatlar.

Ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan ishlar va xizmatlarga mahsulot tayyorlash bo'yicha ayrim operatsiyalarni bajarish, xomashyo va materiallarga ishlov berish, iste'mol qilinayotgan ashyo va materiallar sifatini aniqlash uchun sinovlar o'tkazish, belgilangan texnologik jarayonlarga rioya etilishi ustidan nazorat qilish, asosiy ishlab chiqarish fondlarini tuzatish va boshqalar tegishli bo'ladi. Xo'jalik yurituvchi

subyekt ichida tashqi huquqiy shaxslarning transport xizmatlari (xomashyo, materiallar, asboblari, detallar, tovarlar, yuklarning boshqa turlarini markaziy ombordan quyi bo'g'inlarga, ya'ni sexga va tayyor mahsulotni saqlash uchun omborga keltirish) ham ishlab chiqarish xususiyatiga ega bo'lgan xizmatlarga tegishlidir;

- tabiiy xomashyo (yer rekultivatsiyasiga ajratmalar, ixtisoslashtirilgan huquqiy shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan yerni rekultivatsiya qilish ishlariga haq to'lash), ildizi bilan beriladigan daraxtga haq to'lash, sanoat korxonalarini tomonidan suv xo'jaligi tizimidan belgilangan limitlar doirasida va undan ortiqcha olinadigan suv uchun haq to'lash. Sanoatning xomashyo tarmoqlari uchun yog'och, taxta materiallaridan yoki foydali qazilmalardan (rudadan) foydalanish huquqlarining amortizatsiya qilinadigan qiymati yoki atrof-muhitni tiklash xarajatlari;

- texnologik maqsadlarda energiyani barcha turlarini ishlab chiqarishga, binolarni isitishga sarflanadigan yonilg'ining chetdan sotib olinadigan barcha turlari, xo'jalik yurituvchi subyektlarning transporti tomonidan bajariladigan, ishlab chiqarishga xizmat ko'rsatish bo'yicha transport ishlari;

- xo'jalik yurituvchi subyektning texnologik, transport va boshqa ishlab chiqarish va xo'jalik ehtiyojlariga sarflanadigan barcha turdagi xarid qilinadigan energiya (xo'jalik yurituvchi subyektning o'zi tomonidan ishlab chiqariladigan elektr energiyaga va energiyani boshqa turlariga, shuningdek, xarid qilinadigan energiyani iste'mol joyigacha transformatsiya qilish va uzatish xarajatlari tegishli xarajat elementlariga kiritiladi);

- ishlab chiqarish sohasida moddiy boyliklarning tabiiy yo'qotish me'yorlari doirasida va ulardan ortiqcha yo'qotilishi, yaroqsizlanishi va kam chiqishi;

- xo'jalik yurituvchi subyektning transporti va xodimlari tomonidan moddiy resurslarni yetkazish bilan bog'liq xarajatlar (yuklash va tushirish ishlari ham shu jumlagi kiradi) ishlab chiqarish xarajatlari tegishli elementlariga kirishi kerak (mehnatga haq to'lash xarajatlari, asosiy fondlar amortizatsiyasi, moddiy xarajatlar va boshqalar);

- xo'jalik yurituvchi subyektlar tomonidan moddiy resurslarni yetkazib

beruvchilardan olinadigan idishlar ham moddiy resurslar qiymatiga kiritiladi;

- mahsulot tannarxiga kiritiladigan moddiy resurslar xarajatlari qaytariladigan chiqitlar qiymati, idish va o'rash-joylash materiallari qiymati. Ular amaldagi sotilishi, foydalanilishi yoki omborga kirim qilinishi narxi bo'yicha chiqarib tashlanadi;

- «moddiy xarajatlar» elementi bo'yicha aks ettiriladigan moddiy resurslar qiymati sotib olish narxidan, shu jumladan, barter bitimlarida, qo'shimcha narx (ustama)dan, ta'minot, tashqi iqtisodiy tashkilotlar tomonidan to'lanadigan vositachilik taqdirlashlaridan, tovar birjalari xizmatlari qiymatidan, shu jumladan, brokerlik xizmatlaridan, bojar va yig'imlardan, transportda tashishga haq to'lashdan, tashqi yuridik shaxslar tomonidan amalga oshiriladigan saqlash va yetkazib berishga haq to'lashdan kelib chiqib shakllanadi.

Ijtimoiy sug'urta to'lovlari 2019-yil 30-dekabrda qabul qilingan yangi tahrirdagi Soliq Kodeksiga ko'ra ijtimoiy soliq deb nomlangan. Ish beruvchining xodimlar mehnatiga haq to'lashga doir xarajatlari ijtimoiy soliq solish obyektidir. Ushbu Kodeksning 403-moddasiga ko'ra, paxta yig'im-terimi bo'yicha mavsumiy qishloq xo'jaligi ishlariga jalb qilingan jismoniy shaxslarning bu ishlarni bajarganligi uchun mehnat haqi to'lashga doir xarajatlar soliq solish objekti hisoblanmaydi.

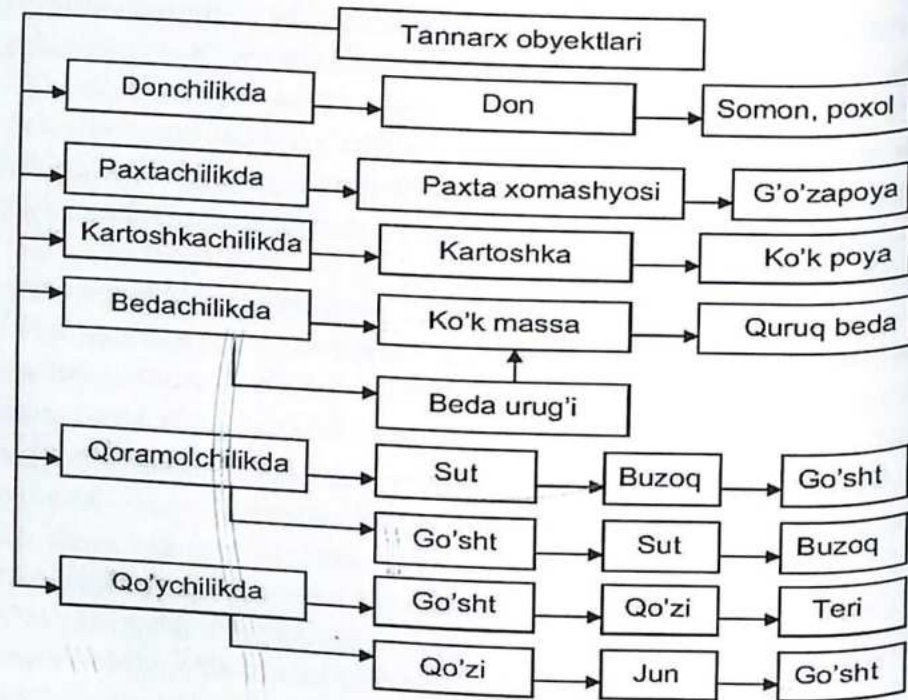
2020-yil 1-yanvardan ijtimoiy soliq stavkasi 12 foiz etib belgilangan. Fermer xo'jaliklari tomonidan to'lanadigan ushbu mablag'lar davlat maqsadli jamg'armalari hamda Kasaba uyushmalari federatsiyasi Kengashi o'rtasida belgilangan tartibga muvofiq quyidagi miqdorlarda taqsimlanadi:

- budjetdan tashqari Pensiya jamg'armasi – 98,4 foizi;
- bandlikka ko'maklashish davlat jamg'armasi – 0,8 foizi;
- kasaba uyushmalari federatsiyasi Kengashi jamg'armasi – 0,8 foizi.

2. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxi haqida tushuncha, uning turlari va aniqlanish tartibi

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tarmoqlar, korxonalar miqyosida umumiy qiymat ko'rsatkichlari bilan birgalikda o'rtacha xarajatlar, ya'ni

tannarx ko'rsatkichi ham mavjud. Tannarx bozor iqtisodiyoti sharoitida iqtisodiy kategoriya hisoblanadi. Uning yordamida qishloq xo'jaligida yetishtirilayotgan mahsulotlar, bajarilayotgan ishlar va ko'rsatilayotgan xizmatlarning bir birligi xo'jalik uchun necha so'mga tushganligi aniqlanadi. Uning darajasi baho bilan taqqoslanishi natijasida olinadigan foyda yoki ko'riladigan zararlar aniqlanadi. Bu ko'rsatkich xo'jaliklar uchun juda muhimdir.

11.3-rasm. Qishloq xo'jaligida mahsulot tannarxi obyektlari

Barcha tarmoqlarda bo'lgani singari qishloq xo'jaligi tarmog'ida ham qat'iy tejamkorlik tizimini joriy etish, ishlab chiqarish xarajatlari va mahsulot tannarxini kamaytirishni rag'batlantirish hisobidan korxonalarining raqobatbardoshligini oshirish muhimdir.

3. Qishloq xo'jaligida xarajatlarni tejash va mahsulotlar tannarxini pasaytirish yo'llari

Barcha tarmoqlarda bo'lgani singari qishloq xo'jaligi tarmog'ida ham mahsulot ishlab chiqarish uchun turli arajatlar qilinadi. Qishloq xo'jaligi tarmog'ining o'ziga xos xususiyatlari xarajatlar qilinishida ham o'z ta'sirini ko'rsatadi. Bunda tabiiy omillarning ta'siri, ishlab chiqarishning mavsumiyligi kabi o'ziga xos xususiyatlari xarajatlar hajmi va tarkibiga o'z ta'sirini ko'rsatadi.

Qishloq xo'jalik korxonalari faoliyatiga baho berishda mahsulot tannarxi ham muhim ahamiyatga ega. Qishloq xo'jaligi tarmog'ida faoliyat yurituvchi tadbirkorlik subyektlarining faoliyati samaradorligini oshirish uchun mahsulot tannarxini arzonlashtirish muhim ahamiyatga ega.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

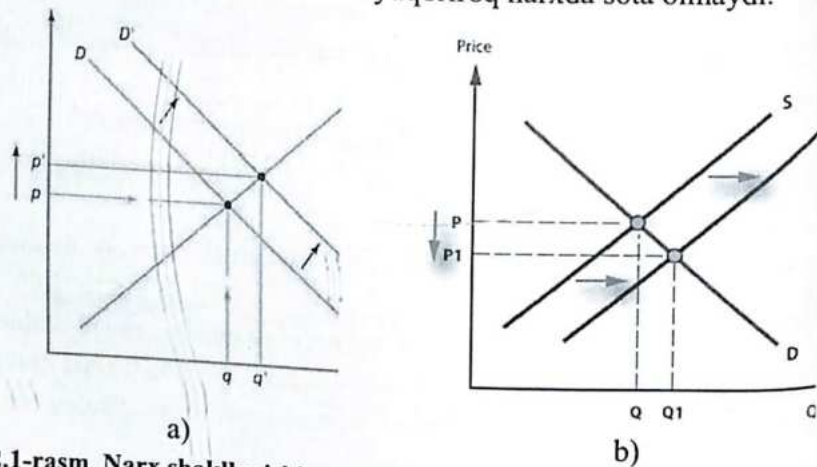
1. Qishloq xo'jaligida amalga oshiriladigan xarajatlar qanday turkumlanadi?
2. Jami va o'rtacha xarajatlari deganda nimani tushunasiz?
3. Qanday xarajatlarni doimiy va o'zgaruvchan xarajatlar deb atash mumkin?
4. Xarajatlar elementlari va moddalari haqida qanday tushunchaga egasiz?
5. Qishloq xo'jalik mahsulotlari tannarxi deganda nimani tushunasiz?
6. Qishloq xo'jaligida mahsulot tannarxining qanday turlari mavjud?
7. Qishloq xo'jalik mahsulotlari tannarxi tarkibiga qanday xarajatlar kiradi?
8. Qishloq xo'jaligida mahsulot tannarxini pasaytirishga qanday chora-tadbirlar yordamida erishish mumkin?

12-BOB. QISHLOQ XO'JALIGIDA NARX VA NARXLARNI SHAKLLANTIRISH

1. Qishloq xo'jaligida narxning iqtisodiy mohiyati va shakllanishi.
2. Qishloq xo'jaligida qo'llaniladigan narx turlari.
3. Bozor munosabatlari sharoitida qishloq xo'jalik mahsulotlari narxlarining shakllanishini takomillashtirish yo'llari.

1. Qishloq xo'jaligida narxning iqtisodiy mohiyati, shakllanishi va turlari

Narx shakllanishida ushbu maqsadga muvofiq xarajatlarga asoslaniladi, undan yuqori xarajatlarni bozor tan olmaydi. Ya'ni, ishlab chiqaruvchi o'z mahsulotining tannarxi yuqoriroq bo'lganligi uchun uni bozorda shakllangan narxga nisbatan yuqoriroq narxda sota olmaydi.

12.1-rasm. Narx shakllanishiga talab (a) va taklif (b) qonunlarining ta'siri
Bozor munosabatlari sharoitida talab va taklif o'rtasidagi munosabat ham narx shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil hisoblanadi. Talab qonuniga ko'ra, bozorda taklif o'zgarmagan holda mahsulotga bo'lgan talab ortsa, mahsulotning narxi oshadi (12.1-rasm).

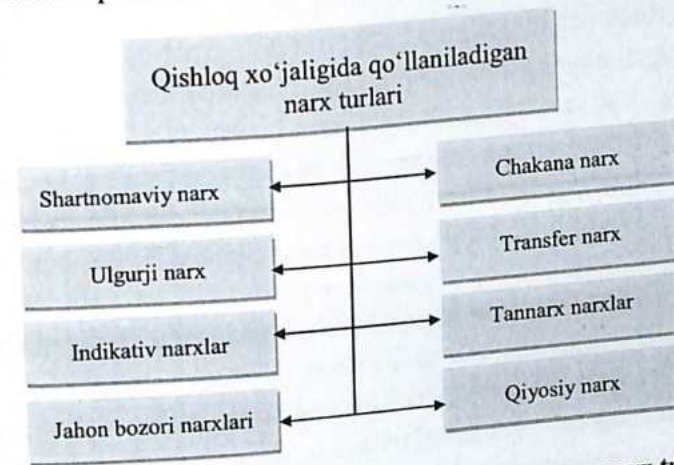
Taklif qonuniga ko'ra esa bozorda mahsulotga bo'lgan talab o'zgarmagan holda mahsulotning taklifi oshsa, narx arzonlashadi. Bozordagi biror mahsulotning narxi ushbu mahsulotlarga bo'lgan talab va ushbu mahsulotning taklifi o'rtasidagi muvozanatli nuqtada shakllanadi.

Mahsulotlarning naflilik darajasi mavsumlar bo'yicha ham o'zgarib turadi. Masalan, yoz oylarida salqin icimlikning bizga keltiradigan nafiligi yilning boshqa fasllariga nisbatan ancha ortadi. Bu esa o'z navbatida yoz oylarida salqin ichimliklarga bo'lgan talabni oshiradi va uning narxi ko'tarilishiga olib keladi.

2. Qishloq xo'jaligida qo'llaniladigan narx turlari

Hozirgi vaqtda qishloq xo'jaligi tarmog'ida qo'llanilayotgan narx turlari 12.2-rasmda keltirilgan.

Qishloq xo'jaligi korxonalarini o'z mahsulotini ushbu mahsulotlarni tayyorlovchi, saqlovchi va qayta ishlovchi korxonalarga tuzilgan shartnomalarga muvofiq sotadilar. Mahsulotlar ayrim hollarda vositachilarga yoki boshqa xaridorlarga ko'p miqdorda, katta partiyalarda ham sotiladi, bunda qo'llaniladigan erkin shakllanuvchi narx ulgurji narx deb ataladi. Ulgurji narx qishloq xo'jaligi mahsulotlari birjalar orqali sotilganda ham qo'llaniladi.

12.2-rasm. Qishloq xo'jaligida qo'llaniladigan narx turlari
Qishloq xo'jaligi korxonalarini o'zlari yetishtirgan mahsulotlarni dehqon bozorlarida yoki o'zlarining ichki sotish tizimi orqali sotganda chakana narxlar qo'llaniladi.

Transfer narxlar – korxonaning ishlab chiqarish bo‘linmalari yoki korxonalar tomonidan tashkil etilgan kooperatsiya ichidagi o‘zaro hisob-kitobda qo‘llaniladigan narxlardir.

Indikativ narxlar – qishloq xo‘jaligi mahsulotlarining kelgusi yil hosili uchun yoki kelgusida kutilayotgan narxi bo‘lib, qishloq xo‘jaligi korxonalari faoliyatini rejalashtirishda ishlatiladi.

Qishloq xo‘jaligi korxonalari o‘z ishlab chiqarishini rivojlantirish maqsadida yetishtirilgan mahsulotlarning ma‘lum bir qismini o‘z ehtiyojlari uchun (urug‘lik, yem-xashak, umumiy ovqatlanishga va hokazo) ishlatadilar. Bu jarayonda qatnashadigan mahsulotlarni xo‘jalikda hisobga olishda tannarxlari bo‘yicha baholanadi. Shuning uchun bunday narxlar tannarx narxlari ham deyiladi.

Qiyosiy narxlar - korxonalar faoliyatining ma‘lum davr oralig‘idagi ko‘rsatkichlarini tahlil qilishda foydalaniladigan narxdir. Demak, ushbu narx mahsulotlarning oldi-sotdisida emas, balki korxonalar faoliyatini tahlil qilishda qo‘llash uchun tanlab olinadigan biror yildagi haqiqiy narxlaridir. Qiyosiy narxlar asosida mamlakat miqyosida yoki korxonalarda biror qiymat ko‘rsatkichining o‘zgarishiga obyektiv baho berish imkoniyati paydo bo‘ladi. Chunki tahlil jarayonida qiyosiy narxlar qo‘llanilganda biror qiymat ko‘rsatkichining o‘zgarishiga narx o‘zgarishining ta‘siri yo‘qqa chiqariladi. Bu holatga real baho berishda muhim ahamiyatga egadir. Uzoq yillar mobaynida qiyosiy (taqqoslama) narx sifatida 1996-yildagi qishloq xo‘jalik mahsulotlarining haqiqiy narxlari olingan. Inflyatsiya darajasi va boshqa iqtisodiy omillarni e‘tiborga olgan holda qiyosiy narx sifatida boshqa yilning haqiqiy narxi tanlab olinishi mumkin.

2020-yilgacha qishloq xo‘jalik korxonalarida yetishtirilayotgan paxta xomashyosi va bug‘doy mahsulotlari davlat buyurtmasi asosida davlatga qarashli tayyorlov korxonalariga tuzilgan kontraktatsiya shartnomalari asosida davlat xarid narxlarida sotilgan. Prezidentimiz Sh.Mirziyoyev tashabbusi bilan qishloq xo‘jaligi tarmog‘ida bozor munosabatlarini yanada takomillashtirish bo‘yicha izchil islohotlar olib borilmoqda. Shu maqsadda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-martdagi “Paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari

to‘g‘risida”gi PQ-4633-sonli qaroriga muvofiq, 2020-yil hosilidan boshlab paxta xomashyosining xarid narxlarini belgilash amaliyotidan voz kechildi. Bundan tashqari jahon bozori narxlari tahlilidan kelib chiqib har yili 1-dekabrga qadar kelgusi yil hosili uchun kutilayotgan (indikativ) narxlar e‘lon qilinishi hamda bozorlardagi narxlar o‘zgarishidan kelib chiqib har chorakda ushbu narxga tuzatishlar kiritish amaliyoti joriy etildi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-martdagi “G‘alla yetishtirish, xarid qilish va sotishga bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PQ-4634-sonli qaroriga muvofiq 2020-yil hosilidan boshlab davlat buyurtmasi asosida boshqoli don yetishtirish amaliyoti bosqichma-bosqich bekor qilinishi belgilandi, davlat xaridi to‘liq bekor qilinishi belgilandi hamda fermerlar va boshqa korxonalar tomonidan yetishtiriladigan g‘alla barcha iste‘molchilarga, shu jumladan donni qayta ishlovchi korxonalar, g‘allachilik klasterlari va treyderlarga birja savdolari orqali yoki to‘g‘ridan-to‘g‘ri shartnomalar (fyuchers, forward va boshqalar) asosida erkin narxlarda sotilishi belgilab qo‘yildi. Bundan tashqari, ichki bozorda don va non mahsulotlari narxlari barqarorligini ta‘minlash tadbirlarini amalga oshirish uchun zarur miqdorda don O‘zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi tomonidan fyuchers, forward shartnomalari asosida yoki birja savdolari orqali erkin narxlarda xarid qilinadi.

O‘zbekiston Respublikasi Qishloq xo‘jaligi vazirligi O‘zbekiston fermer, dehqon xo‘jaliklari va tomorqa yer egalari kengashi bilan birgalikda jahon bozori, mintaqaviy birjalar narxlarini tahlil qilgan holda, har yili 1-avgustga qadar kelgusi yil g‘alla hosili uchun kutilayotgan minimal narxlarni e‘lon qiladi hamda bozorlardagi narxlardan kelib chiqib har chorakda ushbu narxga tuzatishlar kiritib, ommaviy axborot vositalarida e‘lon qilib boradi.

Respublika ichki bozorida don va non mahsulotlari narxlari barqarorligini ta‘minlash tadbirlarini amalga oshirish Moliya vazirligi huzuridagi Qishloq xo‘jaligini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash jamg‘armasi zimmasiga yuklatilgan. Ichki bozorda don va non mahsulotlari narxlari barqarorligini ta‘minlash tadbirlarini amalga oshirish

uchun Moliya vazirligi huzuridagi Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash jamg'armasi tomonidan xarid qilinadigan don Iqtisodiy taraqqiyot va kambag'allikni qisqartirish vazirligi, Moliya vazirligi va Monopoliyaga qarshi kurashish qo'mitasi bilan kelishilgan holda, Bosh vazirning agrar va oziq-ovqat sohasini rivojlantirish masalalari bo'yicha o'rinbosari tomonidan tasdiqlangan oylik grafik asosida Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash jamg'armasi tomonidan birja savdolariga sotuvga qo'yiladi.

Don va non mahsulotlari narxlarini barqarorligini ta'minlash uchun zarur miqdordagi bug'doyni xarid qilish bilan bog'liq xarajatlar (sotib olish, tashish, saqlash), xarid qilish va sotish narxlarini orasida yuzaga kelgan tafovut (ijobiy, salbiy) Moliya vazirligi huzuridagi Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash jamg'armasi moliyaviy faoliyati yakunlariga olib boriladi hamda zarur holatlarda yuzaga kelgan salbiy tafovut jamg'armaga respublika budjetidan qoplab beriladi.

Lekin ushbu xarid narxlarini ushbu mahsulotlarning erkin narxlariga nisbatan ancha past bo'lgan va bu tarmoqda faoliyat yuritayotgan tadbirkorlik subyektlarining faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatgan. Bundan tashqari, davlat xarid narxlarining belgilanishi qishloq xo'jaligi tarmog'ida bozor munosabatlarining takomillashuviga salbiy ta'sir ko'rsatgan. (12.1-jadval). Ushbu jadval ma'lumotlaridan mamlakatimizda davlat xarid narxlarini ushbu mahsulotlarning ichki bozordagi narxlaridan ancha past shakllangan. Ayniqsa, 2008-yilda bug'doyni ichki bozordagi narxini davlat xarid narxidan 3,64 barobar qimmat bo'lgan. Bunday holat bir tomondan tarmoqda paxta xomashyosi va bug'doy ishlab chiqarish bilan shug'ullanuvchilarning oladigan daromadlarini kamaytirsa, ikkinchi tomondan, ularda o'z faoliyatini yanada rivojlantirishga rag'batlantirmaydi. Shu nuqtai nazardan, prezidentimiz Sh.Mirziyoyev tashabbusi bilan paxta xomashyosi va bug'doyni davlat buyurtmasi asosida yetishtirishning bekor qilinishi tarmoqda bozor munosabatlarining takomillashishiga, qishloq xo'jaligida faoliyat yuritayotgan tadbirkorlik subyektlarining faoliyat erkinligini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

2005-2013 yillarda bug'doyni davlat xarid narxi va ichki bozorlardagi o'rtacha narxlarini dinamikasi (1 tonna uchun ming so'm)

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Davlat xarid narxi	82,0	98,4	118,0	169,0	206,0	237,0	291,8	338,0	380,0
Ichki bozor narxi	182,	195,5	352,3	615,5	448,2	456,1	957,8	827,8	907,9
Farq (marta)	2,22	1,99	2,99	3,64	2,18	1,92	3,28	2,45	2,39

Manba: kun.uz/Iqtisodiyot, 30.03.2019-yil.

3. Bozor munosabatlari sharoitida qishloq xo'jalik mahsulotlari narxlarini shakllanishini takomillashtirish yo'llari

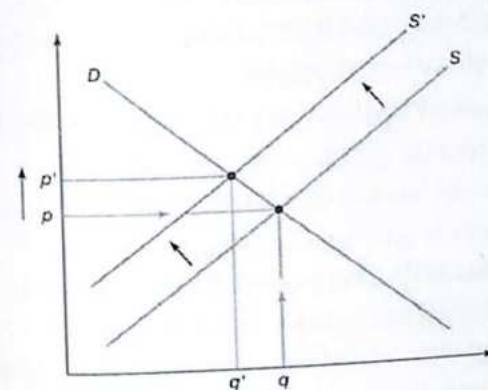
Agrosanoat majmuasini rivojlantirishda qo'llanilayotgan narx va moliya-kredit siyosati quyidagi vazifalarni yechishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak:

- davlatning iste'mol mollari bilan o'zini-o'zi ta'minlashini tezlashtirish;
- qishloq xo'jaligi va sanoat mahsulotlari narxlarini o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlashga erishish;
- qishloq xo'jaligi tarmog'ida bozor munosabatlarini yanada takomillashtirib borish;
- qishloq xo'jaligi tarmogida yetishtirilayotgan mahsulotlarni sotish jarayoniga axborot-kommunikatsiyalarni keng jalb etish va shu orqali qishloq xo'jalik mahsulotlari sotiladigan platformalar faoliyatini yo'lga qo'yish;
- qishloq xo'jalik mahsulotlari eksporti uchun zarur infratuzilmani rivojlantirish;
- qishloq xo'jalik mahsulotlarining eksportini qo'llab-quvvatlash va ularning narxlarini shakllanishini takomillashtirish uchun xalqaro sertifikatlash tizimlarini keng joriy etish va hokazo.

Bunda narxning keskin tushib ketishiga asosiy sabab bozorda qishloq xo'jaligi mahsulotlari taklifining ortib ketishidir. Bu vaziyatdan iste'molchilar naf ko'rishi mumkin, lekin qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqaruvchilarning me'yor darajasida daromad olmasligi yoki zarar ko'rishi ushbu mahsulotni ishlab chiqarishning qisqarishiga va natikada ushbu mahsulot bilan aholining ta'minlanishi izdan chiqishi yoki narxining keskin oshib ketishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli narxning qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarini qanoatlantiradigan darajada shakllanishi uchun bozordagi qishloq xo'jaligi mahsulotlarining taklifini qisqartirish lozim (12.3-rasm).

Buning uchun mahsulot pishib yetilgan paytda mahsulotning bir qismini saqlash uchun yo'naltirish lozim. Natijada pishiqchilik paytida qishloq xo'jalik mahsulotlari narxi ishlab chiqaruvchilarni qanoatlantiradigan darajada shakllanadi va shu bilan birga ushbu mahsulotlarni ma'lum muddat saqlab, keyin sotish natijasida qo'shimcha daromad olishga ham erishish mumkin. Bundan tashqari, yil davomida aholini qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan ta'minlash, qishloq xo'jalik mahsulotlari narxining yil mavsumlari bo'yicha keskin farq qilishining ham oldi olinadi. Saqlanayotgan mahsulotlarni qish va bahor oylarida chiqarib sotish orqali bozorlardagi ushbu mahsulotlarning taklifi oshiriladi va taklif qonuniga ko'ra, ularning narxi keskin oshib ketishining oldi ham olinadi, aholining xarid qobiliyatini oshirish va ularni yil mobaynida qishloq xo'jalik mahsulotlari bilan ta'minlashga erishiladi.

Pishiqchilik paytida qishloq xo'jaligi mahsulotlarining bozordagi taklifini kamaytirish va qishloq xo'jaligi mahsulotlari narxining shakllanishini takomillashtirishda yetishtirilgan mahsulotning bir qismini sanoat korxonalarida qayta ishlashga yo'naltirish, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash bilan shug'ullanuvchi zamonaviy texnologiyalarga asoslangan korxonalarni barpo etish ham muhim ahamiyatga ega. Shu orqali qishloq xo'jaligi mahsulotlariga bo'lgan talabni oshirish va qishloq hududlarida qo'shimcha ish o'rinlari tashkil etishga ham erishiladi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining narxi shakllanishini takomillashtirishda qishloq xo'jalik korxonalarining o'z mahsulotlarini tashqi bozorlarga eksport qilishini

12.3-rasm. Taklif qisqarishi hisobiga mahsulot narxining oshishi.

rivojlantirish ham maqsadga muvofiqdir. Hukumatimiz tomonidan bu masalaga ham alohida e'tibor berilmoqda. Jumladan, 2021-yil 14-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2021-yilda O'zbekiston Respublikasining eksport salohiyatini amalga oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4949-sonli qarori qabul qilindi. Unga ko'ra, Investitsiyalar va tashqi savdo vazirligining hududiy bo'linmalarida doimiy faoliyat yurituvchi hududiy eksport shtablari tashkil etiladi. 2021-yil 1-fevraldan eksportchi tashkilotlarga eksportoldi moliyalashtirish ajratiladi. 2021-yil 1-apreldan esa mahalliy eksportchi korxonalarining savdo uylarini ochish va saqlash, ofis, savdo va ombor binolarini ijaraga olish, shuningdek, reklama kampaniyalarini tashkil qilish bilan bog'liq chet eldagi xarajatlarning 50 foizi eksportni rivojlantirish agentligi mablag'lari hisobidan qoplab beriladi.

Qishloq xo'jalik mahsulotlarining narxlarini barcha xarajatlarni qoplab, optimal miqdorda foyda olishni ta'minlashi maqsadga muvofiqdir.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Jahon bozori narxi deganda nimani tushunasiz?
2. Qiyosiy narx deganda nimani tushunasiz?
3. Narxlarni liberallashtirishning qanday yo'llari mavjud?
4. Qishloq xo'jalik mahsulotlariga bahoning shakllanish jarayonini takomillashtirish uchun qanday tadbirlarni amalga oshirish lozim?

13-BOB: QISHLOQ XO'JALIGI ISHLAB CHIQRISHI IQTISODIY SAMARADORLIGI

1. Iqtisodiy samaradorlikning mohiyati va ahamiyati.
2. Qishloq xo'jaligida iqtisodiy samaradorlikni tavsiflovchi ko'rsatkichlar va ularni aniqlash tartibi.
3. Qishloq xo'jaligida iqtisodiy samaradorlikni oshirish yo'llari.

1. Iqtisodiy samaradorlikning mohiyati va ahamiyati

Tadbirkorlik faoliyatidan ko'zlangan asosiy maqsad – ko'proq sof foydaga erishishdir. Har qanday iqtisodiy faoliyatni amalga oshirishda avvalo resurslar sarflanadi, ya'ni xarajatlar amalga oshiriladi. Ko'proq sof foydaga erishish uchun esa ushbu xarajatlarni to'g'ri rejalashtirish, sarflanayotgan xarajatlarning har bir birligini imkon qadar ko'proq foyda keltiradigan holda amalga oshirish talab etiladi.

Iqtisodiy samaradorlik - ma'lum davrdagi iqtisodiy faoliyat davomida amalga oshirilgan xarajatlar evaziga olingan sof foyda summasi bilan aniqlanuvchi muhim ko'rsatkichdir. Iqtisodiy samaradorlik deganda amalga oshirilgan har bir birlik xarajat evaziga olingan sof foyda hajmi tushuniladi, ya'ni korxonada qilinayotgan xarajatlarning natijadorligini anglatadi. Qishloq xo'jalik korxonalarida yalpi mahsulot miqdorini ko'paytirish va sifatini yaxshilash, mahsulot tannarxini pasaytirish kabi chora-tadbirlar iqtisodiy samaradorlik darajasini oshirishga xizmat qiladi. Bu esa o'z navbatida, xodimlarni moddiy rag'batlantirish imkoniyatini yaratadi. Natijada ishlab chiqarishga yangi texnikalar, samarali texnologiyalarni joriy etish ta'minlanadi. Bu hol mehnatning mexanizatsiyalashganlik darajasini yuksaltirib, unumdorligi oshishini ta'minlaydi.

2. Qishloq xo'jaligida iqtisodiy samaradorlikni tavsiflovchi ko'rsatkichlar va ularni aniqlash tartibi

Moliyaviy faoliyat bo'yicha xarajatlarga quyidagilar kiradi:

- olingan kreditlar bo'yicha to'lovlar;
- mol-mulknii uzoq muddatga ijaraga olish (lizing) bo'yicha foizlarni to'lash xarajatlari;

- chet el valyutasi bilan operatsiyalar bo'yicha salbiy kurs tafovutlari va zararlar;

- qimmatli qog'ozlarga, sho'ba korxonalariga va boshqalarga sarflangan mablag'larni qayta baholashdan ko'rilgan zararlar;

- o'z qimmatli qog'ozlarini chiqarish va tarqatish bilan bog'liq xarajatlar;

- moliyaviy faoliyatdan boshqa xarajatlar.

4) soliq to'langungacha bo'lgan foyda. Ushbu ko'rsatkichni aniqlash uchun umumxo'jalik faoliyatidan olingan foydaga tasodifiy (ko'zda tutilmagan) daromadlarni qo'shish va tasodifiy zararlarni ayirish orqali aniqlanadi. Bunda quyidagi formuladan foydalanish mumkin:

$$STF = UFF + TD - TZ$$

Bunda: STF – soliq to'langungacha bo'lgan foyda;

TD – tasodifiy (ko'zda tutilmagan) daromadlar;

TZ – tasodifiy zararlar.

Tasodifiy foyda - bu ko'zda tutilmagan, tasodifiy tusga ega bo'lgan, xo'jalik yurituvchi subyektning odatdagi faoliyati doirasidan chetga chiqadigan tusdagi operatsiyalar natijasida paydo bo'ladigan va olinishi kutilmagan foydadir.

Tasodifiy zararlar - bu xo'jalik yurituvchi subyektlarning odatdagi faoliyatidan chetga chiquvchi hodisalar yoki operatsiyalar natijasida vujudga keladigan va ro'y berishi kutilmagan odatdan tashqari xarajatlar moddalaridir. U yoki bu xarajat moddasining favqulodda zararlar moddasi sifatida aks ettirilishi uchun u quyidagi mezonlarga javob berishi kerak:

- korxonaning odatdagi xo'jalik faoliyatiga mos emaslik;

- bir necha yil mobaynida takrorlanmasligi kerak;

- boshqaruv xodimi tomonidan qabul qilinadigan qarorlarga bog'liq emasligi.

3. Qishloq xo'jaligida iqtisodiy samaradorlikni oshirish yo'llari

Qishloq xo'jalik korxonalarining iqtisodiy samaradorlik darajasiga bir qancha omillar ta'sir etadi. Ularning asosiylari quyidagilar:

- qishloq xo'jaligi yerlarining holati, ulardan foydalanish darajasi;
- xo'jaliklarning ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlanganlik va ulardan foydalanish darajasi;
- mehnat resurslaridan foydalanishning holati va mehnat unumdorligi darajasi;
- ishlab chiqarishning intensivlashganlik darajasi;
- qishloq xo'jaligiekinlarining hosildorligi va chorva hayvonlarining mahsuldorligi;
- baholar, soliqlar va to'lovlar darajasi;
- suv resurslaridan foydalanishning holati;
- qishloq xo'jaligi korxonalarining moddiy-texnika resurslari bilan ta'minlanganlik holati;
- xodimlarning moddiy va ma'naviy manfaatdorlik darajasi;
- davlat, mahalliy budjetdan ajratilayotgan mablag' va boshqalar.

Qishloq xo'jaligining daromadlarini, yalpi va sof foydalarini kelajakda yanada ko'paytirish uning barcha tarmoqlarida bozor iqtisodiyoti talablariga mos keladigantashkiliy, texnikaviy, texnologik hamda iqtisodiy tadbirlar tizimi hayotga o'z vaqtida, sifatli tatbiq etilishini obyektiv ravishda taqozo etadi.

Qishloq xo'jaligining iqtisodiy samaradorligini oshirish uchun quyidagi tadbirlarga e'tibor berish lozim:

1) Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotini ko'paytirish va uning sifatini yaxshilash tadbirlari:

- ekinlarning serhosil navlarini, chorva hayvonlarining esa sermahsul zotlarini yaratish, ularni ishlab chiqarishga joriy etilishini ta'minlash;
- yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, suv ta'minoti tadbirlarini rivojlantirish, sug'orishning tejamkor usullarini joriy etish;
- chorva hayvonlarini sifatli ozuqa bilan ta'minlash va oziqlantirishni talab darajasida amalga oshirish;
- ekologiyani e'tiborga olgan holda ishlab chiqarish jarayonlarida mahalliy va mineral o'g'itlardan hamda kimyoviy vositalardan maqsadga

muvofiq ravishda foydalanishni talab darajasida ta'minlash;

- mahsulotlarning sifatini, ularni tashish va saqlash jarayonlarini yaxshilash tadbirlarini tezkorlik bilan amalga oshirish va boshqalar.

2) Qishloq xo'jaligi mahsulotlari tannarxini pasaytirish chora-tadbirlari:

- ishlab chiqarishni samarali joylashtirish, ixtisoslashtirish va tashkil etishni jadallashtirish;

- yangi texnikalarni, ilg'or texnologiyalarni joriy etish, mavjud ishlab chiqarish vositalaridan samarali foydalanish natijasida ish jarayonlarini to'liq mexanizatsiyalashtirish, avtomatlashtirish va elektrlashtirish;

- ishchi-xizmatchilarni rag'batlantirish tizimini rivojlantirish;

- davr hamda moliyaviy faoliyat xarajatlarini tejash va boshqalar.

3) Qishloq xo'jaligi tarmog'iga bozor munosabatlarini joriy etishni jadallashtirish tadbirlari:

- sanoat hamda qishloq xo'jalik mahsulotlari baholari o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash, sotish jarayonini erkinlashtirish;

- kichik biznes va xususiy tadbirkorlik turlarini rivojlantirish;

- investitsiyalar jalb etilishini ta'minlovchi iqtisodiy mexanizmlarni joriy etish;

qishloq xo'jaligi infratuzilma sohalarini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash va hokazo.

Bu tadbirlar, avvalo yetishtiriladigan mahsulotlar miqdorini talab darajasida ko'paytirishga va ularning sifatini yaxshilashga qaratilgan bo'lishi zarur. Mahsulotlar miqdori ekin maydonlarini kengaytirish hamda ularning hosildorligini oshirish hisobiga ko'paytirilishi mumkin. Ekin maydonlarini ko'paytirish uchun yangi yerlarni o'zlashtirish talab etiladi, lekin buning imkoniyatlari cheklangan. Shuning uchun asosiy e'tiborni ekinlarning hosildorligini oshirishga qaratish zarur. Buning uchun ekinlarning yangi, serhosil, tezpishar navlarini yaratish, irrigatsiya va melioratsiya inshootlari holatini yaxshilash, agrotexnik tadbirlarni o'z vaqtida amalga oshirish natijasida tuproqning unumdorligi oshishini ta'minlash lozim. Shu bilan birgalikda ekinlarni almashlab ekishni ilmiy asoslangan holda keng joriy etish maqsadga muvofiq. Alohida e'tibor ishchi-xizmatchilarni moddiy va ma'naviy rag'batlantirishga qaratilishi zarur.

Yuqoridagilar bilan birga ishlab chiqarish, davr hamda moliyaviy xarajatlarni tejab amalga oshirish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Yangi texnika, ilg'or texnologiyalarni hayotga joriy etish natijasida mehnat xarajatlari kamayishiga erishish mumkin. Bu jarayon ishlab chiqarishni ixtisoslashtirish, agrosanoat integratsiyasining rivojlantirilishi bilan bevosita bog'liqdir. Chorva hayvonlari mahsuldorligini ham oshirish lozim, buning uchun naslchilik ishlarini rivojlantirish zarur. Chorva hayvonlarini to'yimli ozuqa bilan ta'minlashga erishish maqsadga muvofiqdir. Bu tarmoqda ham barcha xarajatlarni tejash bilan bog'liq bo'lgan tadbirlar sifatli amalga oshirilishini ta'minlash zarur.

Korxonalarda iqtisodiy samaradorlikni ta'minlashda iqtisodchi kadrlarning ham o'rni bor. Eng avvalo, ular yil boshida korxonaning biznes rejasini mukammal tuzishlari va iqtisodiy tahlil usullaridan foydalangan holda korxonaning xo'jalik faoliyatini tahlil qilib borishi lozim. Amalga oshirilgan tahlil natijasida korxonada samaradorlikni oshirish borasida yo'l qo'yilayotgan kamchiliklarni o'z vaqtida aniqlash va uni bartaraf etish bo'yicha takliflarni ishlab chiqib, korxonada rahbariyatiga taqdim etishi lozim.

Yalpi foydaning ko'payishi mahsulotlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan xarajatlarni tejatlashini ham taqozo etadi. Shuning uchun mahsulotlarni sotish bilan bog'liq bo'lgan jarayonlarni takomillashtirish lozim. Yuqorida ta'kidlangan tadbirlarni amalga oshirish qishloq xo'jaligi tarmog'ining iqtisodiy samaradorligi oshirishini ta'minlaydi.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Iqtisodiy samaradorlik deganda nimani tushunasiz?
2. Iqtisodiy samaradorlik darajasini qanday ko'rsatkichlar ifodalaydi?
3. Yalpi daromad deganda nimani tushunasiz?
4. Yalpi daromad summasi qanday aniqlanadi?
5. Sof foyda nima va u qanday aniqlanadi?
6. Rentabellik darajasi nima va u qanday aniqlanadi?
7. Foyda me'yori deganda nimani tushunasiz va u qanday aniqlanadi?
8. Qanday tadbirlar qishloq xo'jalik mahsulotlari miqdorini oshirib, sifatini yaxshilaydi?

14-BOB: O'SIMLIKCHILIK TARMOQLARI IQTISODIYOTI

1. O'simlikchilik tarmoqlari va ularning mamlakatimiz iqtisodiyotidagi ahamiyati.
2. Mamlakatimizda o'simlikchilik tarmoqlarining hozirgi rivojlanish holati
3. O'simlikchilik tarmoqlarini yanada rivojlantirish imkoniyatlari va samaradorligini oshirish yo'llari.

1. O'simlikchilik tarmoqlari va ularning mamlakatimiz iqtisodiyotidagi ahamiyati

Qishloq xo'jaligi yetishtirilayotgan mahsulotlarning turlari va xususiyatlaridan kelib chiqqan holda o'simlikchilik va chorvachilik tarmoqlariga bo'linadi. O'simlikchilik qishloq xo'jaligining yetakchi tarmog'i bo'lib, unda ko'p turdagi mahsulotlar yetishtiriladi.

O'simlikchilik tarmoqlarining mamlakatimiz aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlashdagi o'rni beqiyosdir. Chunki, aholi tomonidan kunlik iste'mol qilinadigan oziq-ovqat mahsulotlari tarkibida o'simlikchilik tarmog'idan olinadigan mahsulotlar asosiy o'rinni egallaydi. Shu sababli o'simlikchilik aholining birlamchi ehtiyojlarini qondiruvchi mahsulotlar yetishtirib beruvchi muhim tarmoq hisoblanadi. Bundan tashqari, o'simlikchilik tarmoqlarida yetishtirilayotgan mahsulotlar sanoatning ko'pgina sohalari uchun xomashyo bo'lib hisoblanadi. To'qimachilik, yog'-moy, oziq-ovqat kabi yo'nalishlardagi sanoat korxonalarining faoliyati o'simlikchilik tarmoqlarining faoliyati bilan uzviy bog'liqdir. Shu bilan birga, o'simlikchilik tarmoqlari chorva mollari uchun ozuqa ham yetkazib beradi. Bizga ma'lumki, chorvachilikni rivojlantirish uning mustahkam ozuqa bazasi bilan ta'minlanishiga bog'liq. Shu jihatdan, chorvachilikning rivoji ham o'simlikchilik tarmog'iga bevosita bog'liqdir.

2. Mamlakatimizda o'simlikchilik tarmoqlarining hozirgi rivojlanish holati

Mamlakatimizda qishloq xo'jaligining muhim tarmog'i bo'lgan o'simlikchilikni rivojlantirishga alohida e'tibor berib kelinmoqda. Mustaqillikning ilk davrida o'simlikchilik tarkibida paxtachilik va

g'allachilikka alohida e'tibor berilgan bo'lsa, 2008-yilda yuzaga kelgan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozidan so'ng o'simlikchilik tarkibida sabzavotchilik, polizchilik, moyli ekinlar, bog'dorchilikni rivojlantirishga ham e'tibor berila boshlandi. Ayniqsa 2017-yildan boshlab qishloq

14.1-jadval

Dehqonchilik mahsulotlarini ishlab chiqarish (barcha toifadagi xo'jaliklar) ming t

	2020	2021	2022	2023
Don — jami	7 636,0	7	7	8 453,4
shu jumladan:		634,6	990,5	
bug'doy	6 157,8	5	6	6 471,5
		984,8	270,1	
arpa	161,5	95,8	123,5	163,7
makkajo'xori don uchun	475,3	590,0	656,4	781,4
sholi	293,5	334,2	359,1	355,7
dukkakli don	401,6	439,8	469,5	511,4
boshqa don	135,8	180,7	111,9	169,7
Paxta xomashyosi	3 064,0	3372,9	3	3 710,3
			500,7	
Kartoshka	3 143,8	3	3	3 574,1
		285,6	443,2	
Sabzavotlar	10 431,4	10 850,2	11	11 553,7
			162,9	
Oziqbop poliz	2 134,4	2	2	2 553,5
		285,3	420,7	
Silos, ko'k ozuqa va senaj uchun ekilgan	2 773,3	2	2	2 021,1
makkajo'xori		579,6	110,3	
Ozuqabop ildizmevalilar	198,7	137,7	168,1	101,6
Bir yillik o'tlar pichan uchun	940,7	695,0	686,0	761,3
Ko'p yillik o'tlar (o'tgan yillarda va joriy yilda ekilgan)	1 224,3	958,2	1	999,8
			004,6	

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

xo'jaligida ekinlar tarkibini takomillashtirish, oziq-ovqat ekinlari ekiladigan maydonlarni kengaytirishga e'tibor yanada kuchaydi. Amalga oshirilayotgan islohotlar natijasida o'simlikchilik mahsulotlari ishlab chiqarish tarkibi ham takomillashib bormoqda.

14.2-jadval

Jami ekin ekilgan maydonlari tarkibi (barcha toifadagi xo'jaliklar)

	2020	2021	2022	2023
Jami ekin ekilgan maydon	3 396,1	3 340,6	3 353,3	3 309,9
Donli ekinlar	1 646,2	1 596,9	1 567,3	1 542,5
Shu jumladan:			1 386,9	1 369,2
boshqoli don	1 471,2	1 410,7	1 283,5	1 258,5
shundan: bug'doy	1 359,1	1 312,9	64,2	63,6
makkajo'xori don uchun	51,9	66,5	51,4	43,3
sholi	64,2	53,9	58,6	56,6
dukkakli don	52,7	59,0	1 104,3	1 082,5
Texnika ekinlari	1 115,9	1 085,6	1 048,5	1 035,9
Shu jumladan: g'o'za	1 062,3	1 028,2	110,9	112,9
Kartoshka	93,3	98,7	240,5	247,9
Sabzavotlar	222,8	233,7	71,8	72,0
Poliz	61,1	67,3	285,4	252,1
Ozuqa ekinlari	256,8	258,0		

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

2023-yilda mamlakatimizda qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi mahsuloti hajmi 224265,9 mlrd. so'm bo'lib, uning 111904,8 mlrd. so'mi yoki 49,9 foizi o'simlikchilik tarmog'ida yaratilgan.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda asosiy o'simlikchilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi 2023-yilda o'sish tendensiyasiga o'tgan.

Jami ekin ekilgan maydonlari tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar 14.2-jadvalda keltirilgan.

Ushbu jadval ma'lumotlariga ko'ra, mamlakatimizda 2020 yilga qaraganda 2023-yilda jami ekin ekilgan maydon 86,2 ming gektarga kamaygan. Ekin turlari bo'yicha esa donli ekinlar, sholi, texnika ekinlari va ozuqa ekinlari maydonida kamayish kuzatilgan.

Dehqonchilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi to'g'risidagi ma'lumotlar 14.3-jadvalda keltirilgan.

14.3-jadval

Dehqonchilik mahsulotlari ishlab chiqarish (barcha toifadagi xo'jaliklarda, (ming tonna)

	2020	2021	2022	2023
Don - jami	7 636,0	7 634,6	7 990,5	8 453,4
shu jumladan:				
bug'doy	6 157,8	5 984,8	6 270,1	6 471,5
arpa	161,5	95,8	123,5	163,7
makkajo'xori don uchun	475,3	590,0	656,4	781,4
sholi	293,5	334,2	359,1	355,7
Paxta xomashyosi	3 064,0	3 372,9	3 500,7	3 710,3
Kartoshka	3 143,8	3 285,6	3 443,2	3 574,1
Sabzavotlar	10 431,4	10 850,2	11 162,9	11 553,7
Oziqbop poliz	2 134,4	2 285,3	2 420,7	2 553,5
Silos, ko'k ozuqa va senaj uchun ekilgan makkajo'xori	2 773,3	2 579,6	2 110,3	2 021,1
Ozuqabop ildizmevalar	198,7	137,7	168,1	101,6

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan o'simlikchilik mahsulotlari 14.4-jadvalda keltirilgan.

14.4-jadval

Aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan o'simlikchilik mahsulotlari, kg

	2020	2021	2022	2023
Don	221,0	218,7	224,1	232,2
Kartoshka	91,0	94,1	96,6	98,2
Sabzavotlar	301,8	310,8	313,1	317,3
oziqbop poliz	61,8	65,5	67,9	70,1
Meva va rezavorlar	81,4	81,7	84,1	85,7
Uzum	46,5	48,6	49,4	47,6

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Mamlakatimiz ekin maydonlari tarkibida donli ekinlarning salmog'i 2012-yilda 44,9 foizni va 2015-yilda esa 45,2 foizni, 2023-yilda esa 48,4 foizni tashkil etgan.

14.5-jadval

O'simlikchilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi o'sishi (o'tgan yilga nisbatan foizda)

	2020	2021	2022	2023
Don - jami	102,7	100,0	104,7	105,8
shu jumladan:				
bug'doy	101,1	97,2	104,8	103,2
arpa	121,0	59,1	128,8	132,6
makkajo'xori don uchun	112,8	124,1	111,3	119,0
sholi	93,3	113,9	107,5	99,0
dukkakli don	118,3	109,5	106,7	108,9
Paxta xomashyosi	113,8	110,1	103,8	106,0
Kartoshka	113,8	104,6	104,8	103,8
Sabzavotlar	102,1	104,0	102,9	103,5
Poliz	102,1	104,0	102,9	103,5
Silos, ko'k ozuqa va senaj uchun ekilgan makkajo'xori	103,2	107,1	105,9	105,5
Ozuqabop ildizmevalar	91,7	86,5	81,8	95,8
	141,4	69,3	122,1	60,5

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Mamlakatimizda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash maqsadida don mustaqilligi davlat dasturi qabul qilindi. Chunki, non xalqimiz asosiy oziq-ovqat mahsuloti hisoblanadi, shu sababli bug'doy yetishtirishni ko'paytirishga alohida e'tibor berildi. Shu maqsadda bug'doy ekiladigan maydonlar keskin ko'paytirildi.

14.6-jadval

Mamlakatimizda don ishlab chiqarish

	2020	2021	2022	2023
Don ekinlari ekilgan maydon, ming ga	3 396,1	3 340,6	3 353,3	3 309,9
Don ekinlari hosildorligi, sentner/ga	41,8	40,9	43,4	47,9
Don yalpi hosili, ming tonna	7 636,0	7 634,6	7 990,5	8 453,4

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yil holatiga donli ekinlar ekilgan maydon mamlakatimiz jami ekin maydonining 46,6 foizini tashkil etgan. 2023-yil holatiga donli ekinlar hosildorligi ko'rsatkichi bo'yicha Andijon (73,5 sentner/ga), Farg'ona (70,1), Buxoro (64,3 sentner/ga), Namangan (62,8 sentner/ga) va Surxondaryo (60,4 sentner/ga) viloyatlari yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan bo'lsa, Jizzax viloyati (30,1 sentner/ga) va Qoraqalpog'iston Respublikasi (30,2 sentner/ga) eng past ko'rsatkichni qayd etgan. Don yalpi hosili bo'yicha esa shu yili Farg'ona (943,9 ming tonna), Qashqadaryo (840,1 ming tonna), Surxondaryo (754,2 ming tonna) va Jizzax (712,1 ming tonna) viloyatlari yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan bo'lsa, Qoraqalpog'iston Respublikasi (317,4 ming tonna) va Navoiy viloyati (257,8 ming tonna) eng past ko'rsatkichni qayd etgan.

14.7-jadval

Mamlakatimizda bug'doy ishlab chiqarish

	2020	2021	2022	2023
Bug'doy ekilgan maydon, ming ga	1 359,1	1 312,9	1 283,5	1 258,5
Bug'doy hosildorligi, sentner/ga	45,4	46,1	47,2	52,1
Bug'doy yalpi hosili, ming tonna	6 157,8	5 984,8	6 270,1	6 471,5

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

2023-yilda mamlakatimizda yetishtirilgan jami donning asosiy qismi, ya'ni 76,6 foizi bug'doy hissasiga to'g'ri keladi. Mamlakatimizda oziq-ovqat avfsizligini ta'minlashda bug'doy muhim ahamiyat kasb etadi. Shu sababli hukumatimiz tomonidan bug'doy ishlab chiqarishga alohida e'tibor berib kelinmoqda (14.7-jadval).

2023-yil holatiga bug'doy ekilgan maydon mamlakatimiz jami ekin maydonining 38,0 foizini tashkil etgan. 2023-yil holatiga bug'doy ishlab chiqarish bo'yicha Qashqadaryo (758,7 ming tonna), Farg'ona (724,7 ming tonna), Samarqand (703,1 ming tonna) va Surxondaryo (652,7 ming tonna) viloyatlari yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lgan bo'lsa, Xorazm (316,6 ming tonna) va Navoiy (220,9 ming tonna) viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasi (181,5 ming tonna) eng past ko'rsatkichlarni qayd etgan. 2020 yilga nisbatan 2023-yilda

mamlakatimizda bug'doyning o'rtacha hosildorligi oshgan. 2023-yil holatiga bug'doy hosildorlik darajasi ko'rsatkichi bo'yicha Andijon (75,8 sentner/ga), Farg'ona (72,3 sentner/ga), Buxoro (65,1 sentner/ga) va Namangan (64,4 sentner/ga) viloyatlari yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan bo'lsa, Qoraqalpog'iston Respublikasi (27,5 sentner/ga) va Qashqadaryo viloyatida (37,7 sentner/ga) va eng past ko'rsatkich qayd etilgan.

Shu bilan bir vaqtda mamlakatimizga Qozog'istondan un va bug'doy import ham qilinmoqda. Bu mamlakatimizda yetishtirilayotgan donning aholi ehtiyojlarini qondirmayotganligidan dalolat bermaydi, balki Qozog'istonda yetishtirilayotgan bug'doyning sifat ko'rsatkichlari bilan izohlanadi. Bug'doyning sifatiga tabiiy-iqlim sharoitlari ham ta'sir ko'rsatadi, ya'ni salqinroq hududlarda yetishtirilgan bug'doylar konditer va boshqa sanoat talablariga mos keladi. Shu sababli mamlakatimizga Qozog'istondan bug'doy va un import qilinmoqda.

Mamlakatimizda don ishlab chiqarishni intensiv rivojlantirish maqsadida ushbu jarayoniga bozor tamoyillarini joriy etish bo'yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-martdagi "G'alla yetishtirish, xarid qilish va sotishga bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4634-sonli qaroriga muvofiq:

- a) 2020-yil hosilidan boshlab:
  - davlat buyurtmasi asosida boshoqli don yetishtirish amaliyoti bosqichma-bosqich bekor qilinadi.
  - ichki bozorda don va non mahsulotlari narxlari barqarorligini ta'minlash tadbirlarini amalga oshirish uchun davlat tomonidan xarid qilinadigan bug'doy mulkchilik shaklidan qat'i nazar barcha korxonalarining donni saqlash talablariga mos keladigan omborlarida shartnoma asosida saqlanadi. Ushbu qarorning 1-ilovasi bo'lgan "G'alla yetishtirishga davlat buyurtmasi bosqichma-bosqich bekor qilinishi hamda sohaga bozor tamoyillari keng joriy etilishini tashkil etish bo'yicha amalga oshiriladigan chora-tadbirlar dasturi"da "O'zdonmahsulot" AK tarkibidagi don korxonalarini 2020-2021-yillarda belgilangan tartibda bosqichma-bosqich xususiy sektorga sotish chora-tadbirlarini belgilash hamda don saqlashga talabgor bo'lgan mulkchilik shaklidan qat'i nazar barcha don

qabul qilish korxonalarining laboratoriyalari va tarozilarini xatlov va attestatsiyadan o'tkazish, ruxsatnomalar berish, don saqlashga ruxsat etilgan korxonalar ro'yxati hamda ularning don saqlash quvvatlarini ommaviy axborot vositalarida e'lon qilish belgilab qo'yilgan.

b) 2021-yil hosilidan boshlab:

- davlat tomonidan g'alla xarid narxini belgilash amaliyotidan voz kechiladi;

- davlat xaridi to'liq bekor qilinadi hamda fermerlar va boshqa korxonalar tomonidan yetishtiriladigan g'alla barcha iste'molchilarga, shu jumladan donni qayta ishlovchi korxonalar, g'allachilik klasterlari va treyderlarga birja savdolari orqali yoki to'g'ridan-to'g'ri shartnomalar (fyuchers, forvard va boshqalar) asosida erkin narxlarda sotiladi;

- ichki bozorda don va non mahsulotlari narxlari barqarorligini ta'minlash tadbirlarini amalga oshirish uchun zarur miqdorda don O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Qishloq xo'jaligini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash jamg'armasi tomonidan fyuchers, forvard shartnomalari asosida yoki birja savdolari orqali erkin narxlarda xarid qilinadi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 17-maydagi "2021-yil hosili uchun ekilgan boshqoqli don hosilini o'z vaqtida va sifatli o'rib-yig'ib olishni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 304-sonli qaroriga ko'ra, ichki bozorda don va non narxlari barqarorligini ta'minlash tadbirlarini amalga oshirish uchun 2021-yil hosilidan davlat resurslariga tovar va urug'lik don xarid hajmi belgilandi. Shunga ko'ra, 2021-yil hosilidan davlat resurslariga jami 2 mln. 434 ming 425 tonna tovar va urug'lik don (shundan 2 mln 150 ming tonna tovar don, 284 ming 425 tonna urug'lik don) xarid qilish nazarda tutilgan.

Xalqimiz tomonidan ko'p iste'mol qilinadigan don mahsulotlaridan yana biri bu – guruchdir. Lekin yetishtirilgan jami don tarkibida sholining salmog'i ancha past darajada. 2023-yil holatiga jami don tarkibida sholining ulushi 4,2 foizni tashkil etgan, ushbu ko'rsatkich 2020-yilda 3,8 foizni tashkil etgan. Suv resurslari yetarli bo'lgan hududlarda sholi yetishtirishni ko'paytirish maqsadga muvofiqdir.

O'simlikchilik tarmog'ining muhim yo'nalishlaridan biri – texnika ekinlari yetishtirishdir. Texnika ekinlari – sanoat xomashyosi sifatida yetishtiriladigan (xomashyo beradigan) bir va ko'p yillik qishloq xo'jaligi ekinlaridir. Texnika ekinlari bir qancha botanik oilaga mansub. Ularga tolali ekinlar (g'o'za, kanop, tolali zig'ir va boshqalar), shakarli ekinlar (qand lavlagi, shakarqamish va boshqalar), moyli ekinlar (kungaboqar, kanakunjut, yer yong'oq, soya, raps, maxsar, xantal, zig'ir va boshqalar), efir moyli ekinlar (atirgul, yorongul, yalpiz va boshqalar), oshlovchi modda olinadigan o'simliklar (skumpiya, badan), kauchukli o'simliklar (geveya, gvayula, ko'ksag'iz, tovsag'iz), po'kakli o'simliklar (po'kakli dub va boshqalar), dorivor o'simliklar (jenshen, kavrak, shrinmiya va boshqalar) kabilar mansubdir.

Paxta xomashyosidan 30-35 foiz tola, 60-65 foiz chigit, 5-10 foiz har xil chiqitlar olinadi. Paxta tolasi to'qimachilik sanoatida qayta ishlanib, aholi uchun ekologik toza bo'lgan kiyim-kechak, harbiy soha, kosmonavtika va sanoat uchun sifatli mahsulotlar olinadi. 1 tonna paxta xomashyosidan 3000-3500 m² gazlama olinadi. Chigitdan esa 17-20 foiz yog', 40-45 foiz sheluxa, 30-35 foiz kunjara va bundan tashqari sovun, atir-upa singari yuzdan ziyod turli-tuman parfyumeriya mahsulotlari olinadi. Umuman g'o'zadan olinadigan mahsulotlar asosida sanoat usulida 1200 dan ko'proq turli mahsulotlar ishlab chiqarish mumkin. Bundan ko'rinib turibdiki, jahonda paxta tolasi va mahsulotlariga nisbatan talab ortib boraveradi.

Paxtachilik asalarichilikning rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi. G'o'za asalarilar uchun asosiy ozuqa manbai hisoblanadi, asalarilar esa o'z navbatida g'o'zaning changlanishida muhim ahamiyatga ega va hosildorlikni oshiradi.

Hozirgi kunda jahonning 66 mamlakatida paxta yetishtirilib, 100 dan ortiq mamlakat fabrikalarida paxta tolasiga ishlov beriladi. Shu o'rinda paxta yetishtiruvchi mamlakatlar soni bilan bog'liq muayyan tendensiya kuzatilayotganini ta'kidlash joiz. Ayrim adabiyotlarda paxta yetishtiruvchi davlatlar soni XX asrning 80-yillari oxiri va 90-yillari boshida 80 tadan ziyod ekani to'g'risida ma'lumot berilgan. Keyinroq, 1990-yillar o'rtasiga kelib, ular soni 70 taga tushdi. Bugungi kunda Paxta bo'yicha Xalqaro

Maslahat qo'mitasi (ICAC)ning bergan statistik ma'lumotlariga ko'ra, paxta yetishtiruvchi davlatlar soni, yuqorida ta'kidlanganidek, 66 tani tashkil etmoqda. Odatda xalqaro statistikada 1000 tonna va undan ortiq paxta tolasi ishlab chiqargan davlatlar hisobga olinadi. Bundan kam paxta tolasi ishlab chiqaruvchi davlatlar mavjud bo'lsa-da, ularga paxta yetishtiruvchi mamlakat maqomi berilmaydi. Demak, jahonda mehnat taqsimoti va ixtisoslashuvining chuqurlashib borishi natijasida ayrim davlatlar paxta yetishtirishni qisqartirib yoki batamom tugatib, boshqa xildagi nisbatan afzalroq qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetishtirishga ixtisoslashmoqdalar. Kelajakda bu jarayonning yanada chuqurlashishi natijasida paxta yetishtiruvchi davlatlar soni bundan keyin ham kamayib borishi mumkin.

Dunyo bo'yicha har yili o'rtacha 20-21 mln. tonna paxta tolasi yetishtiriladi. Shundan 0,9-1,0 mln. tonnasi mamlakatimiz hissasiga to'g'ri keladi.

14.8-jadval

Mamlakatimizda paxta xomashyosi ishlab chiqarish

	2020	2021	2022	2023
G'o'za ekilgan maydon, ming ga	1 062,3	1 028,2	1 048,5	1 035,9
G'o'za hosildorligi, sentner/ga	28,8	32,8	33,4	35,8
Paxta xomashyosi yalpi hosili, ming tonna	3 064,0	3 372,9	3 500,7	3 710,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Paxta ishlab chiqaruvchi mamlakatlardan eng yiriklari – Xitoy, AQSh, Hindiston, Pokiston, Turkiya va O'zbekiston davlatlari bo'lib, bu 6 ta mamlakat dunyo bo'yicha ishlab chiqariladigan paxtaning 3/4 qismidan ziyodrog'ini beradi.

Mamlakatimizda paxta xomashyosi ishlab chiqarish to'g'risidagi ma'lumotlar 14.8-jadvalda keltirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlariga ko'ra, mamlakatimizda 2023-yilda paxta ekin maydoni 1035,9 ming gektarni tashkil etgan bo'lib, 2020-yilga nisbatan 97,5 foizni tashkil etgan. 2023-yil holatiga g'o'za ekilgan maydon mamlakatimiz jami ekin maydonining 31,3 foizini tashkil etgan. 2023-yilda 3710,3 ming

tonna paxta xomashyosi yetishtirilgan bo'lib, 2020-yilga nisbatan 121,1 foizni tashkil etgan. 2023-yil holatiga paxta xomashyosi ishlab chiqarish bo'yicha Qashqadaryo (437,9 ming tonna), Buxoro (372,6 ming tonna), Xorazm (326,0 ming tonna) viloyatlari yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lgan bo'lsa, Andijon (263,3 ming tonna), Namangan (237,1 ming tonna) va Navoiy (86,5 ming tonna) viloyatlarida eng past ko'rsatkich qayd etilgan.

2023-yil holatiga paxta ekin maydonlarining 908 ming gektari yoki 88 foizi klasterlar, qolgan 12 foizi esa kooperatsiyalarga birlashgan fermerlar hissasiga to'g'ri kelmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-martdagi "Paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4633-sonli qaroriga muvofiq, 2020-yil hosildan boshlab paxta xomashyosiga davlat buyurtmasi va xarid narxlarini belgilash amaliyotidan voz kechildi va paxta tolasi Respublika tovar-xomashyo birjasida erkin sotilishi belgilab qo'yildi. Amalga oshirilgan ushbu islohot paxta yetishtiruvchilarning moddiy manfaatdorligini oshirishi hisobiga tarmoqni intensiv rivojlantirish imkonini beradi.

Hozirgi vaqtda mamlakatimizda paxta tolasini eksport qilishdan voz kechib, paxta tolasini toliq o'zimizda qayta ishlab, uni yuqori qo'shilgan qiymatga ega tayyor mahsulotlarga aylantirgan holda ichki va tashqi bozorlarga yetkazib berish bo'yicha chora-tadbirlar amalga oshirilmog'da. Shu orqali mamlakatimizda yangi ish o'rinlari yaratish, paxtachilikni serdaromad sohaga aylantirish, valyuta tushumlarini ko'paytirish maqsad qilib qo'yilgan.

Kartoshka ekin maydoni, hosildorligi va yalpi hosili to'g'risidagi ma'lumotlar 14.9-jadvalda keltirilgan.

14.9-jadval

Mamlakatimizda kartoshka ishlab chiqarish to'g'risida ma'lumot

	2020	2021	2022	2023
Kartoshka ekilgan maydon, ming ga	93,3	98,7	110,9	112,9
Kartoshka hosildorligi, sentner/ga	213,4	201,7	203,4	204,7
Kartoshka yalpi hosili, ming tonna	3 143,8	3 285,6	3 443,2	3 574,1

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlariga ko'ra, mamlakatimizda kartoshka ekilgan maydon va yetishtirish hajmi keyingi yillarda ortib bormoqda. 2023-yil holatiga kartoshka yalpi hosili ko'rsatkichi bo'yicha Samarqand (725,1 ming tonna), Andijon (431,6 ming tonna), Toshkent (386,1 ming tonna), Surxondaryo (357,9 ming tonna) va Farg'ona (372,6 ming tonna) viloyatlari yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lgan bo'lsa, Qoraqalpog'iston Respublikasi (96,4 ming tonna), Navoiy (88,2 ming tonna) va Sirdaryo (68,4 ming tonna) viloyatlarida eng past ko'rsatkich qayd etilgan.

Kartoshka hosildorlik darajasi bo'yicha esa Navoiy (254,8 sentner/ga) Samarqand (248,5 sentner/ga) va Andijon (219,1 sentner/ga) viloyatlari yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan bo'lsa, Sirdaryo (166,9 sentner/ga), Farg'ona (180,1 sentner/ga) viloyatlarida eng past ko'rsatkich qayd etilgan.

14.10-jadval

Mamlakatimizda sabzavot ishlab chiqarish to'g'risida ma'lumot

	2020	2021	2022	2023
Sabzavot ekilgan maydon, ming ga	222,8	233,7	240,5	247,9
Sabzavot hosildorligi, sentner/ga	234,4	236,0	238,1	231,1
Sabzavot yalpi hosili, ming tonna	10 431,4	10 850,2	11 162,9	11 553,7

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

So'nggi yillarda kartoshka ekin maydonlari oshirilmoqda. Jumladan, 2023-yil holatiga kartoshka ekilgan maydon 112,9 ming ga bo'lib, mamlakatimiz jami ekin maydonining 3,4 foizini tashkil etgan, 2020-yilda ushbu ko'rsatkich 2,7foizni tashkil etgan edi.

Mamlakatimizda sabzavot ekinlari maydoni, hosildorligi va yalpi hosili to'g'risidagi ma'lumotlar 14.10-jadvalda keltirilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlariga ko'ra, sabzavot ekinlari hosildorligi keying yillarda oshmoqda. 2023-yil holatiga sabzavot yalpi hosili ko'rsatkichi bo'yicha Andijon (1772,6 ming tonna), Samarqand (1576,7 ming tonna), Farg'ona (1319,1 ming tonna), va Surxondaryo (1169,2 ming tonna) viloyatlari

yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lgan bo'lsa, Navoiy (335,0 ming tonna), Qoraqalpog'iston Respublikasida (333,4 ming tonna) va Sirdaryo (302,6 ming tonna), viloyatlari va eng past ko'rsatkich qayd etilgan. Sabzavotlar hosildorlik darajasi bo'yicha esa Andijon (286,7 sentner/ga), Surxondaryo (267,7 sentner/ga), Namangan (259,6 sentner/ga), va Samarqand (243,3 sentner/ga) viloyatlari yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan bo'lsa, Sirdaryo viloyati (191,5 sentner/ga), Farg'ona (187,4 sentner/ga), va Qoraqalpog'iston Respublikasida (144,5 sentner/ga) eng past ko'rsatkich qayd etilgan.

Mamlakatimizning eng janubiy mintaqasi bo'lgan Surxondaryo viloyati o'ziga xos iqlim sharoitiga ega bo'lib, sabzavot ekinlarini ertachi tayyorlasj imkoniyatiga ega. Ushbu imkoniyatdan unumli foydalangan holda sabzavotlarni erta yetishtirib, mamlakatimizning ichki bozorlarida sotish yoki eksport qilish orqali ushbu mintaqada sabzavot yetishtirish bilan shug'ullanuvchilar yuqori daromadga ega bo'lishlari mumkin.

Poliz ekinlari maydoni, hosildorligi va yalpi hosili to'g'risidagi ma'lumotlar 14.11-jadvalda keltirilgan.

14.11-jadval

Mamlakatimizda poliz mahsulotlari ishlab chiqarish to'g'risida ma'lumot

	2020	2021	2022	2023
Poliz ekilgan maydon, ming ga	61,1	67,3	71,8	72,0
Poliz hosildorligi, sentner/ga	168,3	176,2	170,2	189,9
Poliz yalpi hosili, ming tonna	2 134,4	2 285,3	2 420,7	2 553,5

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda poliz ekinlari hosildorligi va poliz mahsulotlari yetishtirish hajmi so'nggi yillarda kamyish tendensiyasida bo'lgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yil holatiga poliz ekin maydoni bo'yicha Jizzax (16,0 ming gektar), Qoraqalpog'iston Respublikasi (12,5 ming gektar) va Qashqadaryo (8,4 ming gektar) viloyatlari yuqori ko'rsatkichlarga ega. 2023-yilda poliz ishlab chiqarish bo'yicha

Surxondaryo (340,4 ming tonna), Sirdaryo (301,0 ming tonna), Jizzax (308,6 ming tonna) va Buxoro (203,5 ming tonna) viloyatlari yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lgan bo'lsa, Namangan (138,5 ming tonna), Navoiy (104,6 ming tonna) va Toshkent (69,9 ming tonna) viloyatlarida eng past ko'rsatkich qayd etilgan. Poliz ekinlari hosildorlik darajasi bo'yicha esa Buxoro (270,0 sentner/ga), Surxondaryo (257,6 sentner/ga), Xorazm (229,1 sentner/ga), va Sirdaryo (228,4 sentner/ga) viloyatlari yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan bo'lsa, Farg'ona viloyati (158,8 sentner/ga), Jizzax viloyati (150,9 sentner/ga) va Qoraqalpog'iston Respublikasida (144,9 sentner/ga) eng past ko'rsatkich qayd etilgan.

Surxondaryo viloyatida poliz mahsulotlarini ham mamlakatimizning boshqa mintaqalariga nisbatan erta yetishtirish imkoniyati mavjud. Ushbu imkoniyatdan unumli foydalanish orqali shu mintaqada poliz mahsulotlari yetishtiruvchilar yuqori daromadga ega bo'lishlari mumkin. Bundan tashqari xorijiy mamlakatlarga eksport qilish imkoniyatlaridan ham unumli foydalanish lozim. Chunki, mamlakatimizda yetishtirilayotgan poliz mahsulotlari o'zining sifat ko'rsatkichlari, ta'm xususiyatlari bo'yicha jahon bozorida ustunlikka ega.

Dehqonchilikning muhim tarmoqlaridan biri mevachilikdir. Meva va rezavorlar maydoni, hosildorligi va yalpi hosili to'g'risidagi ma'lumotlar 14.12-jadvalda keltirib o'tilgan.

14.12-jadval

Mamlakatimizda meva va rezavorlar ishlab chiqarish to'g'risida ma'lumot

	2020	2021	2022	2023
Meva va rezavorlar maydoni, ming ga	336,3	342,5	351,8	365,2
Shu jumladan: hosil beradigan yoshdagi meva va rezavorlar maydoni, ming ga	241,0	233,7	253,5	258,1
Mevalar hosildorligi, sentner/ga	116,7	122,1	116,4	120,9
Meva va rezavorlar yalpi hosili, ming tonna	2 812,6	2852,6	2999,3	3121,7

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlariga ko'ra, mamlakatimizda so'nggi yillarda meva va

rezavorlar maydoni ko'payishi kuzatilmoqda. Shunga mutanosib ravishda meva va rezavorlar ishlab chiqarish hajmi ham ortmoqda. Ayniqsa Surxondaryo viloyatida 2023-yilda meva va rezavorlar maydoni 2020-yilga nisbatan 7,9% ga oshgan. Meva va rezavorlar maydoni bo'yicha 2023-yil holatiga Farg'ona (56,8 ming gektar), Surxondaryo (53,4 ming gektar), Samarqand (44,6 ming gektar) va Toshkent (38,3 ming gektar) viloyatlari yuqori ko'rsatkichlarga ega. 2023-yil holatiga meva va rezavorlar yalpi hosili ko'rsatkichi bo'yicha Andijon (685,9 ming tonna), Farg'ona (411,4 ming tonna) va Namangan (374,1 ming tonna) viloyatlari yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lgan bo'lsa, Jizzax viloyati (100,0 ming tonna), Qoraqalpog'iston Respublikasi (67,1 ming tonna) va Sirdaryo (46,4 ming tonna) viloyatida eng past ko'rsatkich qayd etilgan. Meva va rezavorlar hosildorligi bo'yicha esa Andijon (224,6 sentner/ga), Buxoro (198,6 sentner/ga), Navoiy (147,4 sentner/ga) va Namangan (136,7 sentner/ga) viloyatlari yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan bo'lsa, Sirdaryo (83,9 sentner/ga), Jizzax (77,3 sentner/ga) va Toshkent (59,8 sentner/ga) viloyatlari eng past ko'rsatkich qayd etilgan. 2023-yil holatiga mamlakatimiz bo'yicha meva va rezavorlar maydoni tarkibida 70,7 foizini hosil beradigan yoshdagi meva va rezavorlar tashkil etadi.

14.13-jadval

Mamlakatimizda uzum ishlab chiqarish to'g'risida ma'lumot

	2020	2021	2022	2023
Tokzorlar maydoni, ming ga	128,2	133,7	136,8	138,4
Hosil beradigan yoshdagi tokzorlar maydoni, ming ga	105,7	109,6	113,1	112,9
Uzum hosildorligi, sentner/ga	152,0	154,7	155,3	153,4
Uzum yalpi hosili, ming tonna	1 606,9	1 695,3	1 760,6	1 731,7

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Mamlakatimiz bo'yicha meva va rezavorlar maydoni tarkibida Surxondaryo viloyati 23,2 foizni tashkil etadi. Bu keyingi yillarda mamlakatimizda bog'dorchilikka alohida e'tibor berilayotgani, yangi bog'zorlar tashkil etilayotganidan dalolat beradi. Ushbu tadbirlar yaqin

yillar ichida o'z natijasini beradi, ya'ni meva va rezavorlar ishlab chiqarish hajmi keskin ortadi.

Mamlakatimizda uzum maydoni, hosildorligi va yalpi hosili to'g'risidagi ma'lumotlar 14.13-jadvalda keltirilgan. Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, 2020-2023-yillar mobaynida mamlakatimizda hosil berish yoshidagi tokzorlar maydoni ortishi kuzatilgan. Shunga mutanosib ravishda uzum yetishtirish hajmi ham ko'paygan. 2023-yilda esa uzum maydonlari ko'paygan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yil holatiga uzum yalpi hosili bo'yicha Samarqand (634,9 ming tonna), Buxoro (222,4 ming tonna), Farg'ona (179,9 ming tonna) va Namangan (152,9 ming tonna) viloyatlari yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lgan bo'lsa, Jizzax viloyati (32,5 ming tonna), Sirdaryo (14,9 ming tonna) viloyatlari va Qoraqalpog'iston Respublikasida (11,9 ming tonna) eng past ko'rsatkich qayd etilgan. Uzum hosildorligi bo'yicha esa Farg'ona (267,6 sentner/ga), Andijon (252,7 sentner/ga) va Buxoro (237,3 sentner/ga) viloyatlari yuqori ko'rsatkichga ega bo'lgan bo'lsa, Qoraqalpog'iston Respublikasi (91,2 sentner/ga), Jizzax viloyatida (80,2 sentner/ga) va Surxondaryo viloyatlarida (76,1 sentner/ga) eng past ko'rsatkich qayd etilgan.

Jumladan, Surxondaryo viloyatining Sherobod tumani anor, Oltinsoy tumani uzum, Denov tumani xurmo, Sariosiyo, Uzun va Boysun tumanlari esa olma, gilos, pista kabi mevalarni yetishtirish uchun juda qulay tabiiy sharoitlarga ega. Ushbu imkoniyatlardan samarali foydalanish uchun ushbu hududlarda bog'dorchilikka ixtisoslashgan fermer xo'jaliklari va klasterlar faoliyatini rivojlantirish, mevalarni saqlash inshootlarni ko'paytirish, mevalarni qayta ishlovchi korxonalar faoliyatini yo'lga qo'yish, ichki va tashqi bozorlarda sotishni samarali tashkil etish uchun esa logistika markazlarini tashkillashtirish maqsadga muvofiqdir.

Mamlakatimizda ozuqa ekinlari ekilgan maydon to'g'risidagi ma'lumotlar 14.14-jadvalda keltirilgan. Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, Qoraqalpog'iston Respublikasi, Andijon, Buxoro, Navoiy, Namangan, Samarqand, Surxondaryo va Farg'ona viloyatlarida ozuqa ekinlari maydoni so'nggi yillarda keskin kamaygan. Vaholanki,

chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarishni ko'paytirishda chorva mollarini yetarli darajada ozuqa bilan ta'minlash hal qiluvchi rol o'ynaydi. Chorvachilik tarmog'ini rivojlanirish uchun hududlarda chorva mollari sonidan kelib chiqqan holda ilmiy asoslangan me'yorlar darajasida ozuqa ekinlari uchun yer maydonlarini ajratish lozim. Chorva mollari ilmiy asoslangan ratsion asosida ozuqa bilan ta'minlash uchun ozuqa ekinlari ekiladigan maydonlarni chorva mollari bosh soni va ularning kelgusida o'sish prognozlariga mutanosib holda ko'paytirib borish talab etiladi. Aks holda chorvachilik tarmog'ining rivojlanishiga erishib bo'lmaydi.

14.14-jadval

Mamlakatimizda ozuqa ekinlari ekilgan maydon, ming gektar

	2020	2021	2022	2023
O'zbekiston Respublikasi	256,8	258,0	258,4	252,1
Qoraqalpog'iston Respublikasi	23,6	18,4	17,1	18,0
Andijon	15,2	12,6	12,3	13,3
Buxoro	29,1	28,7	27,7	26,8
Jizzax	20,5	27,6	30,9	35,9
Qashqadaryo	26,0	25,3	26,5	29,0
Navoiy	6,1	4,8	4,9	5,4
Navoiy	6,1	4,8	8,2	7,1
Namangan	8,4	8,4	17,0	15,4
Namangan	8,4	8,4	17,0	15,4
Samarqand	19,9	17,2	29,3	15,7
Samarqand	19,9	17,2	29,3	15,7
Surxondaryo	23,3	32,8	15,4	16,0
Surxondaryo	23,3	32,8	15,4	16,0
Sirdaryo	12,9	14,0	34,6	34,1
Sirdaryo	12,9	14,0	34,6	34,1
Toshkent	33,8	33,8	14,0	13,6
Toshkent	33,8	33,8	14,0	13,6
Farg'ona	16,0	20,3	20,3	21,8
Farg'ona	16,0	20,3	20,3	21,8
Xorazm	22,0			

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Mamlakatimiz hukumati tomonidan ozuqa ekinlari maydonini oshirish bo'yicha ham islohotlar amalga oshirilmoqda. Jumladan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-yanvardagi "Chorvachilik tarmog'ini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4576-sonli qaroriga muvofiq Qoraqalpog'iston Respublikasi Vazirlar Kengashi va barcha viloyatlar hokimliklariga:

a) 2020-yilda yaylovlar hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 17-iyundagi "Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5742-

sonli farmonida nazarda tutilgan qishloq xo'jaligida foydalanilmayotgan sug'oriladigan yerlarni foydalanishga kiritish hisobidan ozuqabop ekinlarni yetishtirishni yo'lga qo'yish uchun chorvachilik xo'jaliklariga ajratib berilishini ta'minlash;

b) O'zbekiston Respublikasi Veterinariya va chorvachilikni rivojlantirish davlat qo'mitasi hamda davlat soliq qo'mitasi huzuridagi Kadastr agentligi bilan birgalikda paxta-to'qimachilik klasterlari va paxtachilik-g'allachilik yo'nalishidagi fermer xo'jaliklari ekin maydonining 10 foiziga beda ekilishini ta'minlash kabi vazifalar yuklatilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktabrdagi PF-5853-sonli farmoni bilan tasdiqlangan "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasi"dagi aholining oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash yo'nalishidagi chora-tadbirlarda umumiy ekin maydonlari tarkibida ozuqa ekinlari maydonlari ulushini 2021-yilda 10 foiz, 2025-yilda 12 foiz va 2030-yilga borib 15 foizga yetkazish nazarda tutilgan. Ushbu ko'rsatkich 2018-yilda 7 foizni tashkil etgan edi.

O'zbekiston Respublikasi florasida tabiiy holda o'suvchi dorivor o'simliklarning katta zaxiralari mavjud. Shu bilan birga mamlakatimizning tabiiy-iqlim sharoitlari ko'plab dorivor o'simliklarni yetishtirish imkonini beradi. Ushbu imkoniyatlardan unumli foydalanish maqsadida mamlakatimiz hukumati tomonidan dorivor o'simliklarni yetishtirishga ham alohida e'tibor berilmoqda. Jumladan, Vazirlar Mahkamasining 1995-yil 7-dekabrda shirinmiya o'simligi xomashyosiga bo'lgan ichki va tashqi bozor talablarini qondirish maqsadida "O'zbekiston Respublikasida shirinmiya xomashyosini yetishtirishni ko'paytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 453-sonli qarori qabul qilingan. Ushbu qaror ijrosini ta'minlash maqsadida "Shifobaxsh" IChM qoshida tashkil etilgan dorivor o'simliklarga ixtisoslashgan o'rmon xo'jaligida shirinmiya o'simligi yetishtirish yo'lga qo'yildi.

2018-yil 20-martda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Respublikada kavrak plantatsiyalarini tashkil etish va ularning xomashyosini qayta ishlash hajmlarini ko'paytirish hamda eksport qilish

chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3617-sonli qarori qabul qilindi. Ushbu qarorga ko'ra Kavrak yetishtiruvchilar va eksport qiluvchilar uyushmasi tashkil etildi. Uyushmaning asosiy vazifalari belgilab berilgan bo'lib, respublika hududlarining tabiiy-iqlim sharoitlariga mos kelishini inobatga olgan holda, kavrakni plantatsiyalarda yetishtirishni tashkil etish, respublika hududlarida kavrakni sanoat usulida yetishtirish hajmini ko'paytirish choralari ko'rish, mahsulot sotish bozorlarini kengaytirish maqsadida marketing tadqiqotlarini olib borish, eksport hajmini oshirish, kavrak urug'ini tayyorlash va plantatsiya tashkil etuvchi tashkilotlarga yetkazib berish kabilar shular jumlasidandir.

Mamlakatimizdagi dorivor o'simliklarni yetishtirish bo'yicha mavjud inkoniyatlardan unumli foydalanish o'simlikchilik tarmog'ining yanada rivojlanishi, yangi ish o'rinlari tashkil etish, mamlakatimizning eksport salohiyatini oshirish imkonini beradi. Shu bilan birga farmatsevtika sanoatining rivojlanishiga, xalq tabobati an'analardan unumli foydalanishga ham zamin yaratiladi va aholi salomatligining yaxshilanishiga hissa qo'shadi.

3.O'simlikchilik tarmoqlarini yanada rivojlantirish va samaradorligini oshirish yo'llari

Qishloq xo'jaligi tarmog'i yetishtirilayotgan mahsulotlarning turlari va xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ikkita yirik tarmoqqa: o'simlikchilik va chorvachilikka bo'linadi. O'simlikchilik qishloq xo'jaligining yetakchi tarmog'i bo'lib, unda ko'p turdagi mahsulotlar yetishtiriladi. Jumladan, aholi iste'moli uchun kerak bo'ladigan oziq-ovqat mahsulotlari, oziq-ovqat va yengil sanoatlarining ko'plab korxonalarini uchun xomashyo hamda chorvachilik uchun ozuqa mahsulotlari yetishtiriladi.

Hozirgi vaqtda mamlakatimiz hukumati tomonidan o'simlikchilik mahsulotlari yetishtirishni rivojlantirish bo'yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda va bu islohotlar o'zining ijobiy natijalarini bermoqda. Mamlakatimiz aholisining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini, sanoat tarmoqlarining xomashyoga bo'lgan talabini qondirish, aholi daromadlarini ko'paytirish, mamlakatimiz eksport salohiyatini yanada

yuksaltirish uchun qishloq xo'jaligi tarmog'ini, shu jumladan o'simlikchilik mahsulotlari yetishtirishni yanada oshirish lozim.

Qishloq xo'jaligi tarmog'i yetishtirilayotgan mahsulotlarning turlari va xususiyatlaridan kelib chiqqan holda ikkita yirik tarmoqqa: o'simlikchilik va chorvachilikka bo'linadi. O'simlikchilik qishloq xo'jaligining yetakchi tarmog'i bo'lib, unda ko'p turdagi mahsulotlar yetishtiriladi. Jumladan, aholi iste'moli uchun kerak bo'ladigan oziq-ovqat mahsulotlari, oziq-ovqat va yengil sanoatlarining ko'plab korxonalari uchun xomashyo hamda chorvachilik uchun ozuqa mahsulotlari yetishtiriladi.

Hozirgi vaqtda mamlakatimiz hukumati tomonidan o'simlikchilik mahsulotlari yetishtirishni rivojlantirish bo'yicha izchil islohotlar amalga oshirilmoqda va bu islohotlar o'zining ijobiy natijalarini bermiqda. Mamlakatimiz aholisining oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabini, sanoat tarmoqlarining xomashyoga bo'lgan talabini qondirish, aholi daromadlarini ko'paytirish, mamlakatimiz eksport salohiyatini yanada yuksaltirish uchun qishloq xo'jaligi tarmog'ini, shu jumladan o'simlikchilik mahsulotlari yetishtirishni yanada oshirish lozim.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. O'simlikchilik tarmog'ining mamlakatimiz iqtisodiyotidagi o'rnini, ahamiyatini tushuntirib bering.
2. O'simlikchilik mahsulotlarining inson hayotidagi ahamiyatini izohlang O'simlikchilik o'z navbatida qanday tarmoqlarga bo'linadi?
3. Mamlakatimizda o'simlikchilik mahsulotlari ishlab chiqarishning hozirgi holati qanday?
4. O'simlikchilik mahsulotlari samaradorligini qanday ko'rsatkichlar ifodalaydi?
5. Mamlakatimizda o'simlikchilik mahsulotlarining iqtisodiy samaradorlik darajasi qanday holatda?
6. O'simlikchilik mahsulotlari yetishtirishni rivojlantirish, samaradorligini yuksaltirishning qanday yo'llari mavjud?

15-BOB: CHORVACHILIK TARMOQLARI IQTISODIYOTI

1. Chorvachilik tarmoqlari va ularning mamlakatimiz iqtisodiyotidagi ahamiyati.
2. Mamlakatimizda chorvachilik tarmoqlarining hozirgi rivojlanish holati.
3. Chorvachilik tarmoqlarini yanada rivojlantirish imkoniyatlari va samaradorligini oshirish yo'llari.

1. Chorvachilik tarmoqlari va ularning mamlakatimiz iqtisodiyotidagi ahamiyati

Chorvachilik tarmog'ining aholini oqsil va uglevodlarga boy sifatli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashda o'rni beqiyosdir. Chorvachilik sanoatning ko'pgina yo'nalishlari uchun xomashyo yetkazib beradi. Sanoat tarmoqlarining rivojlanishi chorvachilik tarmoqlari tomonidan yetkazib beriladigan xomashyolarga ham bog'liqdir. Chorvachilik tarmog'i dehqonchilikni mahalliy o'git bilan ham ta'minlaydi. Bu esa tuproq unumdorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Chorvachilik yirik tarmoq bo'lib, o'z navbatida hayvonlar turlari va yetishtiriladigan mahsulotlar xususiyatidan kelib chiqqan holda quyidagi kichik tarmoqlarga bo'linadi:

- qoramolchilik;
- qo'ychilik va echkichilik;
- parrandachilik;
- yilqichilik;
- mo'ynachilik;
- cho'chqachilik;
- baliqchilik;
- asalarichilik va boshqalar.

Aholini zarur bo'lgan oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashda chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash va sotish tizimlarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Aholi soni ko'payishi va sanoat korxonalari quvvatlarining oshishi chorvachilik mahsulotlariga bo'lgan talabning o'sishiga olib kelmoqda. Aholining chorvachilik mahsulotlariga bo'lgan talabini qondirish uchun bir qancha tashkiliy, iqtisodiy, ijtimoiy tadbirlarni

amalga oshirish, jumladan, chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash tizimini rivojlantirish kerak. Chorvachilik tarmog'ini jadal rivojlantirish, zamonaviy va innovatsion uslublarni joriy etish, mahsulotlar ishlab chiqarish hajmini oshirish va turlarini kengaytirish, shuningdek, aholini mahalliy sharoitda ishlab chiqarilgan sifatli va arzon chorvachilik mahsulotlari bilan uzluksiz ta'minlash hamda chorvachilikka ixtisoslashgan korxonalarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashni yo'lga qo'yish muhim ahamiyatga ega.

Hozirgi vaqtda mamlakatimizda chorvachilik mahsulotlari asosan dehqon xo'jaliklarida yetishtirilmoqda. Bu esa chorvachilik mahsulotlari yetishtirish jarayonini mexanizatsiyalashtirish, naslchilik ishlarini ilmiy asoslangan holda tashkil etish, ishlab chiqarilgan chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlashni tashkil etish imkoniyatlarini cheklab qo'yadi. Bu masalani hal etish uchun chorvachilik sohasiga ixtisoslashgan klasterlarni tashkil etish, fermer xo'jaliklarida ham chorvachilikni rivojlantirishga, bu jarayonga xorijiy investitsiyalarni jalb etishga e'tibor berish zarur.

2. 2. Mamlakatimizda chorvachilik tarmoqlarining hozirgi rivojlanish holati

2023-yilda mamlakatimiz bo'yicha 202335,3 mlrd. so'mlik chorvachilik mahsulotlari yetishtirilgan bo'lib, 2020-yilga nisbatan 103,7 foizni tashkil etgan. Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining tarkibida chorvachilik tarmog'ining ulushi 2023-yilda 47,5 foizni tashkil etgan bo'lib, 2022-yilda bu ko'rsatkich 46,1 foiz edi (15.1-jadval).

Mustaqillikning ilk yillaridan mamlakatimiz qishloq xo'jaligida davlat mulkini xususiyashtirish, xususiy tadbirkorlikni rivojlantirishga alohida e'tibor berildi. Shu maqsadda 1995-yil 24-martda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Chorvachilikda xususiyashtirishni davom ettirish va xususiy tadbirkorlikni qo'llab-quvvatlash chora-tadbirlari to'g'risida"gi 96-sonli qarori qabul qilingan edi. Ushbu qarorda 1995-yil oxirigacha chorvachilik mahsulotlari yetishtirishga ixtisoslashtirilmagan xo'jaliklardagi chorvachilik fermalarini

xususiylashtirish belgilab berilgan. Unga ko'ra chorva mollari, binolar va asbob-anjomlarni kim oshdi savdosi asosida sotish nazarda tutilgan edi.

15.1-jadval

Chorvachilik tarmog'ining asosiy ko'rsatkichlari

	2020	2021	2022	2023
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi mahsuloti hajmi, mlrd. so'm	261 892,2	317 027,6	362 898,0	426 030,2
Shu jumladan: chorvachilikda	126 391,8	151 285,1	167 229,0	202 335,3
Qishloq, o'rmon va baliq xo'jaligi o'sish sur'ati, o'tgan yilga nisbatan foizda	102,9	104,0	103,6	104,1
Shu jumladan: chorvachilikda	102,1	103,5	103,3	103,7

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Ushbu qarorda xususiylashtirilgan fermalarga chorva ozuqasi yetishtirish uchun, har bir xo'jalikning aniq tabiiy-iqtisodiy hududlarni va yer resurslarini hisobga olgan holda, shartli har bosh mol hisobiga sug'oriladigan yerlardan Andijon, Farg'ona, Namangan, Toshkent, Xorazm va Samarqand viloyatlarida 0,3 gektardan, Qoraqalpog'iston Respublikasida va boshqa viloyatlarda 0,45 gektardan, lalmi yerlarda esa 2 gektardan yer ajratish nazarda tutilgan bo'lib, qarorning 1-ilovasiga ko'ra respublikamiz bo'yicha jami 144,4 ming gektar yer ajratilishi ko'rsatilgan edi. Bundan tashqari, chorvachilik fermalarini xususiylashtirishda yangi mulkdorlarning ulush qo'shib qatnashishlari asosida mavjud kommunikatsiyalar, ozuqa sexlari, transport vositalari va qishloq xo'jaligi texnikasi negizida shirkatlar tashkil etilishi nazarda tutilgan edi. Yuqoridagi qaror asosida mamlakatimizda mavjud ko'plab chorvachilik fermalari xususiylashtirildi, lekin ularning faoliyati ko'zlangan natijalarni bermadi. Bunga asosiy sabablardan biri – fermalarni xususiylashtirib olgan tadbirkorlarning o'z faoliyatini samarali davom ettirib ketishlari uchun zarur bo'lgan investitsiyalarni amalga oshira olmaganliklaridir. Ushbu xususiylashtirilgan fermalar keyinchalik o'z faoliyatini to'xtatdi va ulardagi chorva mollari sotilib, aholi qo'lga, ya'ni dehqon xo'jaliklari ixtiyoriga o'tgan. Shuning natijasida dehqon xo'jaliklari chorva mollari

15.2-jadval

Chorva mollari va parrandalar bosh sonining xo'jalik toifalari bo'yicha takibi, 1-yanvar holatiga, barcha toifadagi xo'jaliklarga nisbatan foizda

	2021	2022	2023	2024
Fermer xo'jaliklari				
Qoramollar	6,0	6,6	6,9	7,4
sh.j. sigirlar	6,2	7,1	7,8	8,4
Qo'y va echkilar	13,5	14,2	15,0	15,7
Otlar	20,4	22,6	23,8	25,1
Parrandalar	14,8	16,4	16,8	18,3
Dehqon xo'jaliklari				
Qoramollar	92,5	91,8	91,3	90,5
sh.j. sigirlar	92,5	91,4	90,4	89,4
Qo'y va echkilar	80,6	79,5	78,1	76,9
Otlar	74,0	71,7	70,0	67,9
Parrandalar	58,1	55,8	50,9	47,2
Qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar				
Qoramollar	1,5	1,6	1,8	2,1
sh.j. sigirlar	1,3	1,5	1,8	2,2
Qo'y va echkilar	5,9	6,3	6,9	7,4
Otlar	5,6	5,7	6,2	7,0
Parrandalar	27,1	27,8	32,3	34,5

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

bosh soni va chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarishda yuqori salmoqni egallab kelmoqda.

Chorva mollari va parrandalar bosh sonining xo'jalik toifalari bo'yicha tarkibi 15.2-jadvalda keltirilgan. Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda chorva mollari asosan dehqon xo'jaliklar ixtiyorida bo'lib, 2024-yil holatiga qoramollarning 90,5 foizi, sigirlarning 89,4 foizi, qo'y va echkilarning 76,9 foizi dehqon xo'jaliklari hissasiga to'g'ri keladi.

15.3-jadval

Chorva mollari va parrandalar bosh soni, 1-yanvar holatiga, ming bosh

	2021	2022	2023	2024
Barcha toifadagi xo'jaliklarda				
Qoramollar	13154,3	13544,4	13853,5	14142,2
sh.j. sigirlar	4729,4	4863,2	4956,5	5046,3
Qo'y va echkilar	22458,8	22970,3	23602,5	24117,9
Otlar	253,6	260,4	269,0	275,9
Parrandalar	89589,7	91935	97351,5	103045,9
Fermer xo'jaliklari				
Qoramollar	784,5	889,0	962,3	1 046,1
sh.j. sigirlar	293,8	347,6	385,1	423,7
Qo'y va echkilar	3 032,2	3 271,3	3 544,0	3 780,0
Otlar	51,6	58,9	64,2	69,2
Parrandalar	13 295,1	15 071,7	16 373,5	18 814,7
Dehqon xo'jaliklari				
Qoramollar	12 169,2	12 431,1	12 644,9	12 796,7
sh.j. sigirlar	4 373,1	4 443,0	4 482,6	4 512,9
Qo'y va echkilar	18 091,3	18 248,5	18 422,2	18 551,5
Otlar	187,8	186,8	188,2	187,5
Parrandalar	52 005,5	51 315,9	49 565,2	48 675,3
Qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar				
Qoramollar	200,6	224,3	246,3	299,4
sh.j. sigirlar	62,5	72,6	88,8	109,7
Qo'y va echkilar	1 335,3	1 450,5	1 636,3	1 786,4
Otlar	14,2	14,7	16,6	19,2
Parrandalar	24 289,1	25 547,4	31 412,8	35 555,9

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Parrandalar soni bo'yicha qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlarning ham ulushi sezilarli darajadadir. 2024-yil holatiga qoramollarning atigi 7,4 foizi fermer xo'jaliklari tasarrufida bo'lgan, lekin so'nggi yillarda chorva mollari bosh soni tarkibida fermer xo'jaliklarining ulushi ortmoqda. Chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish, chorvachilik mahsulotlari narxlarini pasaytirishga erishish uchun chorvachilik mahsulotlari yetishirishning xo'jalik yuritish shakllari bo'yicha tarkibini takomillashtirish lozim. Chorva

Asosiy turdagi chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish, ming tonna

	2020	2021	2022	2023
Barcha toifadagi xo'jaliklarda				
Go'sht	2 519,6	2 635,1	2 725,9	2 833,2
Sut	10 976,9	11 274,2	11 627,2	11 968,7
Tuxum, mln. dona	7 781,2	7 788,4	8 129,2	8 487,4
Jun	35,4	36,3	37,3	38,6
Qorako'l teri, ming dona	1 152,1	1 252,4	1 287,6	1 317,6
Pilla	20,9	22,8	24,3	25,9
Fermer xo'jaliklari				
Go'sht	112,2	137,3	170,2	171,6
Sut	519,8	564,8	629,6	708,2
Tuxum, mln. dona	1 048,9	1 078,7	1 198,3	1 321,7
Jun	3,7	4,0	4,5	4,6
Qorako'l teri, ming dona	103,8	117,5	129,1	139,8
Pilla	13,5	14,0	14,5	14,1
Dehqon va tomorqa xo'jaliklari				
Go'sht	2 302,7	2 357,8	2 360,1	2 390,0
Sut	10 372,2	10 590,9	10 862,0	11 090,1
Tuxum, mln. dona	4 817,9	4 875,9	4 805,9	4 869,3
Jun	30,1	30,5	30,3	31,8
Qorako'l teri, ming dona	966,2	1 033,5	1 040,8	1 045,5
Pilla	-	-	-	-
Qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchi tashkilotlar				
Go'sht	104,7	140,0	195,6	271,6
Sut	84,9	118,5	135,6	170,4
Tuxum, mln. dona	1 914,4	1 833,8	2 125,0	2 296,4
Jun	1,6	1,8	2,5	2,2
Qorako'l teri, ming dona	82,1	101,4	117,7	132,3
Pilla	7,4	8,8	9,8	11,8

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

mollari bosh sonida fermer xo'jaliklarining ham ulushini oshirish va chorvachilik klasterlari faoliyatini rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Fermer xo'jaliklari faoliyatini diversifikatsiyalash, ko'p tarmoqli fermer xo'jaliklarini ko'paytirish orqali ularda ham chorvachilik tarmog'ini rivojlantirish lozim. Bunda hal etilishi lozim bo'lgan asosiy masala – fermer xo'jaliklariga ulardagi chorva mollari bosh sonidan kelib chiqqan holda ozuqa ekinlari ekish uchun yer maydonlarining ajratilishidir. Xo'jalik yuritish shakllari bo'yicha chorva mollari va parrandalar bosh soni to'g'risidagi ma'lumotlar 15.3-jadvalda keltirilgan.

15.5-jadval

Asosiy turdagi chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarishning xo'jalik toifalari bo'yicha tarkibi, barcha toifadagi xo'jaliklarga nisbatan foizda

	2020	2021	2022	2023
Fermer xo'jaliklari				
Go'sht	89,2	122,4	123,9	100,8
Sut	112,5	108,6	111,5	112,5
Tuxum	91,8	102,8	111,1	110,3
Jun	114,7	107,2	114,5	101,1
Qorako'l teri	113,6	113,1	109,9	108,3
Pilla	86,5	103,5	103,2	97,3
Dehqon va tomorqa xo'jaliklari				
Go'sht	103,2	102,4	100,1	101,3
Sut	102,1	102,1	102,6	102,1
Tuxum	107,3	101,2	98,6	101,3
Jun	98,9	101,4	99,2	104,8
Qorako'l teri	99,1	107,0	100,7	100,4
Pilla	-	-	-	-
Qishloq xo'jaligi faoliyatini amalga oshiruvchilar				
Go'sht	89,4	133,7	139,8	138,9
Sut	88,7	139,6	114,4	125,7
Tuxum	89,6	95,8	115,9	108,1
Jun	110,7	115,8	134,2	90,4
Qorako'l teri	97,9	123,5	116,1	112,4
Pilla	129,3	118,3	112,4	120,1

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, so'nggi yillarda mamlakatimizda barcha turdagi chorva mollari bosh soni ko'paygan. Fermer xo'jaliklarida barcha turdagi chorva mollari bosh soni ko'paygan bo'lsa, dehqon xo'jaliklarida otlar soni 2024-yilda 2021-yilga nisbatan 300

boshga kamayganligini ko'rishimiz mumkin. Parrandalar soni ham 6,4%ga kamaygan. Dehqon xo'jaliklarida boshqa barcha turdagi chorva mollari bosh soni ko'payan.

Mamlakatimizda chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmi to'g'risidagi ma'lumotlar 15.4-jadvalda keltirilgan.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, so'nggi yillarda mamlakatimizda go'sht, sut, tuxum va qorako'l teri ishlab chiqarish hajmi o'sib kelmoqda. Jun va pilla ishlab chiqarishda esa biroz pasayish kuzatilganligini ko'rishimiz mumkin. Asosiy turdagi chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarishning xo'jalik toifalari bo'yicha tarkibi 15.5-jadvalda keltirilgan.

15.6-jadval

Qoramollar bosh soni (yil oxiriga, ming bosh)

	2020	2021	2022	2023
O'zbekiston Respublikasi	13154,3	13544,4	13853,5	14142,2
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1138,4	1175,9	1208,2	1232,2
Andijon	1066,3	1103,4	1130,1	1155,3
Buxoro	1247,5	1285,3	1328,2	1364,1
Jizzax	905,3	918,5	942,5	964,4
Qashqadaryo	1620,6	1662,9	1687,7	1728,2
Navoiy	512,8	528,4	541,6	545,9
Namangan	716,9	740,1	759,9	780,3
Samarqand	1601,3	1657,2	1693,6	1734,1
Surxondaryo	993,7	1023,7	1045,2	1068,0
Sirdaryo	460,4	480,9	492,7	507,1
Toshkent	932,2	964,7	987,4	1006,7
Farg'ona	1022,9	1055,3	1074,5	1087,9
Xorazm	936,0	948,1	961,9	968,0

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Ushbu jadval ma'lumotlaridan mamlakatimizda chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarishda dehqon xo'jaliklarining ulushi yuqoriligini ko'rishimiz mumkin. 2023-yil holatiga dehqon va tomorqa xo'jaliklari ulushi jami ishlab chiqarilgan go'sht tarkibida 101,3 foizni, jami ishlab chiqarilgan sut tarkibida 102,1 foizni, jami ishlab chiqarilgan tuxum tarkibida 101,3 foizni, jami ishlab chiqarilgan jun tarkibida 104,8 foizni va jami ishlab chiqarilgan qorako'l teri tarkibida 100,4 foizni foizni tashkil etgan.

Chorvachilik tarmog'ini intensiv rivojlantirish uchun chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmida boshqa xo'jalik yuritish shakllari, jumladan, fermer xo'jaliklari va chorvachilik klasterlarining ulushini ham ko'paytirish maqsadga muvofiq. Chunki dehqon xo'jaliklarida chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish jarayonini mexanizatsiyalashtirish, avtomatlashtirish, veterinariya xizmatlarini tashkil etish, naslchilikni yo'lga qo'yish, sohaga taalluqli ilmiy-tadqiqotlar olib borish, ishlab chiqarishga innovatsiyalarni joriy etish, ilmiy asoslangan miqdordagi barcha zaruriy ozuqa mahsulotlari bilan ta'minlash, chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlashni yo'lga qo'yish, yirik investitsion loyihalarni tatbiq etish kabi tadbirlarni amalga oshirish imkoniyatlari cheklangan.

15.7-jadval

Qo'y va echkilar bosh soni (yil oxiriga, ming bosh)

	2020	2021	2022	2023
O'zbekiston Respublikasi	22458,8	22970,3	23602,5	24117,9
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1142,6	1178,5	1213,9	1240,8
Andijon	1450,6	1491,1	1526,6	1553,8
Buxoro	2239,8	2304,0	2416,5	2501,9
Jizzax	2216,3	2255,2	2320,7	2347,1
Qashqadaryo	2216,3	2255,2	2320,7	2347,1
Navoiy	4727,1	4784,0	4898,6	5027,4
Namangan	2254,8	2321,3	2378,8	2427,4
Samarqand	782,6	803,1	824,8	852,0
Surxondaryo	2488,3	2546,3	2607,4	2659,5
Sirdaryo	2420,9	2479,2	2536,1	2582,3
Toshkent	348,9	362,8	378,5	394,2
Farg'ona	1068,0	1080,4	1098,2	1101,3
Xorazm	870,5	893,2	917,8	933,0
	448,4	471,2	484,6	497,2

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Shu sababli fermer xo'jaliklarida ham chorvachilik tarmog'ini rivojlantirish va chorvachilik klasterlari faoliyatini yo'lga qo'yish va ularni rivojlantirishga e'tibor berish lozim. 15.6-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda qoramollar bosh soni so'nggi yillarda ortmoqda. 2020-yilda 13154,3 ming bosh yirik shoxli qoramol bo'lgan bo'lsa, 2023-yilga kelib ushbu

ko'rsatkich 14142,2 ming boshni tashkil etgan. Yirik shoxli qoramollar bosh soni bo'yicha 2023-yil holatiga Qashqadaryo

(1728,2 ming bosh), Samarqand (1734,1 ming bosh) va Buxoro (1364,1 ming bosh) viloyatlari yuqori ko'rsatkichlarga ega bo'lsa, Namangan (780,3 ming bosh), Navoiy (545,9 ming bosh) va Sirdaryo (507,1 ming bosh) viloyatlari eng past ko'rsatkichga ega.

Qo'ychilik ham chorvachilikning muhim tarmoqlaridan biri bo'lib, go'sht, jun, teri, qorako'l teri, sut kabi mahsulotlar bilan ta'minlaydi. Mamlakatimizda 2023-yil 1-yanvar holatiga 11559,7 ming gektar pichanzor va yaylovlar mavjud bo'lib, bu chorvachilik uchun asosiy oзуqa manbai bo'lib hisoblanadi.

15.8-jadval

Barcha turdagi parrandalar bosh soni (yil oxiriga, ming bosh)

	2020	2021	2022	2023
O'zbekiston Respublikasi	89589,7	91935,0	97351,5	103045,9
Qoraqalpog'iston Respublikasi	4743,3	5055,6	5196,8	5232,3
Andijon	8390,2	9431,5	10495,7	10883,5
Buxoro	5781,0	6235,7	7252,8	7895,6
Jizzax	3634,7	3640,8	3822,1	3978,8
Qashqadaryo	6156,7	6103,0	6224,5	6629,6
Navoiy	3154,4	3248,3	3403,8	3487,8
Namangan	5475,5	5665,8	6406,0	7210,5
Samarqand	13223,0	13552,4	14279,5	15316,8
Surxondaryo	4903,9	5106,0	5127,7	5292,4
Sirdaryo	2576,7	4086,9	4315,3	4698,6
Toshkent	16926,5	15566,6	15842,9	16816,5
Farg'ona	8547,4	8137,5	8465,7	8625,8
Xorazm	6076,4	6104,9	6518,7	6977,7

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

15.7-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda qo'y va echkilar bosh soni ham so'nggi yillarda ortmoqda. 2020-yilda 22458,8 ming bosh qo'y va echkilar bo'lgan bo'lsa, 2023-yilga kelib ushbu ko'rsatkich 24117,9 ming boshni tashkil etgan. Jadval ma'lumotlariga ko'ra, mamlakatimizda jami qo'y va echkilar soni bo'yicha 2023-yil holatiga Qashqadaryo (5027,4 ming bosh), Samarqand (2659,5 ming bosh) va Surxondaryo (2582,3 ming bosh) viloyatlari yuqori ko'rsatkichga ega

bo'lsa, Namangan (852,0 ming bosh), Xorazm (497,2 ming bosh) va Sirdaryo (394,2 ming bosh) viloyatlari eng past ko'rsatkichga ega. Mamlakatimizda hozirgi vaqtda qo'y va echkilar sonining asosiy qismi dehqon xo'jaliklari tasarrufidadir. 2023-yil holatiga ushbu ko'rsatkich 76,9 foizni tashkil etgan.

15.9-jadval

Yetishtirilgan go'sht (tirik vaznda, ming tonna)

	2020	2021	2022	2023
O'zbekiston Respublikasi	2519,6	2635,1	2725,9	2833,2
Qoraqalpog'iston Respublikasi	111,1	116,4	120,9	123,8
Andijon	157,1	176,9	184,4	193,0
Buxoro	262,7	278,5	286,6	300,4
Jizzax	217,2	230,3	232,0	238,4
Qashqadaryo	301,9	305,1	315,4	328,7
Navoiy	165,1	173,2	181,6	188,3
Namangan	156,7	161,0	169,0	178,9
Samarqand	286,0	300,2	314,7	317,1
Surxondaryo	193,6	202,6	210,0	214,2
Sirdaryo	65,6	68,9	70,9	74,3
Toshkent	265,7	278,0	285,6	306,8
Farg'ona	173,0	-177,5	180,1	184,4
Xorazm	163,9	166,5	174,7	184,9

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

15.8-jadval ma'lumotlaridan ko'rimoqdaki, mamlakatimizda barcha turdagi parrandalar soni ham so'nggi yillarda ortmoqda. 2020-yilda 89589,7 mingta parranda bo'lgan bo'lsa, 2023-yilga kelib ushbu ko'rsatkich 103045,9 mingtani tashkil etgan. Mamlakatimizda jami parrandalar soni bo'yicha 2023-yil holatiga Toshkent (16816,5 ming bosh) va Samarqand (15316,8 ming bosh) viloyatlari yuqori ko'rsatkichga ega, lekin ushbu viloyatlarda parrandalar umumiy sonida dehqon xo'jaliklari ulushining pastligini ko'rish mumkin. Ushbu viloyatlarda parrandachilik asosan parrandachilik fabrikalarida rivojlangan. 2020-yil 1-yanvar holatiga Toshkent viloyati jami aholisi soni 2941,9 ming kishini, Namangan viloyatida esa 2810,8 ming kishini tashkil etgan, shunga mutanosib ravishda ushbu viloyatlardagi dehqon xo'jaliklari soni ham bir-biriga yaqin, ammo Toshkent viloyatida parrandalar soni Namangan viloyatidagi parrandalar soniga nisbatan deyarli 3 barobar ko'p. Bundan ko'rinadiki,

parrandachilikni rivojlantirishda sanoat usulidan foydalanish yuqori samara beradi. Chunki, dehqon xo'jaliklarida parrandalar sonini keskin ko'paytirish, ularni ilmiy asoslangan ratsion asosida oziqlantirish, ish jarayonlarini mexanizatsiyalashtirish, turli kasalliklarga qarshi kurashish imkoniyati parrandachilikka ixtisoslashgan fermalarga nisbatan past bo'ladi. Mamlakatimizda jami parrandalar soni bo'yicha 2023-yil holatiga Jizzax (3978,8 ming bosh), Navoiy (3487,8 ming bosh) va Sirdaryo (4698,6 ming bosh) viloyatlari eng past ko'rsatkichga ega. Aholining tuxum va parhez taom hisoblanuvchi parranda go'shtiga bo'lgan talabini yanada to'liqroq qondirish uchun boshqa viloyatlarda ham parrandachilik fabrikalari tashkil etish va ular faoliyatini rivojlantirish lozim.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda go'sht ishlab chiqarish so'nggi yillarda ortmoqda. 2020-yilda 2519,6 ming tonna go'sht ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2023-yilga kelib ushbu ko'rsatkich 2833,2 ming tonnani tashkil etgan. Barcha viloyatlarda go'sht ishlab chiqarish hajmi oshganligini ko'rishimiz mumkin. Go'sht ishlab chiqarish bo'yicha 2023-yil holatiga Qashqadaryo (328,7 ming tonna), Samarqand (317,1 ming tonna) va Toshkent (306,8 ming tonna) viloyatlari yuqori ko'rsatkichga ega bo'lsa, Qoraqalpog'iston Respublikasi (123,8 ming tonna) va Sirdaryo viloyati (74,3 ming tonna) eng past ko'rsatkichga ega. (15.9-jadval)

Chunki chorvachilikka ixtisoslashgan yirik ishlab chiqaruvchilarda ishlarni mexanizatsiyalashtirish va shu orqali mehnat unumdorligini oshirish, chorva mollarini ilmiy asoslangan me'yorlar darajasida mustahkam ozuqa bazasi bilan ta'minlash, naslchilik ishlarini yo'lga qo'yish, zootexniya va veterinariya xizmatlarini tashkil etish imkoniyatlari ancha yuqori bo'ladi. 2007-yilning qish oylarida ob-havoning noqulay kelishi, ya'ni qorning uzoq muddat davomida erimasdan turishi, havo haroratining sovuq bo'lishi mamlakatimizda chorvachilik tarmog'iga katta talofot yetkazdi. Chunki, dehqon xo'jaliklarida g'amlangan chorva ozuqasining yetishmasligi, chorva mollarini saqlovchi inshootlarning talab darajasida emasligi va boshqa shu kabi omillar natijasida chorva mollarining nobud bo'lishiga olib keldi. Shuni inobatga

olgan holda chorvachilikni dehqon xo'jaliklari bilan bir qatorda boshqa tadbirkorlik shakllarida ham rivojlantirish maqsadga muvofiq. 15.10-jadval

Sut yetishtirish (ming tonna)

	2020	2021	2022	2023
O'zbekiston Respublikasi	10976,9	11274,2	11627,2	11968,7
Qoraqalpog'iston Respublikasi	404,8	418,8	434,4	447,7
Andijon	978,2	997,5	1040,2	1090,1
Buxoro	1002,6	1021,0	1051,8	1088,9
Jizzax	627,2	650,5	675,3	693,8
Qashqadaryo	1179,4	1239,1	1277,0	1311,4
Navoiy	483,0	497,9	521,0	539,3
Namangan	724,2	738,2	756,7	770,8
Samarqand	1307,3	1321,0	1371,2	1402,1
Surxondaryo	885,7	910,2	937,6	950,9
Sirdaryo	356,2	372,5	382,4	395,3
Toshkent	923,9	960,0	976,8	1029,1
Farg'ona	1050,4	1075,5	1104,3	1138,4
Xorazm	1054,0	1072,0	1098,5	1110,9

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Mamlakatimizda sut ishlab chiqarish hajmi to'g'risidagi ma'lumotlar 15.10-jadvalda keltirilgan.

15.10-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda sut ishlab chiqarish ham so'nggi yillarda ortmoqda. 2020-yilda 10976,9 ming tonna sut ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2023-yilga kelib ushbu ko'rsatkich 11968,7 ming tonnani tashkil etgan. Hozirgi vaqtda mamlakatimizda ishlab chiqarilayotgan go'sht va sutning asosiy qismi dehqon xo'jaliklarida ishlab chiqarilmoqda. Mazkur holatni inobatga olgan holda hukumatimiz tomonidan chorvachilikka ixtisoslashgan klasterlarni tashkil etish va rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda. 15.11-jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, mamlakatimizda tuxum ishlab chiqarish ham so'nggi yillarda ortmoqda. 2020-yilda 7781,2 mln. dona tuxum ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2023-yilga kelib ushbu ko'rsatkich 8487,4 mln. donani tashkil etgan. Faqat Xorazm viloyatida tuxum ishlab chiqarish 2022-yilga nisbatan kamayganligini ko'rishimiz mumkin. Tuxum ishlab chiqarish bo'yicha 2023-yil holatiga

Toshkent (1559,2 mln. dona), Samarqand (1292,7 mln. dona), Andijon (750,6 mln. dona) va Namangan (656,3mln. dona) yuqori ko'rsatkichga ega bo'lsa, Xorazm (469,6 mln. dona) viloyati eng past ko'rsatkichga ega.

15.11-jadval

Tuxum yetishtirish (mln. dona)

	2020	2021	2022	2023
O'zbekiston Respublikasi	7781,2	7788,4	8129,2	8487,4
Qoraqalpog'iston Respublikasi	341,3	379,7	387,0	397,9
Andijon	718,6	737,3	741,2	750,6
Buxoro	469,8	477,5	519,7	550,2
Jizzax	329,2	438,8	375,8	419,9
Qashqadaryo	545,8	506,4	544,5	578,5
Navoiy	348,8	362,0	385,4	406,7
Namangan	614,1	601,2	651,1	656,3
Samarqand	1267,3	1198,5	1300,1	1292,7
Surxondaryo	524,7	521,0	542,1	589,1
Sirdaryo	165,3	187,5	193,5	199,9
Toshkent	1448,9	1382,9	1451,8	1559,2
Farg'ona	540,0	536,4	558,0	616,8
Xorazm	467,4	459,2	479,0	469,6

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Chunki chorvachilik mahsulotlarini ishlab chiqarishda sanoat asosida faoliyat yurituvchi yirik ishlab chiqaruvchilarning ustunlik tomonlari mavjud. Fermer xo'jaliklarida ham chorvachilikni yanada rivojlantirish uchun ushbu xo'jaliklarga chorva ozuqasi yetishtirish uchun sug'oriladigan maydonlardan yer ajratib berishni yo'lga qo'yish lozim.

Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda 2020-yilda 35422 tonna jun ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2023-yilga kelib ushbu ko'rsatkich 38573 tonnani tashkil etgan. Bundan ko'rinadiki, mamlakatimizda jun ishlab chiqarish hajmi 2019-yilda 2016-yilga nisbatan ko'paygan. Bu jun ishlab chiqarishning iqtisodiy samaradorligi pastligi bilan izohlanadi. Ishlab chiqarilgan junni sotish bozorlarining rivojlanmaganligi uni ishlab chiqarish samaradorligi va ishlab chiqarish hajmiga salbiy ta'sir qilmoqda. Bundan tashqari, hozirgi vaqtda mamlakatimizda yetishtirilayotgan junni qayta ishlash bo'yicha holat qoniqarli emas. Buning natijasida mamlakatimizda yetishtirilayotgan jun

xomashyosidan foydalanish holati qoniqarsiz holatda qolmoqda. Junni qayta ishlash korxonalarini sonini ko'paytirish, jundan tayyor mahsulotlar olishni yo'lga qo'yish lozim.

15.12-jadval

Jun yetishtirish (tonna)

	2020	2021	2022	2023
O'zbekiston Respublikasi	35422	36345	37307	38573
Qoraqalpog'iston Respublikasi	1358	1473	1505	1559
Andijon	1712	1736	1787	1911
Buxoro	3842	3977	4129	4209
Jizzax	3975	4090	4143	4121
Qashqadaryo	7579	7644	7966	8548
Navoiy	4145	4361	4515	4619
Namangan	1594	1616	1651	1737
Samarqand	3855	3978	4030	4049
Surxondaryo	2537	2615	2706	2796
Sirdaryo	625	663	687	727
Toshkent	1783	1717	1625	1699
Farg'ona	1282	1303	1339	1354
Xorazm	1135	1172	1224	1244

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

15.13-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda qorako'l teri ishlab chiqarish ham so'nggi yillarda ortmoqda. 2020-yilda 1152149 dona qorako'l teri ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2023-yilga kelib ushbu ko'rsatkich 1317619 donani tashkil etgan. Qorako'l teri ishlab chiqarish bo'yicha Buxoro va Navoiy viloyatlari yetakchi hisoblanadi. Qorako'lchilik mahsulotlarini qayta ishlash va tayyor mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashtirilgan korxonalarining modernizatsiya qilinmaganligi, ushbu sohada yangi zamonaviy texnologiyalar asosida faoliyat yurituvchi korxonalarining barpo etilmaganligi mazkur soha rivojiga salbiy ta'sir etmoqda. Bundan tashqari, qorako'lchilik bilan shug'ullanayotgan xo'jalik yurituvchi subyektlar va aholi tomonidan yetishtirilgan qo'y terisi, qorako'l terisi va junning bozori yaxshi rivojlanmagan. Ushbu muammolarni hal etish maqsadida 2019-yil 16-avgustda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qorako'lchilik tarmog'ini kompleks rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4420-

sonli qarori qabul qilindi. 2018-yil holatiga mamlakatimizda qorako'l zotli qo'ylar bosh soni 5870 ming boshni tashkil etgan bo'lib, ushbu qarorga ko'ra 2021-yilga borib qorako'l zotli qo'ylar bosh sonini 7346 ming boshga yetkazish, ya'ni 25,1 foizga oshirish nazarda tutilgan. Ushbu ko'rsatkich 2018-yil holatiga 5870 ming boshni tashkil etgan.

15.13-jadval

Qorako'l teri yetishtirish (dona)

	2020	2021	2022	2023
O'zbekiston Respublikasi	1152149	1252412	1287614	1317619
Qoraqalpog'iston Respublikasi	83497	88539	92715	93523
Buxoro	500888	545383	565814	579121
Jizzax	4318	4215	5858	6077
Qashqadaryo	215095	245046	259122	267090
Navoiy	284927	299571	314027	319100
Samarqand	42722	45243	28441	30592
Surxondaryo	11447	11949	11183	11376
Xorazm	9255	12466	10454	10740

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

2020-yil 2-sentabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasida pillachilik va qorako'lchilikni yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-6059-sonli farmoni qabul qilindi. Unga ko'ra, 2021-yil 1-iyulga qadar respublikaning yaylovlarga ega barcha hududlarida ozuqa bazasini yaratgan holda mayda shoxli nasldor mollarni ko'paytirish, shuningdek mol so'yish, teri va junni qayta ishlash, go'sht-sut mahsulotlari, yarim tayyor va tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish korxonalarini tashkil qilish bo'yicha qorako'lchilik klasterlari tashkil qilinishi belgilangan. Klasterlarga qorako'l zotli qo'ylarni boqishga mo'ljallangan, shu jumladan o'rmon bilan qoplanmagan o'rmon fondi yerlaridan yaylovlar ijaraga berilishi nazarda tutilgan. Ushbu qarorning 2-ilovasiga muvofiq, respublikada qorako'lchilikni rivojlantirishning maqsadli parametrlari keltirilgan (15.13-jadval). Surxondaryo viloyatida ham 737 ming gektar yer ajratish mo'ljallangan bo'lib, qorako'l naslli qo'ylar soni 2021-yilda 45 ming boshni, 2025-yilga borib esa 295 ming boshni tashkil etishi mo'ljallangan.

Ushbu qarorning 1-ilovasiga muvofiq ozuqa bazasini yaratish uchun qorako'lchilik klasterlariga respublikamiz bo'yicha jami 9200 gektar yer, shu jumladan Surxondaryo viloyatida 1000 gektar yer ajratish belgilab qo'yilgan.

15.14-jadval

2021-2025-yillarga mo'ljallangan O'zbekiston Respublikasida qorako'lchilikni rivojlantirishning maqsadli parametrlari

Ko'rsatkichlar	O'lcho v birligi	2021	2022	2023	2024	2025
Yaylovlar maydoni	ming ga	17727	17727	17727	17727	17727
Qorako'l naslli qo'ylar	ming bosh	6270	6897	7932	8725	9619
Jun ishlab chiqarish	tonna	15048	16553	19036	20940	23086
Jundan yigirilgan ip ishlab chiqarish	tonna	6019	6621	7614	8376	9234
Gilamlar ishlab chiqarish	ming m ²	301	331	381	419	462
Kigiz ishlab chiqarish	ming m ²	3143	3414	3860	4176	4595
Terilar ishlab chiqarish	ming dona	608	669	769	846	933
Qorako'ldan tayyor mahsulotlar ishlab chiqarish	ming dona	243	268	308	339	372
Qorako'l mahsulotlarini eksport qilish	mln. dollar	15	25	30	35	45
Investitsiyalar hajmi	mln. dollar	15	15	15	15	15
Ish o'rinlari	Doimiy	36775	40453	46520	51172	56577
	Mavsumiy	49152	54068	59474	65422	75619
	Jami	85927	94520	105995	116594	132196

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 2-sentabrdagi PF-6059-sonli farmoni

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 16-avgustdagi "Qorako'lchilik tarmog'ini kompleks rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4420-sonli qaroriga muvofiq naslchilik qorako'lchilik xo'jaliklariga ozuqalar yetishtirish maqsadida sug'oriladigan yerlar ajratib berish nazarda tutilgan bo'lib, respublikamiz bo'yicha jami 3235 gektar

ajratilishi nazarda tutilgan bo'lib, shundan 3125 gektariga arpa va jo'xori, 110 gektariga esa beda ekish uchun ajratish nazarda tutilgan. Surxondaryo viloyatidagi qorako'lchilikka ixtisoslashgan yagona xo'jalik bo'lgan Qumqo'rg'on tumanidagi "Bobotog' suri qorako'lchilik" MChJga ham 120 gektar sug'oriladigan yer ajratish nazarda tutilgan bo'lib, ushbu maydonning barchasiga arpa va jo'xori ekish rejalashtirilgan. Bundan tashqari, qorako'lchilik sohasida naslchilik seleksiya ishlarini takomillashtirish, jahon bozori nalablariga mos bo'lgan raqobatbardosh qorako'l terisi ishlab chiqarish va uni qayta ishlashni moliyaviy jihatdan qo'llab-quvvatlash maqsadida Qorako'lchilikni rivojlantirish jamg'armasi tashkil etildi.

Mazkur qarorda qorako'lchilik mahsulotlarini qayta ishlashni tashkil etuvchi korxonalar faoliyatini rivojlantirish ham nazarda tutilgan bo'lib, Qashqadaryo, Navoiy va Buxoro viloyatlarida loyiha qiymati 31 mlrd. so'm bo'lgan 3 ta korxonalar faoliyatini yo'lga qo'yish rejalashtirilgan. Ushbu mablag'larning 9 mlrd. so'mi korxonalarining o'z mablag'lari, 22 mlrd. so'mi esa Qorako'lchilikni rivojlantirish jamg'armasi mablag'lari hisobidan moliyalashtirilishi ko'rsatib o'tilgan. Ushbu korxonalar yiliga 560 ming dona terini (shundan 350 ming dona qorako'l teri va 210 ming dona qo'y terisi) qayta ishlash quvvatiga ega bo'lishi nazarda tutilgan.

Ushbu qarorga ko'ra, 2019-2023-yillarda qorako'lchilik xo'jaliklariga yetishtirib eksportga sotilgan har bir dona qorako'l terisi uchun O'zbekiston Respublikasi davlat budjetidan 50 ming so'mdan va har bir dona qorako'lcha terisi uchun 75 ming so'mdan subsidiyalar ajratilishi belgilab qo'yilgan.

2021-yil 9-fevralda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Qorako'lchilik tarmog'ini yanada rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4984-sonli qarori qabul qilindi. Qarorga ko'ra, 2021-yil 1-martgacha qorako'lchilik klasterlariga qishloq xo'jaligida foydalanilmayotgan sug'oriladigan yerlarni foydalanishga kiritish sharti bilan ozuqalar yetishtirish uchun yer maydonlari ajratilishi nazarda tutilgan. Shunga ko'ra, 2021-yil 15-fevralgacha 100 milliard so'm mablag'lari "Turonbank" ATBga Markaziy bank asosiy stavkasida ajratiladi. Mazkur mablag'lar Respublika "Qorako'lchilik" uyushmasi

a'zolariga 3 yil muddatgacha, shu jumladan 1 yillik imtiyozli davr bilan Markaziy bank asosiy stavkasiga 2 foizlik bank marjasini qo'shish orqali hisoblanadigan stavka bo'yicha kredit sifatida taqdim etilishi ko'rsatib o'tilgan. Qarorga ko'ra, 2024-yil 1-yanvargacha Pillachilik va qorako'lchilikni rivojlantirish qo'mitasining doimiy egaligidagi yaylovlar hamda O'rmon xo'jaligi davlat qo'mitasi tomonidan Qo'mitaga ijaraga berilgan yaylovlar uchun belgilangan yer solig'i stavkasi 50 foizga kamaytirilishi ko'zda tutilgan. Shuningdek, nasldor qo'y va echkining, shu jumladan qorako'l zotli qo'ylarning xorijiy davlatlardan import qilingan har bir embrioniga respublika budjeti mablag'lari hisobidan 400 ming so'm miqdorida subsidiya taqdim etilishi belgilab qo'yilgan. Bundan tashqari, 2021-yil 1-apreldan Uyushma a'zolariga o'zlari tomonidan import qilingan qo'y bosh sonining 50 foizidan oshmagan qismini tirik va xom go'sht ko'rinishida eksport qilishga ruxsat etilgan.

2020-yil 2-sentabrda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "O'zbekiston Respublikasi pillachilik va qorako'lchilikni rivojlantirish qo'mitasi faoliyatini tashkil etish to'g'risida"gi PQ-4817-sonli qarori ham qabul qilindi.

15.15-jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda 2020-yilda 20941,9 tonna pilla ishlab chiqarilgan bo'lsa, 2023-yilga kelib ushbu ko'rsatkich 25885,8 tonnani tashkil etgan. Bundan ko'rinadiki, mamlakatimizda pilla ishlab chiqarish hajmi 2023-yilda 2020-yilga nisbatan ortgan. So'nggi vaqtda mamlakatimizda pillachilikni rivojlantirishga alohida e'tibor berilmoqda. Pillani ishlab chiqarishni zamonaviy usullarda tashkil etish bilan bir qatorda, pillani qayta ishlovchi korxonalar faoliyatini tashkil etish va ularning faoliyatini rivojlantirishga ham alohida e'tibor qaratilmoqda.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 29-martdagi "O'zbekipaksanoat" uyushmasi faoliyatini tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-2856-sonli qaroriga ko'ra, 2023-yil 1-yanvargacha uy sharoitida tirik pilla yetishtirish bilan shug'ullanuvchi (kasanachi)lar – jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'ini to'lashdan hamda pilla yetishtiruvchi tashkilotlar – pilla yetishtirish bilan shug'ullanuvchi kasanachilar va boshqa ishchi-pillakorlar mehnatiga haq to'lashga

yo'naltirilgan mablag'lar bo'yicha yagona ijtimoiy to'lovni to'lashdan ozod etilgan.

15.15-jadval

Pilla yetishtirish, tonna

	2020	2021	2022	2023
O'zbekiston Respublikasi	20941,9	22769,9	24300,2	25885,8
Qoraqalpog'iston Respublikasi	704,4	752,4	802,1	858,0
Andijon	2722,5	2912,6	3115,2	3329,1
Buxoro	1752,8	2385,4	2574,4	2716,3
Jizzax	730,6	753,6	802,7	859,1
Qashqadaryo	2013,1	2141,6	2295,8	2451,5
Navoiy	931,8	957,3	1022,3	1090,4
Namangan	1805,4	1989,3	2031,5	2161,5
Samarqand	2932,4	2952,6	3159,5	3341,6
Surxondaryo	1661,3	1715,0	1832,1	1960,3
Sirdaryo	458,1	623,8	665,6	712,0
Toshkent	1453,3	1581,2	1742,7	1851,0
Farg'ona	2011,2	2118,5	2241,0	2397,7
Xorazm	1765,0	1886,6	2015,3	2157,3

Manba: O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi statistika agentligi ma'lumotlari

Chorvachilikning yana bir yo'nalishi – quyonchilikdir. Mutaxassislar quyon go'shtini, avvalo, parhez bop, inson salomatligi uchun foydali, deya ta'kidlashadi. Shu bois ham u xaridorgir va jahon bozorida bu turdagi go'shtga talab o'sib borayotgani mazkur omil bilan bog'liq. Xalqaro standartga ko'ra, bir kishi yil davomida 90 kilogramm go'sht iste'mol qilsa, shuning 5 foizini quyon go'shti tashkil etishi lozim. O'z navbatida mazkur tarmoq yaxshigina daromad manbai ham hisoblanadi. Chunki bitta ona quyon tabiiy uy sharoitida yiliga besh marta, har safar kamida besh-oltitadan bolalaydi. Yana bir jihati, yil boshida tug'ilgan quyonlar yil oxiriga kelib, o'zlari ham bolalaydi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 17-dekabrda "Qishloq xo'jaligi tarmoqlarini rivojlantirish to'g'risida"gi majlis bayoniga muvofiq, mamlakatimizda quyonchilikni rivojlantirishga "Mikrokreditbank" ATB mas'ul etib birlashtirilgan. Bank tomonidan o'tgan vaqt mobaynida mazkur yo'nalishda ko'plab loyihalar amalga oshirildi, tashabbuskor tadbirkorlar g'oyalari qo'llab-quvvatlandi va jarayon hozir

ham izchil davom ettirilmoqda. "Mikrokreditbank" ATB o'tgan davrda jami 1751 ta jismoniy va yuridik shaxsga quyonchilik bilan shug'ullanishlari uchun 106 milliard so'm miqdorida kredit ajratdi. Shundan 80,4 milliard so'mi moliyaviy qo'llab-quvvatlash uchun yo'naltirilgan bo'lsa, 25,7 milliard so'mi aholiga o'z xonadonida quyon boqish uchun taqdim etildi. Respublika bo'yicha 190 ta quyonchilikka ixtisoslashtirilgan agrofirma faoliyati yo'lga qo'yildi. Qolaversa, aholini quyonchilik sohasidagi loyihalarga jalb etish orqali ularning bandligini ta'minlash, daromadlarini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda.

Keyingi yillarda mamlakatimizda baliqchilikka ham alohida e'tibor berilmoqda. Baliqchilikning rivojlanishi oziq-ovqat xavfsizligini mustahkamlashi barobarida, aholini baliq tarkibidagi yuqori sifatli oqsillar bilan ta'minlash imkonini beradi. Ayniqsa, baliq tarkibidagi kalsiy moddasi bolalarning sog'lom bo'lib o'sishida muhim ahamiyatga ega. Tahlillarga ko'ra, O'zbekiston uchun baliqni iste'mol qilishning minimal me'yor miqdori bir yilda bir kishi uchun 12 kilogrammni tashkil etadi. Bu ko'rsatkich dunyo miqyosida 1 kishi uchun 16,6 kilogrammdir.

Baliqchilik sohasini rivojlantirish bo'yicha maxsus dastur va me'yoriy hujjatlar qabul qilinib, uning asosida baliq yetishtirishga ixtisoslashgan fermer xo'jaliklari tashkil etilmoqda. 2018-yil 6-aprelda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Baliqchilik tarmog'ini jadal rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3657-sonli qarori qabul qilingan bo'lib, unga ko'ra Toshkent viloyati Quyi Chirchiq tumani hududida "Baliq ishlab chiqaruvchi" erkin iqtisodiy zonasi tashkil etilgan. Ushbu erkin iqtisodiy zonasining asosiy vazifalaridan vazifalari sifatida quyidagilar belgilab berilgan:

- baliqchilik xo'jaliklarini ta'minlash uchun baliqning yangi va sinalgan turlarini iqlimlashtirish orqali naslli baliq chavoqlarini yaratish;
- nasldor baliq lichinkalari yetishtiruvchi zamonaviy inkubatsion sexlar faoliyatini tashkil etish;
- baliq chavoqlarini ishlab chiqarish hajmini oshirish;
- o'z ehtiyoji va baliqchilik xo'jaliklari uchun to'la qiymatli va yuqori oqsilli ozuqalarni ishlab chiqarish bo'yicha zamonaviy quvvatlarni yaratish orqali ozuqa bazasini mustahkamlash;

- innovatsion va zamonaviy intensiv texnologiyalarni keng joriy qilish;
- birinchi navbatda, aholi ehtiyojlarini qondirish, shuningdek, keyinchalik eksport qilish uchun baliqlarni qayta ishlash hamda baliq mahsulotlarini ishlab chiqarish va boshqalar.

15.16-jadval

Mamlakatimizda ovlangan baliq to'g'risida ma'lumot, tonna

	2020	2021	2022	2023
O'zbekiston Respublikasi	144102,6	171933,1	185274,4	195883,2
Qoraqalpog'iston Respublikasi	14441,9	12637,3	11385,9	12146,6
Andijon	17414,6	20178,1	21554,7	21149,7
Buxoro	7082,0	10877,0	10043,1	5949,9
Jizzax	13117,9	13687,2	15027,8	15853,4
Qashqadaryo	5441,5	5323,3	5452,6	5001,1
Navoiy	12458,2	12769,0	14076,9	14556,7
Namangan	8740,2	11997,1	14587,9	15564,6
Samarqand	12725,1	19534,9	17262,2	18509,4
Surxondaryo	4497,2	5476,9	6560,5	6807,5
Sirdaryo	5551,1	6434,7	7214,1	9960,2
Toshkent	9726,9	13239,0	19289,5	24828,6
Farg'ona	11151,7	12155,7	12494,9	13533,5
Xorazm	21754,3	27622,9	30324,3	32022,0

Manba: O'zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo'mitasi ma'lumotlari

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 6-noyabrdagi "Baliqchilik sohasini yanada rivojlantirishga doir qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4005-sonli qarori ham soha rivojida muhim ahamiyat kasb etdi. Ushbu qarorda baliqchilikni intensiv rivojlantirish, sun'iy havzalarda baliqchilikni innovatsion usullarda ko'paytirish chora-tadbirlari belgilab berilgan.

Ushbu qarorga ko'ra:

- baliqchilik xo'jaliklarini bosqichma-bosqich intensiv usulda baliq yetishtirishga ixtisoslashtirish;

- "Ipoteka-bank" ATIB baliqchilik sohasini rivojlantirishni uchun taqdim etilgan loyihalarni kreditlashni amalga oshirishi nazarda tutilgan.

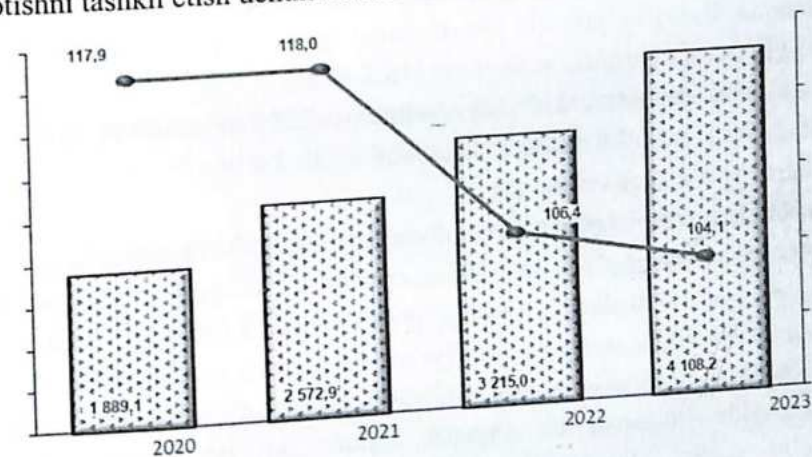
Qarorda baliqchilik loyihalari hajmi va uni amalga oshirish uchun zarur bo'lgan valyuta turidanqat'i nazar, tijorat banklari tomonidan 2019-2020-yillarda ajratilayotgan kredit foizi uchun Vazirlar Mahkamasi

huzuridagi Tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni qo'llab-quvvatlash davlat jamg'armasi hisobidan kompensatsiya berishning quyidagi tartibi o'rnatilgan:

- aylanma mablag'larni to'ldirish ga (baliq chavoqlari, omixta yem, mineral o'g'it va boshqalar) tijorat banki tomonidan o'rnatilgan kredit stavkasining 25 foizi miqdorida;

- naslli ona baliq va baliq uvildirig'i, yopiq suv aylanma tizimi, qafas qurilmalarida va boshqa intensiv usullarda baliq yetishtirishni tashkil etish, baliq mahsulotlarini qayta ishlash va saqlash, inkubatsiya sexlari va reproduktorlarni tashkil etish, hovuzlar qurish va qayta ta'mirlash, maxsus texnika va boshqa asosiy vositalarni xarid qilish hamda barpo etish uchun tijorat banki tomonidan o'rnatilgan kredit stavkasining 50 foizi miqdorida.

Bundan tashqari, ushbu qarorga ko'ra barcha dehqon bozorlarida baliq sotishni tashkil etish uchun akvariumlar tashkil etildi.

15.1-rasm. Baliq xo'jaligida ishlab chiqarilgan mahsulot (xizmatlar) hajmi, mlrd. so'm

Mamlakatimizda ovlangan baliq to'g'risidagi ma'lumotlar 15.16-jadvalda keltirilgan. Ushbu jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turibdiki, mamlakatimizda ovlangan baliq miqdori so'nggi yillarda ortmoqda. 2020-yilda 144102,6 tonna baliq ovlangan bo'lsa, 2023-yilga kelib ushbu

ko'rsatkich 195883,2 tonnani tashkil etgan. 2023-yilda ovlangan baliq miqdorining 2020-yildagi ovlangan baliq miqdoriga nisbatan o'sish sur'ati 135,9 foizni tashkil etgan.

Ovlangan baliq miqdori bo'yicha 2023-yil holatiga Xorazm viloyati (32022,0 tonna), Toshkent viloyati (24828,6 tonna), Andijon viloyati (21149,7 tonna) va Samarqand viloyati (18509,4 tonna) yuqori ko'rsatkichga ega bo'lsa, Surxondaryo (6807,5 tonna), Buxoro (5949,9 tonna), Qashqadaryo (5001,1 tonna) viloyatlari eng past ko'rsatkichga ega.

Mamlakatimizda 2023-yilda ovlangan 195883,2 tonna baliqning 70713,8 tonnasi yoki 36,1 foizi tabiiy suv havzalaridan ovlangan bo'lib, qolgan 63,9 foizi tadbirkorlar tomondan tashkil etilgan sun'iy suv havzalaridan ovlangan.

Mamlakatimiz hukumati tomonidan baliqchilikni rivojlantirish borasida amalga oshirilayotgan chora-tadbirlar o'zining ijobiy natijalarini bermoqda. Baliq xo'jaligida ishlab chiqarilgan mahsulot (xizmatlar) hajmi so'nggi yillarda barqaror o'smoqda (15.1-rasm).

Ushbu rasmdan ko'rinib turibdiki, 2023-yilda baliq xo'jaligida 4108,2 mlrd. so'mlik mahsulot yetishtirilgan bo'lib, 2020-yilga nisbatan 2,1 barobar o'sishga erishilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-avgustdagi "Baliqchilik tarmog'ini qo'llab-quvvatlash va uning samaradorligini oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4816-sonli qaroriga muvofiq:

- 2020-yildan boshlab sun'iy suv havzalarida baliq yetishtiradigan baliqchilik xo'jaliklarida suv resurslaridan foydalanganlik uchun soliq suv obyektlaridan olingan va qaytarib chiqarilgan suv hajmi o'rtasidagi farqidan kelib chiqib, qishloq xo'jaligi yerlarini sug'orish uchun belgilangan stavkalarda hisoblanadi;

- kollektor drenaj suvlaridan olib foydalanilgan suv resurslari soliq solish obyekti hisoblanmaydi.

Ushbu qarorda Suv xo'jaligi vazirligi foydalanish mumkin bo'lgan kollektor-drenaj tarmoqlari, undagi suvlarning sho'rlanish darajasi va sifati doimiy nazorat qilinishi hamda bu to'g'risidagi ma'lumotlarni o'zining rasmiy veb-saytida ko'rsatib borishni ta'minlashi nazarda tutilgan. Bundan tashqari, sun'iy suv havzalarida baliq yetishtiradigan baliqchilik

xo'jaliklari, suv yetkazib beruvchi tegishli tashkilotlar va "O'zbekbaliqsanoat" uyushmasi bilan birgalikda har yili 15-yanvardan kechikmagan muddatda belgilangan tartibda uch tomonlama shartnoma tuzishi belgilab qo'yilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 29-yanvardagi "Chorvachilik tarmog'ini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4576-sonli qaroriga muvofiq 2020-2022-yillarda "O'zbekbaliqsanoat" uyushmasiga a'zo bo'lgan intensiv usulda baliq yetishtiruvchi xo'jaliklarga davlat tomonidan quyidagi tartibda subsidiya ajratiladi:

- intensiv usulda yetishtirilgan har bir tonna baliq mahsuloti uchun 1 million so'm miqdorida;

- O'zbekiston Respublikasi hududiga import qilingan 1 dona nasldor ona baliqning 3,5 million so'mgacha bo'lgan xarajatlarining 50 foizi miqdorida.

3. Chorvachilik tarmoqlarini yanada rivojlantirish imkoniyatlari va samaradorligini oshirish yo'llari

2020-yil 29-yanvarda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Chorvachilik tarmog'ini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlashning qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4576-sonli Farmoni qabul qilindi va unga muvofiq Chorvachilik va uning tarmoqlarini rivojlantirish Respublika kengashi tashkil etildi. Ushbu Farmonga muvofiq 2020-2022 yillarda:

a) chorvachilik mahsulotlari yetishtiruvchi xo'jaliklarga davlat tomonidan quyidagi tartibda subsidiya ajratiladi:

- respublika hududida faoliyat yuritayotgan naslchilik xo'jaliklaridan sotib olingan nasldor qoramolning har bir boshiga 1 million so'm miqdorida;

- xorijiy davlatlardan import qilingan nasldor qoramolning har bir boshiga 2 million so'm, nasldor qo'y va echking har bir boshiga 400 ming so'm miqdorida;

b) "O'zbekbaliqsanoat" uyushmasiga a'zo bo'lgan intensiv usulda baliq yetishtiruvchi xo'jaliklarga davlat tomonidan quyidagi tartibda subsidiya ajratiladi:

- intensiv usulda etishtirilgan bir tonna baliq mahsuloti uchun 1 million so'm miqdorida;

- O'zbekiston Respublikasi hududiga import qilingan 1 dona nasldor ona baliqning 3,5 million so'mgacha bo'lgan xarajatlarining 50 foizi miqdorida;

d) "Parrandasanoat" uyushmasiga a'zo bo'lgan parrandachilik xo'jaliklariga har bir bosh 1 kunlik nasldor jo'jani import qilish bilan bog'liq xarajatlarning 9 ming so'mini qoplash uchun davlat tomonidan subsidiya ajratiladi.

Bundan tashqari 2020-yilda sotib olinadigan nasldor:

a) qoramollar uchun ajratiladigan subsidiyaning umumiy summasi:

- respublika hududida faoliyat yuritayotgan naslchilik xo'jaliklaridan sotib olish uchun 10 milliard so'm miqdorida;

- xorijiy davlatlardan import qilish uchun 40 milliard so'm miqdorida;

b) qo'y va echkilarni import qilish uchun ajratiladigan subsidiyaning umumiy summasi 6 milliard so'm miqdorida belgilangan.

O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi chorvachilik mahsulotlari yetishtiruvchi xo'jaliklarga, intensiv usulda baliq yetishtiruvchi va parrandachilik xo'jaliklarga subsidiya berish xarajatlarini 2020-yilda O'zbekiston Respublikasi respublika budjetida O'zbekiston Respublikasi Prezidenti topshiriqlariga muvofiq hududlarni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirish bo'yicha xarajatlar uchun ko'zda tutilgan mablag'lar hisobidan qoplanishini ta'minlash va 2021-2022 yillarda O'zbekiston Respublikasi Davlat budjeti parametrlarida tegishli mablag' ajratilishini nazarda tutishi ham belgilab berilgan.

Ushbu Farmonga ko'ra viloyatlar hokimliklari:

a) 2020-yilda yaylovlar hamda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 17-iyundagi "Qishloq xo'jaligida yer va suv resurslaridan samarali foydalanish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PF-5742-sonli Farmonida nazarda tutilgan qishloq xo'jaligida foydalanilmayotgan

sug'oriladigan yerlarni foydalanishga kiritish hisobidan ozuqabop ekinlarni yetishtirishni yo'lga qo'yish uchun chorvachilik xo'jaliklariga ajratib berilishini ta'minlashi;

b) O'zbekiston Respublikasi Veterinariya va chorvachilikni rivojlantirish davlat qo'mitasi hamda davlat soliq qo'mitasi huzuridagi Kadastr agentligi bilan birgalikda paxta-to'qimachilik klasterlari va paxtachilik-g'allachilik yo'nalishidagi fermer xo'jaliklari ekin maydonining 10 foiziga beda ekilishini ta'minlashi belgilab qo'yilgan.

Mavjud me'yoriy hujjatlarga ko'ra chorvachilik mahsulotlari yetishtirishga ixtisoslashgan fermer xo'jaligiga beriladigan yer uchastkalarining eng kam o'lchami har bir shartli bosh chorva moliga hisoblaganda:

- Andijon, Namangan, Samarqand, Toshkent, Farg'ona va Xorazm viloyatlarida sug'oriladigan yerlarda - kamida 0,3 gektarni (nasldor chorvachilik fermer xo'jaliklari uchun 0,5 gektarni);

- Qoraqalpog'iston Respublikasi, Buxoro, Qashqadaryo, Jizzax, Navoiy, Surxondaryo va Sirdaryo viloyatlaridagi sug'oriladigan yerlarda - kamida 0,45 gektarni (nasldor chorvachilik fermer xo'jaliklari uchun 0,6 gektarni);

- sug'orilmaydigan (lalmikor) yerlarda - kamida 2 gektarni tashkil etishi lozim.

Chorvachilik bilan shug'ullanayotgan fermer xo'jaliklariga chorva ozuqasi yetishtirishlari uchun yuqorida belgilangan me'yorlar darajasida maydonlar ajratib berilishi lozim. Hozirgi vaqtda chorvachilik mahsulotlari yetishtirish umumiy hajmida fermer xo'jaliklarining ulushi past darajada ekanligining asosiy sabablaridan biri - ularda chorva ozuqasi yetishtirish uchun ekin maydonlarining yetarli emasligi hisoblanadi. Ushbu holatni inobatga olgan holda ozuqa ekinlari maydonini ilmiy asosda ajratishga e'tiborni kuchaytirish lozim.

Chorvachilikni rivojlantirishda ozuqa bilan ta'minlanganlik darajasi muhim ahamiyatga ega. Mustahkam ozuqa bazasini yaratmasdan turib chorvachilikni barqaror rivojlantirib bo'lmaydi. Hozirgi vaqtda ayrim chorvachilik mahsulotlari narxining qimmatlashishi muammosining kelib chiqish sabablaridan biri - chorva ozuqasi tanqisligi va ular narxining

qimmatligidir. Shu sababli, chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqarish hajmini ko'paytirish va shu orqali ushbu mahsulotlar narxining barqarorligiga erishish uchun avvalo chorva ozuqa ishlab chiqarishga e'tiborni kuchaytirish lozim.

Mamlakatimizda donli ekinlarning somoni chorva ozuqasi sifatida keng foydalaniladi. Ilmiy tadqiqotlarning ko'rsatishicha, don va somon nisbati g'alla hosildorligi gektaridan 30 sentner bo'lganda 1:1, hosildorlik 40 sentner bo'lganda 1:0,9, hosildorlik 50-70 sentner bo'lganda 1:0,8 ni tashkil etadi. 2023-yilda mamlakatimizda 8453,4 ming tonna don yetishtirilgan bo'lib, hosildorlik darajasi 47,9 sentner/gektarni tashkil etgan. Demak, mamlakatimizda 2023-yilda 6762,7 ming tonnadan ortiq somon yetishtirilgan. Chorvachilik tarmog'ini rivojlantirish, bu jarayonga xorijiy investitsiyalarni jalb etishga ham alohida e'tibor qaratilmoqda. Jumladan, ushbu farmonga ko'ra, O'zbekiston Respublikasi Qishloq xo'jaligi vazirligi huzuridagi Agrosanoat majmui va oziq-ovqat ta'minoti sohasidagi loyihalarni amalga oshirish agentligi Veterinariya va chorvachilikni rivojlantirish davlat qo'mitasi bilan birgalikda chorvachilik sohasida amalga oshiriladigan investitsiya loyihalari va chora-tadbirlarga Osiyo taraqqiyot bankining chorvachilikni rivojlantirish uchun 150,0 million AQSh dollari miqdoridagi kredit mablag'lari yo'naltirilishini ta'minlashi belgilab berilgan.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 26-apreldagi "Fermer, dehqon xo'jaliklari va tomorqa yer egalari faoliyatini takomillashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-3680-sonli qarorining 14-bandiga ko'ra, 2018-yil 1-iyuldan dehqon xo'jaligi va 4 sotixdan kam bo'lmagan tomorqa yerida band bo'lgan yoki ushbu uchastkada qoramol yoxud 50 boshdan kam bo'lmagan parranda parvarishlayotgan jismoniy shaxslar tomonidan O'zbekiston Respublikasi Moliya vazirligi huzuridagi Budjetdan tashqari pensiya jamg'armasiga yiliga bazaviy hisoblash miqdorining bir barobari miqdorida sug'urta badali to'langan taqdirda, sug'urta badali to'langan yil mehnat stajiga kiritiladi. Bu dehqon xo'jaliklarida chorvachilikni rivojlantirishga rag'bat beruvchi vosita bo'lib xizmat qiladi.

Chorvachilikni rivojlantirishda hukumatimiz tomonidan qabul qilinayotgan davlat dasturlari ham muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jumladan, 2018-yil 7-iyunda qabul qilingan O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Har bir oila – tadbirkor" dasturi amalga oshirish to'g'risida"gi PQ-3777-sonli qarori ham chorvachilikni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Unga ko'ra, tashkiliy muvofiqlashtiruvchi ishchi guruh, masus ishchi guruh hamda hududiy ishchi guruhlar tashkil etilishi nazarda tutilgan. Tadbirkorlik faoliyatini tashkil etishga amaliy yordam berish hamda monitoring qilish maqsadida tuman hokimlarining birinchi o'rinbosari rahbarligida hududiy ishchi guruhlar tashkil etiladi. Hududiy guruhlar zimmasiga quyidagi vazifalar yuklatilgan:

- har bir oila va xonadonlarni xatlov asosida qamrab olgan holda tadbirkorlik bilan shug'ullanish salohiyati, istak va takliflarini sinchkovlik bilan o'rganish;
- o'rganish davomida oilaning tadbirkorlik g'oyasi va ko'nikmasi, ushbu faoliyatni amalga oshirish uchun yetarli sharoitlari mavjudligini aniqlash;
- aholining shaxsiy tomorqa yer maydonlaridan samarali foydalanish yuzasidan takliflar berish, ularni amalga oshirishga ko'maklashish;
- tadbirkorlikni yo'lga qo'yish yoki rivojlantirish istagida bo'lgan shaxslarga tijorat banklari tomonidan kreditlar ajratish ishlarini tashkillashtirish.

Bundan tashqari, 2018-yil 27-iyunda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Yoshlar – kelajagimiz" Davlat dasturi to'g'risida"gi PF-5466-sonli farmoni qabul qilindi. Ushbu farmonga ko'ra O'zbekiston yoshlar ittifoqi huzurida "Yoshlar – kelajagimiz" jamg'armasi tashkil etildi va mazkur jamg'arma mablag'laridan tijorat banklari orqali yoshlarning biznes tashabbuslari, startaplari, g'oyalari va loyihalarini amalga oshirish uchun 2019-yil 31-dekabrgacha – yillik 7 foiz stavkada, 2020-yil 1-yanvardan O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining qayta moliyalashtirish stavkalarida, 2021-yil 1-yanvardan esa tijorat banklarining bozor tamoyillari asosida mustaqil ravishda o'rnatiladigan stavkalarda kredit berish belgilangan. Ushbu farmonga muvofiq, tegishli ko'nikmalarga ega, band bo'lmagan yoshlar yashaydigan uy xo'jaliklari

uchun 20 tagacha parranda va quyon bolasi, 5 ta mayda va 2 ta yirik qoramol sotib olish, ularning qiymatini kelishilgan muddatlarda qaytargan holda ularni boqish va keyinchalik realizatsiya qilishda ko'maklashish ham nazarda tutilgan.

Mamlakatimizda oziq-ovqat xavfsizligini ta'minlash uchun qishloq xo'jalik tarmog'ida, shu jumladan, chorvachilikda iqtisodiy islohotlarni izchil davom ettirish lozim. Bu jarayon bir necha yo'nalishlarda amalga oshirilishi mumkin

Qorako'l terini qayta ishlashni rivojlantirish orqali undan jahon bozorida xaridorgir tayyor mahsulotlar olish mumkin. Shu sababli qorako'l terini qayta ishlaydigan va tayyor mahsulotlar oluvchi korxonalar faoliyatini yanada rivojlantirishga e'tiborni kuchaytirish lozim.

- mazkur sohaga xorijiy investitsiyalarni jalb etish va zamonaviy minitexnologiya bilan jihozlangan qo'shma korxonalar tashkil etish va hokazo.

Mamlakatimizda chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash va sotish tizimlarini yanada rivojlantirish uchun quyidagilarga e'tibor berish lozim:

- chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash va sotish bo'yicha davlat va xususiy sherikchilik asosida faoliyat yurituvchi tadbirkorlik faoliyatini tashkil etish va ularni rivojlantirish;

- chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash va sotish faoliyati bilan shug'ullanuvchi chorvachilik klasterlari tashkil etishga e'tiborni kuchaytirish;

- chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash va sotish jarayoniga xorijiy investitsiyalarni jalb etish orqali zamonaviy texnologiya va usullarni o'zlashtirish;

- chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash sohasida yangi quvvatlarni ishga tushirish va mahsulotlar turlarini kengaytirish bilan bog'liq masalalarni hal etish;

- chorvachilik mahsulotlarini qayta ishlash bilan shug'ullanuvchi tadbirkorlik subyektlarini qo'llab-quvvatlash tizimini takomillashtirib borish va boshqalar.

Nazorat va muhokama uchun savollar:

1. Chorvachilik tarmog'i mamlakatimiz iqtisodiyotida qanday o'rin tutadi? Uning ahamiyatli ekanligi nimalarda namoyon bo'ladi?
2. Chorvachilik tarmoqlarining rivojlanishini, ularning samaradorligini qanday ko'rsatkichlar ifodalaydi? Bu ko'rsatkichlar qanday aniqlanadi?
3. Mamlakatimizda chorvachilik tarmoqlarining hozirgi rivojlanish holati qanday?
4. Chorvachilikning mamlakatimiz mintaqalari bo'yicha rivojlanish holati qanday?
5. Chorvachilik tarmoqlarida islohotlarni yanada chuqurlashtirish yo'llari.
6. Chorvachilikni rivojlantirish, uning samaradorligini yuksaltirish uchun qanday tadbirlarni amalga oshirish lozim?

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Asosiy adabiyotlar:

1. Abdug'aniyev A.A., Abdug'aniyev A.A. Qishloq xojaligi iqtisodiyoti. Darslik. - T: "Adib Nashriyoti", 2011. - 400 b.
2. David L. Debertin. Agricultural Production Economics Textbook. - 2nd ed. Published by McMillan. University of Kentucky, USA. 2012.
3. Rustamova I.B., Sheripbayeva U.A., Dehqonova N.S., Ahmedova V. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma. -T.: TDAU, 2015. -174 b.
4. Samatov G.A., Rustamova I.B., Sheripbayeva U.A. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti. Darslik. -T.: "Cholpon" nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012. -320 b.
5. Umurzoqov O'.P., Toshboyev A.J., Rashidov J., Toshboyev A.A.. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti va menejmenti. Oquv qo'llanma. -T.: "Iqtisod-Moliya", 2008. -264 b.
6. Murtazayev O., Ahrorov F.B. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik. - T.: "ILM ZIYO", 2017. -415 b.

Qo'shimcha adabiyotlar:

1. Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon demokratik O'zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. Toshkent, "O'zbekiston" NMIU, 2017. - 56 b.
2. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini ta'minlash yurt taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. "O'zbekiston" NMIU, 2017. - 47 b.
3. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. "O'zbekiston" NMIU, 2017. - 485 b.
4. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik - har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. "O'zbekiston" NMIU, 2017. - 103 b.
5. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning 2020-yil 29-dekabrda Oliy Majlisga Murojaatnomasi.
6. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha harakatlar strategiyasi to'g'risida" gi PF-4947-sonli Farmoni. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017, 6-son, 70-modda.

7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 23-oktabrdagi "O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan strategiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5853-sonli Farmoni.

8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-martdagi "Paxtachilik sohasida bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4633-sonli qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 07.03.2020-y., 07/20/4633/0269-son.

9. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 6-martdagi "G'alla yetishtirish, xarid qilish va sotishga bozor tamoyillarini keng joriy etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4634-sonli qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 07.03.2020-y., 07/20/4634/0270-son.

10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 10-iyuldagi "O'zbekiston Respublikasi suv xo'jaligini rivojlantirishning 2020-2030-yillarga mo'ljallangan konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-6024-sonli farmoni. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 11.07.2020-y. 06/20/6024/1063-son.

11. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 11-mayda "Respublika hududlarini qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishga ixtisoslashtirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi PQ-4709-sonli qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 12.05.2020-y., 07/20/4709/0577-son; 12.12.2020-y., 07/20/4919/1616-son.

12. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 17-dekabrda "O'zbekiston Respublikasi agrosanoat majmui va qishloq xo'jaligida raqamlashtirish tizimini rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi 794-sonli qarori. Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi, 18.12.2020-y. 09/20/794/1655-son.

13. Andrew Barkley and Paul W. Barkley. Principles of Agricultural Economics. -2nd ed. Rublished in the USA and Canada by Routlrdge Taylor&Francis Group. USA. 2013.

14. Gerge W. Norton, Jeffrey Alwang and William A.Masters. Economics of Agricultural Development. -2nd ed. Rublished in the USA and Canada by Routlrdge Taylor&Francis Group. USA. 2010.

MUNDARIJA

KIRISH.....	3
1-BOB. "QISHLOQ XO'JALIK ISHLAB CHIQRISH IQTISODIYOTI" FANINING PREDMETI, VAZIFASI VA USLUBLARI.....	5
2-BOB. QISHLOQ XO'JALIGI KORXONALARINING TASHKILY IQTISODIY ASOSLARI.....	11
3-BOB. QISHLOQ XO'JALIGIDA YER RESURSLARI VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI.....	34
4-BOB. QISHLOQ XO'JALIGIDA SUV RESURSLARI VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI.....	62
5-BOB. QISHLOQ XO'JALIGIDA MEHNAT RESURSLARI VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI.....	76
6-BOB. QISHLOQ XO'JALIGIDA MODDIY-TEXNIKA RESURSLARI VA ULARDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI.....	82
7-BOB. QISHLOQ XO'JALIGI ISHLAB CHIQRISHINI REJALASHTIRISH.....	89
8-BOB. QISHLOQ XO'JALIGINI INTENSIVLASHTIRISH.....	96
9-BOB. ISHLAB CHIQRISH FUNKSIYALARI.....	109
10-BOB. NOANIQLIK SHAROITIDA TAVAKKALCHILIK.....	125
11-BOB. QISHLOQ XO'JALIGIDA ISHLAB CHIQRISH XARAJATLARI VA MAHSULOT TANNARXI.....	147
12-BOB. QISHLOQ XO'JALIGIDA NARX VA NARXLARNI SHAKLLANTIRISH.....	154
13-BOB. QISHLOQ XO'JALIGI ISHLAB CHIQRISHINING IQTISODIY SAMARADORLIGI.....	162
14-BOB. O'SIMLIKCHILIK TARMOQLARI IQTISODIYOTI.....	167
15-BOB. CHORVACHILIK TARMOQLARI IQTISODIYOTI.....	187
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI.....	218

15. Коваленко Н.Я. "Экономика сельского хозяйства" Учебник, Москва, «Юрайт», 2017. -385 стр.

16. McConnell, Brue. Economics: principles, problems and policies. 17th edition. America, NewYork: McGraw-Hill, 2009.

17. Ergashev R.X., Fayziyeva Sh.Sh., Xamrayeva S.N. Qishloq xo'jaligi iqtisodiyoti. Darslik. -T.: «Iqtisod-moliya», 2018. -404 b.

18. Umurzoqov O'.P., Toshboyev A.J., Toshboyev A.A. Fermer xo'jaligi iqtisodiyoti. O'quv qo'llanma. -T.: Iqtisod-Moliya, 2008.- 276 b.

19. Zokirov O., Pardayev A. Qishloq xo'jalik iqtisodiyoti. Darslik. - T.: O'AJBNT Markazi, 2003. - 456 b.

20. O'zbekiston qishloq xo'jaligi. Statistika to'plam. Toshkent, 2020

Internet saytlari:

1. www.gov.uz – O'zbekiston Respublikasi hukumat portali

2. www.stat.uz – O'zbekiston Respublikasi Milliy statistika qo'mitasining rasmiy sayti

3. www.agro.uz – O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligi vaziriligining sayti

4. www.lex.uz – O'zbekiston Respublikasi Qonun hujjatlari ma'lumotlari milliy bazasi

5. www.agriculture.uz – O'zbekiston agroaxborot tizimi tayanch punktining sayti

6. www.agrowebcee.net/awuz – O'zbekiston agroaxborot tizimi tayanch punktining sayt navigatori

7. www.uni-halle.de. – Halle-Vittenberg universiteti (Germaniya) sayti

8. www.usc.es. – Santyago de Kampostella universiteti (Ispaniya) sayti

9. www.osu.edu – Ogayo universiteti (AQSH) sayti

10. www.hswt.de. – Vaynshtefen Triesdorf Universiteti (Germaniya) sayti

Xo'jageldiyev Ch.P.

**QISHLOQ XO'JALIK ISHLAB CHIQRISH
IQTISODIYOTI**

Uslubiy qo'llanma

Bosh muharrir: Eshkaraev S. Ch.

Texnik muharrir: Eshqorayev S. S.

Musahhih: Javgashev Y. J.

Tasdiqnoma № 255979, 13.04.2024

Bosishga 13.01.2026 da ruxsat berilgan. Format 60x84/16.

Garnitura Times New Roman. Shartli bosma tobog'i 14.0. Adadi 70
dona. Buyurtma № 602

“TERMIZ PUBLISHING CENTER” nashriyotida tayyorlandi va
chop etildi.

Surxondaryo viloyati, Termiz shahri, Ibn Sino ko'chasi 38B-uy,
Toshkent sh., "TRASTBANK" XA BANKINING BOSH OFISI,
MFO: 00491,

INN: 311209934 H/R: 20208000307031406001

Telefon: +998-88-808-21-07

ISBN 978-9910-13-113-4

9 789910 131134

5444

**TERMIZ
PUBLISHING
CENTER**

TERMIZ - 2026

ISBN 978-9910-13-113-4

9 789910 131134

5444

